

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Ročník XV. Doporučená cena ve volném prodeji 88 Kč.

2/2008

2/2008

SOU DOBÉ DĚJINY

Pavel Šrámek Rozcestí slepých uliček
Mnichov 1938

Vít Smetana Pod křídla Sovětů
Mohlo se Československo vyhnout „sklouznutí“ za železnou oponu?

Jaroslav Kučera Nechtění spoluobčané
Československo po nezdařeném odsunu Němců

Oldřich Tůma Nejhorší možná varianta
Srpen 1968

Vítězslav Sommer Kronikář komunistického Československa
Karel Kaplan a studium soudobých dějin

Lutz Klinkhammer „Novecento“ namísto „storia contemporanea“?
Úvahy o italských soudobých dějinách

Recenze
Anotace

SOU DOBÉ DĚJINY

1938 – 1948 – 1968
Alternativní historie

Předplatné na ročník XVI (2009), tj. 4 čísla:

300,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce
350,- Kč (včetně poštovného) pro instituce

Předplatné pro zahraničí:

60 euro (včetně poštovného) pro jednotlivce
75 euro (včetně poštovného) pro instituce

Cena ve volném prodeji 88,- Kč za jedno číslo, 176,- Kč za dvojčíslo

Objednávky přijímá:

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.
Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40,
tel.: 257 286 347
fax: 257 531 121
E-mail: dvorak@usd.cas.cz

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i.
Obálka Aleš Lederer
Resumé Derek Paton
Překlad Petr Dvořáček
Sazba Ondřej Huleš
Vytiskla Tiskárna Věžeňské služby Pankrác.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR dne 16. 4. 1993
pod číslem MK 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., 2008

Informace pro autory

Časopis *Soudobé dějiny* vychází třikrát do roka (dvě čísla a jedno dvojčíslo). Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora. Mohou být psány česky nebo slovensky, případně v hlavních evropských jazycích. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači odevzdejte na disketě (WP nebo Word) nebo zašlete na e-mailovou adresu redakce soudobe.dejiny@usd.cas.cz nebo drapala@usd.cas.cz
2. Poznámkový aparát připojte pokud možno na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.
3. a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), název a značka fondu (sbírky), signatura, název nebo popis dokumentu.
b) V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno) – spoluautoři: *Název: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať ze sborníku:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: Editor sborníku – spolueditoři (obdobně jako u autora monografie) (ed.): *Název sborníku: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran. **Stať z denního tisku:** Autor stati (viz výše): *Název: Podnázev*. In: *Název novin* (kurzivou), přesné datum, rozmezí stran.
c) Pro recenzi a anotaci: uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.).
4. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Pro informace o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (aktuální zaměstnání, oblast specializace, případně název Vaší profilové publikace s místem a rokem vydání).

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

SOUDOBÉ DĚJINY

XV / 2

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jan Měchýř,
Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Praha
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Drážďany
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Zdeněk Kárník, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestán, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Montpellier
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pernes, Brno
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Praha
Zbyněk Zeman, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autoři

Martin Franc (1973)

vědecký pracovník Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd ČR, Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., a zároveň šéfredaktor časopisu pro kulturní historii *Kuděj*. Zabývá se dějinami stravování a konzumu, zejména po roce 1945. Publikoval práci *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Praha 2003).

Adéla Gjuričová (1971)

vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zabývá se především proměnami ideologického diskurzu české politické pravice po roce 1989. Spoluautorka čtvrtého svazku učebnice *České země v evropských dějinách*, zahrnujícího období od roku 1918 do roku 2004 (spolu s Jaroslavem Cuhrou, Jiřím Ellingerem a Vitem Smetanou, Praha – Litomyšl 2006).

Vlastimil Hála (1951)

vědecký pracovník Filozofického ústavu AV ČR, v. v. i., v Praze. Věnuje se zejména etické problematice v dějinách filozofie. Autor práce *Impulsy Kantovy etiky* (Praha 1994) a řady časopiseckých článků z oblasti dějin filozofie i filozofie současné (Bolzano, Brentano, Höhle, Habermas aj.).

Zdeněk Kárník (1931)

dříve profesor Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, nyní v důchodu. Zabývá se především českými a německými sociálními dějinami v 19. a 20. století a historií české sociální demokracie a radikální levice. Je autorem práce *Habsburk, Masaryk či Šmeral: Socialisté na rozcestí* (Praha 1996) a třísvazkové monografie *České země v éře První republiky: 1918–1938* (Praha 2000–2003). Jako vedoucí projektu „Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu“ edičně připravil pět svazků stejnojmenné publikace (spolu s Michalem Kopečkem, Praha 2003–2005). Naposled vydal *Malé dějiny československé: 1867–1939* (Praha 2008).

Lutz Klinkhammer (1960)

referent pro obor dějin 19. a 20. století v Německém historickém ústavu v Římě. Specialista na italské dějiny v 19. a 20. století, k oblastem jeho zájmu dále patří nacio-

nalismus a druhá světová válka, Evropa za napoleonských válek, vztahy státu a katolické církve v letech 1870 až 1945 a národní „kultury vzpomínání“ po roce 1945. Jeho hlavním dílem je monografie *Zwischen Bündnis und Besatzung: Das nationalsozialistische Deutschland und die Republik von Salò* (Tübingen 1993, italsky Turín 1993, 1996 a 2007). Dále publikoval například *Stragi naziste in Italia: La guerra contro i civili 1943/44* (Řím 1997, v rozšířeném vydání 2006) a *Il fascismo e l'Italia in guerra: Una conversazione fra storia e storiografia* (spolu s Enzem Collottim, Řím 1996).

Jaroslav Kučera (1955)

docent moderních dějin v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Předmětem jeho badatelského zájmu jsou různé aspekty československých a moderních českých dějin, zejména vývoj česko-německých vztahů od roku 1918. K této problematice publikoval monografii „*Der Hai wird nie wieder so stark sein“: Tschechoslowakische Deutschlandpolitik 1945–1948* (Drážďany 2001), v českém překladu „*Žralok nebude nikdy tak silný“: Československá zahraniční politika vůči Německu v letech 1945–1948* (Praha 2005).

Zdeněk R. Nešpor (1976)

vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., a odborný asistent na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Soustavně se věnuje dějinám a sociologii náboženství, ekonomické sociologii a migracím, sociální antropologii a religionistice. Autor desítek odborných studií a sedmi monografií, mimo jiné *Náboženství na prahu nové doby: Česká lidová zbožnost 18. a 19. století* (Ústí nad Labem 2006), *Děkuji za bolest... Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let* (Brno 2006), *Čeští nekatolíci v 18. století: Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí* (Ústí nad Labem 2007) a *Ne/Náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu* (Praha 2008).

Doubravka Olšáková (1977)

vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dlouhodobě česko-francouzskými vztahy v 19. a 20. století a českou historiografií po roce 1945.

Jan Randák (1977)

odborný asistent na Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se českými dějinami v 19. a 20. století se zaměřením na revoluční léta 1848–1849, na konstrukci národních příběhů, historických mýtů a národních hrdinů z období komunismu.

Vít Smetana (1973)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dějinami mezinárodní politiky a diplomacie za druhé světové války a v první fázi války studené, zejména rolí Velké Británie a britsko-československými vztahy v tomto období. Publikoval monografii *In the Shadow of Munich: British Policy towards*

Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942) (Praha 2008). Spoluautor čtvrtého svazku učebnice *České země v evropských dějinách*, zahrnujícího období od roku 1918 do roku 2004 (spolu s Jaroslavem Cuhrou, Jiřím Ellingerem a Adélou Gjuričovou, Praha – Litomyšl 2006).

Vítězslav Sommer (1981)

je zaměstnán v Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze, zabývá se historií radikální levice a komunistického hnutí a dějinami a teorií historiografie, zejména výzkumem stranického dějepisectví v Československu v padesátých a šedesátých letech minulého století.

František Svátek (1936)

dříve vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze, nyní v důchodu. Zabývá se politickými elitami v Československu v letech 1918 až 1953, českými a evropskými dějinami 19. a 20. století a dějinami a teorií historiografie.

Pavel Šrámek (1973)

je zaměstnán ve Státním okresním archivu Zlín a zabývá se meziválečnými dějinami střední Evropy, zejména pak vojenskými aspekty mnichovské krize v roce 1938. Autor publikací *Československá armáda v roce 1938* (Brno 1996) a *Když zemřít, tak čestně: Československá armáda v září 1938* (Brno 1998).

Oldřich Tůma (1950)

od roku 1998 ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Od devadesátých let se zabývá moderními českými a československými dějinami, zvláště obdobím let 1968 až 1989. Je autorem řady studií, například o politickém režimu a opozici v Československu a Německé demokratické republice v uvedeném období.

Obsah

Úvodem k historickým alternativám „osudových osmiček“ (Vít Smetana – Milan Drápala)	249
<i>Studie a eseje</i>	
Pavel Šrámek Rozcestí slepých uliček <i>Mnichov 1938</i>	255
Vít Smetana Pod křídla Sovětů <i>Mohlo se Československo vyhnout „sklouznutí“ za železnou oponu?</i>	274
Jaroslav Kučera Nechtění spoluobčané <i>Československo po nezdařeném odsunu Němců</i>	303
Oldřich Tůma Nejhorší možná varianta <i>Srpen 1968</i>	318
Vítězslav Sommer Kronikář komunistického Československa <i>Karel Kaplan a studium soudobých dějin</i>	341
<i>Horizont</i>	
Lutz Klinkhammer „Novecento“ namísto „storia contemporanea“? <i>Úvahy o italských soudobých dějinách</i>	357
<i>Recenze</i>	
Jan Randák O literární rovině historikovy práce	377
František Svátek Bilance kritická i sebekritická <i>Německý pohled na historiografii českých zemí ve 20. století</i>	382

Vlastimil Hála	Příspěvek k „paměti národa“ <i>O Židech za druhé republiky</i>	387
Martin Franc	Socialistická móda? <i>Tři knihy o módě v „bratrských zemích“</i>	393
Zdeněk R. Nešpor	Religiozita „po česku“ jako model pro Evropu?	399
Adéla Gjuričová	Česká pravice vnímavým britským pohledem	404
Doubravka Olšáková	„Nikdy jsme se nenadáli, jak rychle mizí naše archivy v Moskvě...“	410
Zdeněk Kárník	Dřevo v českých dějinách a kultuře	415
<i>Anotace</i>		419
<i>Resumé</i>		426

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ UNIVERZITY KARLOVY

10, 2008, 3

Lidé města Urban People

Milan Hanyš

Debóřina píseň v kontextu kulturní antinomie mezi městem a venkovem

Martina Šindelářová

Koniáš a Langhans(en)

Martin C. Putna

Místo osobností z protestantského prostředí v české kultuře po roce 1918

Petr Sedlák

Svět přeživších Židů – prameny a jejich výklad

Kinga Kijová

Měrčín Nowak-Njehorňski a časopis Sokolske listy

Bibliografie prvních deseti ročníků časopisu Lidé města / Urban People

Naši autoři (výběr):
Ladislav Benyovszky,
Jan Bouzek, Václav Cílek, Josef Fulka, Miloš Havelka, Jan Horský, Miroslav Hroch Marek Jakoubek, Josef Kandert, Luďa Klusáková, Erazim Kohák, Stanislav Komárek, Jiří Kořalka, Josef Kružík Mirjam Moravcová, Zdeněk R. Nešpor, Zdeněk Neubauer, Helena Nosková, Zdeněk Pinc, Leopold Pospíšil, Martin C. Putna Jan Rataj, Jan Rychlík Franz Schindler, Marek Skovajsa, Jan Sokol, Blanka Soukupová, Daniela Tinková, Lubomír Tyllner, Zdeněk Uherek, Zdeněk Vojtíšek František Vrhel a další.

Lidé města / Urban People

recenzovaný odborný časopis věnovaný antropologickým vědám s důrazem na problematiku města a příbuzným společenskovedním a humanitním disciplínám. Jedná se o jediný antropologický časopis vydávaný v České republice. Vychází třikrát ročně, z toho dvakrát v českém jazyce (v květnu a v prosinci) a jednou v anglickém jazyce (v září).

Vydává Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze
Distribuce: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, www.alescenek.cz

www.lidemesta.cz

Úvodem k historickým alternativám „osudových osmiček“

K otázkám typu „co by se stalo, kdyby“ panuje v české historické obci dlouhodobě zakořeněná nedůvěra. Jsou považovány za cosi nevědeckého, fantaskního a zbytečného, protože nereálného... Přitom promyšlení alternativ minulých událostí nejenže nutně patří k reflexi snad každého člověka o jeho dřívějším životě, ale ve větší či menší míře je také obvyklou součástí i docela tradičních líčení a hodnocení historických procesů – například když dojde na rekonstrukci toho, jak se rodilo významné historické rozhodnutí, jehož protagonisté přece museli zvažovat mezi různými možnými postupy a brát v potaz jejich pravděpodobné důsledky. Ne náhodou se pro klíčové momenty, s nimiž bývají taková rozhodnutí spjata, užívá metafora „dějinných křižovatek“, která vyjadřuje poznání, že se v nich určoval směr dalšího vývoje. Klasickým příkladem budiž posuzování zásadních kroků Winstona Churchilla po nástupu do úřadu britského premiéra v květnu 1940, jestliže víme, že hlavním favoritem krále Jiřího VI. na post ministerského předsedy byl méně bojovný a vždy raději kompromis hledající lord Halifax, jenž se navíc v Konservativní straně těšil podstatně vyšší podpoře. Sjednal by mír s Německem? A jak hroznivé důsledky by to mělo pro budoucí vývoj nejen v Evropě, ale na celém světě? Při důkladném promyšlení dějin druhé světové války, ale i celého 20. století, tento historický rozcestník prostě nelze obejít.¹ Podobně osudových momentů by se

1 Blíže viz HILL, Christopher: *Cabinet Decisions on Foreign Policy: The British Experience. October 1938 – June 1941*. Cambridge, Cambridge University Press 1991, kapitola „To continue alone? May–July 1940“, s. 146–187. K přelomovým rozhodnutím, která jen v letech 1940 a 1941 zásadním způsobem formovala v celosvětovém měřítku běh následujících desetiletí, viz KERSHAW, Ian: *Fateful Choices: Ten Decisions that Changed the World, 1940–1941*. New York, The Penguin Press 2007.

samozřejmě našla celá řada – kupříkladu od důkladnější obrany petrohradského Zimního paláce v listopadu 1917 přes americký útok na sovětské raketové základny na Kubě v říjnu 1962 po nezvolení Michaila Gorbačova generálním tajemníkem sovětských komunistů v roce 1985.

Průlom do dosavadního vnímání specifického žánru alternativních dějin ve zdejším historickém prostředí přinesl překlad dnes už klasických *Virtuálních dějin* – kompendia textů napsaných předními britskými a americkými historiky (Jonathan Haslam, Andrew Roberts, Michael Burleigh a další) a editovaných Niallem Fergusonem, který je opatřil vlastním promyšleným metodologickým úvodem.² Osmdesátá a devadesátá léta vůbec zažila – slovy Stevena Silvera z úvodu k jinému, podobně zaměřenému sborníku – doslovnou „explozi alternativní historie“.³ Tato konjunktura alternativních či virtuálních dějin⁴ jistě pramenila i ze snahy historiků o obhajobu, větší zpřístupnění či zatraktivnění vlastní vědecké disciplíny pro veřejnost – v čase postmodernistických útoků na historiografii jako takovou a následného metodologického tápání ve jménu „jazykového obratu“.⁵ Výsledkem byly a jsou zpravidla sborníky textů, v nichž jednotliví historikové probírají možné alternativní scénáře těch dějinných epizod, jež jsou předmětem jejich historického výzkumu. Zvláštní oblibu v tomto žánru si přitom získaly úvahy na teritoriu, kde se alternativní scénáře přímo nabízejí, protože k jejich realizaci bylo tak blízko – na bitevních polích. V dalším z klasických kompendií s názvem *Co by bylo, kdyby?*, přeloženém i do češtiny, se tak přední vojenští historikové (Geoffrey Parker, John Keegan, Stephen E. Ambrose a další) zamýšlejí nad důsledky odlišných okamžitých rozhodnutí vojevůdců, drastických změn počasí v průběhu klíčových operací či vítězství „horkých hlav“ v situaci vrcholného mezinárodního napětí.⁶ Vždyť koho

2 FERGUSON, Niall a kol.: *Virtuální dějiny: Historické alternativy*. Praha, Dokořán 2001. Fergusonův úvod nese název „Virtuální dějiny: O ‘chaotické’ teorii minulosti“ (s. 19–78); kromě toho Ferguson publikaci uzavřel zábavnou historickou *sci-fi*, sestavenou na podkladě příspěvků ostatních autorů („Závěr: Virtuální dějiny, 1646–1996“, s. 299–316).

3 Viz DOZOIS, Gardner – SCHMIDT, Stanley (ed.): *Roads Not Taken: Tales of Alternate History*. New York, Del Rey 1998 (<http://www.sfsite.com/~silverag/intro.html>, staženo 19.10.2008).

4 Pro účel prezentace našeho tématu nepokládáme za nutné vést diskusi o pojmech, kterými se v literatuře obvykle označují tyto přístupy k historii. Obecně je možno říci, že jejich užívání není dosud ustálené a že frekvence toho či onoho záleží i na jejich oblíbě u jednotlivých autorů. Pojmy „alternativní“, „kontrafaktuální“ či „virtuální“ dějiny se zhusta používají jako synonyma, což v podstatě platí i pro zde předkládané články; přece jen jsme však většinou dávali přednost prvním dvěma uvedeným pojmům, které podle našeho názoru vhodněji vystihují intenci příspěvků jistým sepětím – ve svém původním významu – s (historickou) realitou jako korektivem zde rozvíjených možných, avšak nerealizovaných vývojových scénářů.

5 K tomu přehledně viz EVANS, Richard J.: *In Defence of History*. London, Granta Books 1997; viz též druhé vydání z roku 2003, rozšířené o doslov reagující na výtky kritiků.

6 COWLEY, Robert (ed.): *Co by bylo, kdyby? Představy vojenských historiků o tom, co se mohlo stát*. Praha, Academia 2005. Bohužel překlad Petrušky Šustrové prošel jen velmi ledabylou redakcí.

by nenapadlo, co se mohlo stát, pokud by byl Hitler v květnu 1940 na dva dny nezastavil útok tankových kolon na ustupující spojenecké jednotky v severní Francii a jižní Belgii pokud by bylo invazní loďstvo v Normandii 6. června 1944 muselo čelit navráťivší se mořské bouři nebo pokud by byl některý z velitelů sovětských či amerických tanků mířících na sebe v říjnu 1961 na berlínském Checkpoint Charlie ostrou municí nevydržel napětí a dal povel k palbě... Úspěšná kniha dala vzniknout několika pokračováním.⁷

V předmluvě k českému vydání „Fergusonových“ *Virtuálních dějin* píše Jiří Vykoukal, že „skutečné“ alternativní dějiny mají svůj počátek tam, kde „začíná slábnout a praskat vlákno spojující úvahu s pramennou základnou“, z níž povstala, respektive „kde končí domýšlení variant buď zachycených v nějakých reálných pramenech, nebo identifikovatelných v krátkodobé budoucnostní perspektivě“.⁸ Jestliže uvedená formulace klade důraz na odlišení tohoto specifického žánru od jiných, tradičnějších přístupů k poznávání minulosti, zároveň to neznamená, že by se alternativní dějiny měly nechat unášet živlem nespoutané imaginace. Českým pandánem k *Virtuálním dějinám* se měla stát publikace nakladatelství Dokořán sestavená z článků, které předtím vycházely jako seriál v *Mladé frontě Dnes*.⁹ Jde však o texty pojaté vskutku spíše popularizační formou, navíc řada z nich se vydává právě do oblasti, v níž zmiňované „vlákno“ je dávno nejen přetržené, ale kde se dokonce onen konec vycházející *ad fontes* dávno ztratil v nedohlednu. Přitom při pěstování žánru alternativních dějin je zjevné, že čím je časový posun vzdálenější od klíčového „kontrafaktuálu“, tím širší vějíř historických alternativ se rozevírá, a úměrně tomu klesá i konkrétnost, spolehlivost či vůbec smysluplnost podobných „prognóz minulosti“. Kupříkladu uváděním přesných dat pro události, jež se nestaly a nebyly ani dříve plánovány, se celý žánr posouvá do oblasti *science fiction*.

Jednou z hlavních zásad souboru textů předkládaného v tomto čísle *Soudobých dějin* bylo tedy udržet fantazii na uzdě a pohybovat se právě v onom příšeří, v němž je ještě možno se opírat o prameny jako o záchytné body, jakkoli čas od času nezbyvá než přemostit jejich ubývání pravděpodobnostní úvahou, logickou konstrukcí či historickou analogií. Chtěli jsme, aby autoři především co nejlépe osvětlili siluety historických událostí, jež se sice nestaly, z nichž však každá je odleskem, doslovným *alter ego*, té skutečné, nezpochybnitelně obtisknuté v pramenech a literatuře coby „událost“. V tomto směru snad můžeme říci, že všichni autoři vyhověli dvěma podstatným nárokům, jež na žánr alternativních dějin vznáší Niall Ferguson ve zmíněné teoretické stati: Zaprvé konstruují jen takové alternativní scénáře, o nichž

7 TÝŽ (ed.): *More What If? Eminent Historians Imagine What Might Have Been*. London, Macmillan 2002; TÝŽ (ed.): *What If? America: Eminent Historians Imagine What Might Have Been*. London, Macmillan 2004.

8 VYKOUKAL, Jiří: Předmluva k českému vydání. In: FERGUSON, N.: *Virtuální dějiny*, s. 9–15, zde s. 12 n.

9 RAK, Jiří ad.: *Co kdyby to dopadlo jinak? Křížovatky českých dějin*. Praha, Dokořán 2007.

se dá na základě seriózní historické argumentace tvrdit, že byly v dané situaci uskutečnitelné, a zvažují pravděpodobnost jejich naplnění. Z druhé podle dochovaných pramenů přihlížejí k tomu, jak zkoumané události hodnotili jejich klíčoví aktéři a jak se s ohledem na měnící se okolnosti chystali jednat. To znamená, že autoři „alternativního“ tematického bloku postupují metodicky, ctí vědeckou akribii a neuchylují se ke svévolným spekulacím. Někde je možné se pevně opřít o dochovanou dokumentaci, deníky a podobně, jinde je třeba dedukovat – často ovšem v situaci, kdy je pravděpodobnost té či oné vývojové varianty za daných okolností velmi vysoká a vyplývá z logiky předchozích událostí, případně je viditelně se rýsu- jící výslednicí siločar daných historických okolností.

Naší ambicí také bylo nabídnout alternativy „reprezentativní“ pro soudobé československé dějiny – tak aby z nezvyklého úhlu osvětlily pokud možno rozhodující křižovatky „krátkého“ 20. století a ohledaly možná východiska, jež za sebou pohřbil vítězný tah dějin. Trojice ze čtyř předložených článků tak tvoří poněkud netradičně pojatý příspěvek k ohňostroji konferencí, oslavných akcí, mediálních pořadů i odborných pojednání, který se v jubilejním roce rozpoutal kolem „osudových osmiček“; čtvrtý text je co do závažnosti tématu jejich plnoprávným doplněním, neboť poskytuje kontrafaktuální pohled na nejvýznamnější demografickou změnu v dějinách Československa a zároveň nejdiskutovanější historický problém ve zdejší politice a médiích po roce 1989 – vysídlení německého etnika z československého území. V původní koncepci tohoto tematického bloku jsme počítali s tím, že jej zarámují příspěvky věnované událostem let 1918 a 1989, nakonec jsme však nesehnali vhodné autory či autorky, kteří by byli ochotni se jich zhostit. Náš záměr tak sice ztratil na komplexnosti, s nímž měl obepnout historii Československé republiky (až na poslední tři roky její existence), nepokládáme to však za nějak zásadní deficit. Rok 1918 se už přece jen vzdaluje za horizont soudobých dějin (alespoň tak, jak se studují v Ústavu pro soudobé dějiny) a v souvislosti s rokem 1989 máme za to, že ať už uvažujeme o sebeměně „sametovém“ pádu komunistického režimu,¹⁰ každý takový alternativní scénář nakonec tak jako tak ústí v přechod k parlamentní demokracii a nějaké formě tržní ekonomiky. (Mnohem nepříjemnější je, že tento tematický blok vychází jako hlavní náplň druhého čísla ročníku 2008 *Soudobých dějin* až na počátku roku následujícího, k tomu se však již vyjádřilo omluvné vysvětlení v průvodním listu čtenářům v předchozím čísle časopisu.)

Autoři všech zde předkládaných příspěvků uvažovali o alternativních scénářích, které se mohly odehrát jako výsledek souhry určitých reálných historických tendencí a racionálně motivovaných lidských rozhodnutí. Zákruty dějin se ovšem leckdy odvíjejí od faktorů nahodilých a předem stěží kalkulovatelných. Přáli jsme

10 K úvahám čelných komunistických představitelů o násilném potlačení demonstrací v listopadu 1989 blíže viz *Poslední hurá: Tajné stenografické záznamy z posledních zasedání ÚV KSČ*. Praha, Agentura Cesty 1992.

si zařadit i text, který by takovouto roli náhody v historii zohlednil – tím, že by se pokusil nastínit kontury vývoje, pokud by do něj právě nahodilá událost osudově nezasáhla. Jako klasický případ v našem „osmičkovém“ schématu se nám jevila předčasná tragická smrt významné osobnosti, která se výrazně podílela na zrodu Československé republiky, její směřování však už nijak ovlivnit nemohla. Úspěšné přistání letadla pilotovaného Milanem Rastislavem Štefánikem dne 4. května 1919 na letišti v Bratislavě by do hry o její budoucnost patrně vneslo kartu, jejíž sílu je sotva možné podcenit. Vzhledem k tomu, že další „otcové zakladatelé“ republiky si uvědomovali odlišnost generálovy osobnosti a jeho politických názorů od těch, jež sami zastávali, a své obavy v tomto směru zanesli do dochovaných pramenů (podobně jako někteří doboví komentátoři), bylo by oč se oprít. Toto atraktivní téma prozatím zůstává výzvou, a najde-li se autor, který by se jej se zdarem ujal, redakce *Soudobých dějin* takový text ráda otiskne v některém z příštích čísel samostatně.

Z výše uvedených mezí žánru, autorské disciplinovanosti i daností výchozí historické situace plynou určité společné rysy všech prezentovaných příspěvků, které však nikterak nepotlačují vzájemné rozdíly a originalitu jejich autorů. Nejlogičtějším předpokladem pro odlišný vývoj v osudových letech 1938, 1948 a do značné míry i v roce 1968 byly totiž nepoddajné postoje předních československých politiků v čele s Edvardem Benešem na konci září 1938 a (nejlépe) v červenci 1947 a s Alexandrem Dubčekem v létě 1968. Všichni tři autoři (Pavel Šrámek, Vít Smetana a Oldřich Tůma) se však shodli v tom, že k takovému rozhodnutí neměli hlavní aktéři náležité předpoklady, respektive že předchozí kroky rázný odpor vylučovaly. Všichni tři také proti proudu času hledali, kdy a jak bylo třeba začít postupovat jinak než ve skutečnosti – Šrámek v retrospektivě dnů, Tůma (podobně jako Jaroslav Kučera) týdnů či měsíců, a Smetana dokonce několika roků. Šrámek i Smetana také zasazují kýžený „kontrafaktuál“ poněkud jinam, než je v obligátním historizujícím přemítání, zda to mohlo dopadnout jinak, zvykem – první k britsko-francouzskému ultimátu osm dní před podpisem Mnichovské dohody, druhý k jednání o účasti na Marshallově plánu sedm měsíců před komunistickým převratem. Vít Smetana přitom zdaleka největší část svého příspěvku věnuje zkoumání překážek, které podmínily zablokování příznivějších historických alternativ, a připojuje analogie s jinými zeměmi, jež se takovou cestou vydaly. Oldřich Tůma si zase připravuje půdu k úvahám o alternativních scénářích polemikou s těmi interpretacemi, které spatřují vlastní důvody vojenské intervence do Československa mimo jeho dění, totiž v samotné sovětské politice. Nakonec každý z autorů nastiňuje pravděpodobný alternativní průběh událostí: zatímco Pavel Šrámek vychází při nástinu německo-československého válečného konfliktu z konfrontace československých a německých operačních plánů a z analýzy síly obou armád, Vít Smetana pojal svou vizi země ušetřené komunistické vlády po případném přijetí Marshallova plánu vysloveně jako epilogické „snění o minulosti“ a Oldřich Tůma rozvíjí svou představu Československa nezaplaveného okupačními armádami v dilematu mezi směřováním k svobodné společnosti západního typu a regresivním převratem domácích reformních komunistů. Jaroslav Kučera naproti tomu odvíjí svůj text od okolností, jež mohly ve svém součtu zastavit už probíhající proces od-

sunu Němců a který byl v červenci 1946 celkem pravděpodobný. Poté se autor na základě analýzy sociálních a ekonomických determinant komunistického režimu, jeho reálné politiky vůči německým obyvatelům a také jejich postojů vůči režimu zamýšlí nad tím, jakou úlohu mohla zhruba milionová německá menšina v českých zemích sehrávat v následných dějinných peripetiích 20. století. Zajímavé je vyznění jednotlivých příspěvků z hlediska perspektiv, jež se otevíraly se zvažovanými alternativními variantami vývoje – zatímco Vít Smetana a Oldřich Tůma s jejich případným uskutečněním spojují rozhodně nadějnější budoucnost, pro Pavla Šrámka a Jaroslava Kučeru by se na její podobě mnoho nezměnilo. Alternativní „historický optimismus“ tedy přece jen mírně převažuje.

Již ten fakt, že každý z autorů k zadání přistoupil jinak, potvrzuje variabilní potenciál i pestrost, jimiž se žánr alternativních dějin vyznačuje. Třebaže jeho přivedení na stránky odborného periodika může část čtenářů přijmout s nedůvěrou, jsme přesvědčeni, že otištěné texty mají svou nepochybnou odbornou hodnotu, a někdy se opírají dokonce o nové, dosud nepoužité prameny. Snad proto mohou být inspirativní a užitečné i pro práci dalších historiků na „standardnějších“ historických textech.

Vít Smetana – Milan Drápala

Rozcestí slepých uliček

Mnichov 1938

Pavel Šrámek

V první polovině roku 1932 probíhala v Ženevě odzbrojovací konference, jejímž cílem mělo být snížení množství vojenské výzbroje v Evropě. Naděje do ní vkládané se však nenaplnily. Československý ministr zahraničí Edvard Beneš se v červenci téhož roku sešel s představiteli armády a upozornil je, že do několika let může přijít krize spojená s možností války, na kterou bude nutné se připravit.¹ Podobně hovořil o něco později místopředseda branného výboru sněmovny František Machník.² Jejich slova nezůstala bez odezvy, neboť velení československé armády pracovalo na plánu zásadní reorganizace a modernizace, který dokončilo před koncem roku 1932. V květnu 1933 byl plán schválen a koncem tohoto roku došlo k zásadním personálním změnám v čele armády. V roce 1934 byly uvolněny první mimořádné finanční prostředky na obranu a na dva roky prodloužena vojenská služba. O rok později vstoupila v platnost nová organizace československé armády a začala výstavba opevnění. František Machník se stal ministrem obrany a Edvard Beneš prezidentem.³

V letech 1936 a 1937 se v přípravách na obranu intenzivně pokračovalo. Parlament přijal zákon o obraně státu a na něj navazující prováděcí nařízení, které společně

1 BENEŠ, Edvard: *Paměti: Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha, Orbis 1948, s. 37 n.; DRTINA, Prokop: *Československo můj osud: Kniha života českého demokrata 20. století*, sv. I/1. Praha, Melantrich 1991, s. 204.

2 ŠRÁMEK, Pavel: Chrudimský ministr obrany: František Machník 1886–1967. In: *Východočeské listy historické*, č. 23–24 (2005), s. 343–358, zde s. 346.

3 K československým přípravám na válku nejnověji viz PAVEL, Jan: *Velikost a struktura výdajů na národní obranu v Československu v letech 1918–1938*. Praha, Národohospodářský ústav

komplexně řešily problematiku obrany Československa. Vláda schválila dva velké zbrojní úvěry, které měly poskytnout prostředky na materiální vybavení armády a výstavbu opevnění. Československá armáda začala dostávat nové tanky, letadla a další moderní zbraně, zvyšovala svůj početní stav a do své organizace nově zavedla stupeň sboru. Dosažené výsledky si průběžně ověřovala při vojenských manévrech, které současně sloužily k propagaci armády a brannosti. Obrana státu se stávala záležitostí všech občanů, což potvrdil zákon o branné výchově z roku 1937.⁴

V roce 1938 se na válku, která se zdála čím dál pravděpodobnější, připravovala celá země. Urychleně se stavělo opevnění, továrny chrlily zbraně a další zásoby, v kancelářích se chystaly důmyslné evakuační plány. Počátkem září vláda rozhodla o ponechání vycvičených vojáků ve službě, od 13. září probíhala částečná mobilizace, 23. září byla vyhlášena mobilizace všeobecná a Československo vstoupilo do stavu branné pohotovosti státu. Bylo připraveno sehrát úlohu Srbska z první světové války, zadržet hlavní německý útok a umožnit mobilizaci a zásah svým spojencům. Devětadvacátého září 1938 však čtyři mocnosti podepsaly v Mnichově dohodu, kterou československá vláda druhý den přijala. Obrovské několikaleté úsilí přišlo vniveč.

Co by bylo, kdyby...

Dramatické události z podzimu 1938 už od počátku vyvolávaly otázku, zda rozhodnutí přijmout Mnichovskou dohodu bylo správné a zda se nemělo jednat jinak. Nejprve si ji kladli přímí účastníci tehdejších událostí, poté jejich následovníci a nakonec se začala předávat z generace na generaci, až se stala součástí naší kolektivní paměti. Ve snaze najít na ni odpověď se zrodila řada scénářů dalšího možného vývoje: obhájci přijetí diktátu většinou zdůrazňovali pesimistické vyhlídky (izolovaná válka proti Německu, Maďarsku a Polsku), naopak kritici tohoto postupu obvykle předestírali varianty opravňující k optimismu (pomoc spojenců, převrat v Německu). V naprosté většině tyto scénáře představovaly jen podpůrný prostředek v argumentaci svých autorů, několik z nich však takto vymezený rámec překročilo a dočkalo se dokonce širší publicity.

První z nich představila Česká televize v roce 2003 pod názvem „Mnichov 1938“ v rámci cyklu *Dějepis na ruby*.⁵ Po odmítnutí Mnichovské dohody se v něm osamocené Československo stalo cílem německého útoku, kterému přes statečnou obranu asi za měsíc podlehl. Vláda s prezidentem odešli do zahraničí a země byla obsa-

Josefa Hlávky 2004; ŠRÁMEK, Pavel: Obrannoschopnost Československa v roce 1938: Poznámky k názorům o nepřipravenosti na válku. In: *Český časopis historický*, roč. 103, č. 1 (2005), s. 128–139; STRAKA, Karel: *Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932–1939*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2007.

4 *Tamtéž* (všechny tři citované publikace).

5 Pořad se vysílal 22.6.2003 na programu ČT1, jeho autorem byl Miloslav Kučera.

Nové krvavé útoky Sudetoněmců v pohraničí na naše finančníky a celníky.

Několik mrtvých, mnoho zraněných.

V Praze 21. září.
V noci na 21. září po 24. hod. byl přepaden vojenský kryt v blízkosti obce Petřkovice, okres Trutnov. Útočníci, asi 6 mužů, zahájili palbu, na kterou posádka, skládající se ze 3 vojáků a 3 finančníků, odpovídala palbou lehkého kulometu. Když útočníci uprchli směrem ke hranolům, byl nalezen vedle krytu finanční dozorce František Opočenský, přidělený strážní obrany státu zastřelený. Útočníci byli pravděpodobně bývalí členové sudetoněmecké strany, kteří utkali do Německa a pocházeli asi z Petřkovic, protože se dobře vyznali v obřích terénu okolí.

Strážní družstvo v Třeboně, okres Hlucin, bylo přepádeno ráno ve 3/2 obpojenou legální tlupou asi 30 až 15 mužů. V boji byl zraněn strážník František Papoušek, z útočnicků jeden muž zastřelen. Střelba trvala asi čtvrt hodiny, načež útočníci uprchli.

O 1.40 hod. zahájena byla palba

z německé strany na československou finanční stráž v Bílé Vodě, okr. Fryvaldov. Bylo vystřeleno 35 ran z pistolí a pušek. Zraněn nebyl nikdo. Z československé strany palba nebyla opětována, byl jenom vystřeleny dvě rakety.

Před 4. hod. ranní byla přepadena celní stanice ve Wiesu, okres Cheb. Útočníci pokoušeli se celníci obkličiti a přerušili telefonní spojení s Chebem. Po přestřelce, která trvala asi 30 minut, útočníci se vzdali. Na naší straně byl zraněn vojn Buley. Podle stop také útočníci, kterých bylo asi 50, měli raněného.

U Klingenthalu, okres Kraslice, přešly po jedné hodině noční 2 oddíly v počtu po 15 až 20 mužích státní hranice a pochodovaly směrem k Mariáhausenu, po souběžných cestách. Na celní úřad v Mariáhausenu bylo několikrát vystřeleno. Hlídká SOB vystřelila bílou raketu na poplach. Celníky oddíl v bo-

vém útvaru vydal se na pochod k hranicím, načež se útočníci ukryli mezi domy v obci.

Na celnici v Českém Wiesenstahu bylo vystřeleno z německé strany asi 30 ran z pušek. Do celnice byl vhozen ruční granát. Finanční stráž celnici opusila a ustoupila. Celníci se zdrželi akce, protože celnice leží asi 5 kroků od státní hranice.

O 1.30 hodině v noci přepáda tu pa neznámých mužů celnici na Šelbské ústí v Aš státnou z automatických pistolí a hodila na ni 2 ruční granáty. Dva celníci ustoupili do sousední budovy k družstvu stráže SOB, protože celnice stojí bezprostředně v blízkosti hranic. Po obnovení klidu asi za půl hodiny vrátili se celnici do svého úřadu.

Před 4. hodinou ranní střelili neznámí pachatelé na hlídku SOB v obci Lohnhäuser u hranic. Hlídká opětovala střelbu, načež útočníci se rozutekli.

Krátce před půlnocí bylo v Nové Vsi u Rokytnice v Orlických horách přepádeno oddělení finanční stráže. Budova byla ostřelována a byly na ni hoseny 3 ruční granáty. Finančník Jaroslav Rázek byl těžce zraněn na nohu, na ruku a na hlavě, kanecář byla úplně demoloována. Těžce zraněný Rázek vyšel ještě ven a vystřelil několik ran z pušky. Ústup útočnicků byl kryt na druhé straně kulometem.

V Žitčích u Krnova kontrolovala včera večer dvoučlenná celnická hlídka hasičskou hlídku, jež měl člen Josef Hackenberger namířil náhle na celníky automatickou pistolí. Celníci mu zbraň odebrali a našli u něho 75 nábojů. Druhý hasič Hugo Engelmann odhodil rovněž ostře nabitou pistolí. Třetí hasič Laxenstein dal se na útěk, když byl dopaden, postavil se na odpor, ale byl přemožen a zatčen.

Československo bylo na podzim 1938 terčem nevyhlášené války nepravidelných ozbrojených formací z Německa, Polska a Maďarska. Prakticky každý den noviny přinášely články o bojích v pohraničí a zraněných i mrtvých československých obráncích. Přesto v našem povědomí stále přežívá názor, že jsme se v roce 1938 vzdali bez jediného výstřelu (Národní střed, 22. září 1938)

zena. V roce následujícím se objevil zřejmě nejpropracovanější scénář, a to z pera zkušeného autora rozhlasových her Oldřicha Knitla.⁶ Východiskem se mu stal vojenský převrat, provedený poté co československá vláda přijala Mnichov. Následoval německý útok, nejprve letecký a o něco později i pozemní. Československo se mu dlouho úspěšně bránilo, provedlo dokonce protiútok směrem do Rakouska, ale nakonec nevydrželo a čekala ho německá okupace. Amatérský historik ze Slovenska předložil v roce 2005 hned čtyři scénáře možného vývoje po 30. září 1938.⁷ Popsal varianty příznivé – pomoc Francie, Velké Británie a Sovětského svazu – i alternativu nepříznivou, tedy válku osamocené Československa proti německé agresi. Zatímco v prvním případě připustil, že by se mohlo podařit odstranit Hitlera a zabránit druhé světové válce, v druhém případě neměl pochyb o československé porážce.

Po určité odmlce se v roce 2007 objevily dvě další publikace. V první, která předkládala možné scénáře českých dějin od Bílé hory po rok 1989, se historik Jindřich Dejmeek omezil na konstatování, že jedinou alternativou přijetí Mnichovské dohody byla válka osamocené Československa s Německem, která by brzy skončila vítězstvím agresora.⁸ V druhé publikaci spisovatel Jan Drnek naopak velmi podrobně

6 KNITL, Oldřich: *Český sen*. Praha, Akropolis 2004.

7 NÁTER, Pavel: *Druhá světová vojna: Iné alternativy 1938–1940*. Bratislava, Magnet Press 2005.

8 DEJMEK, Jindřich: Československo a jeho případná válka v roce 1938: Alternativa k přijetí velmocenské Mnichovské dohody na přelomu září a října 1938. In: *Co kdyby to dopadlo jinak? Křížovatky českých dějin*. Praha, Dokořán 2007, s. 97–108.

popsal průběh československo-německé války, poté co se vojáci postavili proti prezidentovi. Tato práce, končící československým vítězstvím, však svým charakterem patří spíše do oblasti *science fiction*.⁹

Popsané scénáře stejně jako výše zmíněné diskuse o Mnichovu 1938 mají jedno společné. Odvíjejí se od 30. září 1938, které chápou jako rozhodující okamžik. Zabývají se tím, zda se mělo mnichovské rozhodnutí přijmout nebo ne a co by případné odmítnutí mohlo znamenat. Přitom rozcestí, která nabízela odlišnou cestu, bylo nepochybně více – vedle uváděného 30. září ještě třeba 21. září nebo 6. říjen roku 1938, možná i některá další.

Hledání kontrafaktuálu

Podívejme se nejprve na 30. září, kdy alternativou bylo již zmíněné odmítnutí Mnichovské dohody Československem. Co by asi následovalo? Nejčastěji se předpokládá, že takový krok by vyvolal bezprostřední konflikt s Německem. To se domnívali i českoslovenští politici na poradách 30. září, jak dokládá výrok ministra zahraničí Kamila Krofty, že odmítnutí by znamenalo vpád německých vojsk a válku.¹⁰ Skutečně by tehdy Německo zaútočilo? A pokud ano, hned 1. října, nebo později? Odpověď na tyto otázky je pro hledání podoby dalšího možného vývoje klíčová.

Německo válku s Československem dlouhodobě plánovalo od roku 1935. V červnu 1937 přijalo směrnici pro přípravu na válku (s platností od 1. července toho roku), která pojednávala mimo jiné o válce na dvou frontách s hlavním úsilím namířeným proti Československu, s krycím názvem „Zelený“ (*Grün*). Koncem května 1938 byla schválena její úprava, podle níž provedení plánu „Zelený“ mělo být zajištěno do 1. října 1938. Osmnáctého září byla určena sestava pro útok na Československo; celkem ji tvořilo třicet devět divizí, včetně všech motorizovaných a tankových, jimiž německá armáda disponovala. O devět dní později nařídil Adolf Hitler předběžná mobilizační opatření a přemístění vybraných jednotek v síle zhruba sedmi divizí, tak aby se s realizací plánu „Zelený“ mohlo začít 30. září, což mělo být potvrzeno o den dříve v poledne.¹¹ Na tento scénář ovšem nedošlo a 30. září Hitler místo něj

9 DRNEK, Jan: *Žáby v mlíku: Vojensko-historická mystifikace na téma Mnichov 1938*. Praha, Naše vojsko 2007.

10 Viz MALÁ, Irena (ed.): *Z protokolů schůzí 18. československé vlády (1. Syrového) 23. září – 4. říjen 1938: Edice vybraných pasáží*. Praha, Státní ústřední archiv 1989, dokument č. 8, s. 87.

11 *Kniha „O“: Přepadení Československa ve světle dokumentů, předložených Mezinárodnímu vojenskému soudu v Norimberku*. Praha, Ministerstvo vnitra 1946, s. 35–42, 83–88, 121, 127–129. Materiály předložené v Norimberku však poskytují zjednodušující a neúplný pohled na postup německé armády v září 1938. Studium dokumentů uložených v německých archivech ukazuje, že vývoj byl složitější – např. 28.9.1938 byly pozastaveny přesuny do východišť k útoku a část jednotek se dokonce stáhla. (Viz STRAKA, Karel: *Vojáci, politici a diplomaté: Československá vojenská delegace na jednáních mezinárodního výboru v Berlíně a odstoupení českého pohraničí v říjnu 1938*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2008, s. 119.)

Odstoupivší vláda se rozloučila s prezidentem.

Díky prezidentovy odstoupivší vládě.

ČTK. V Praze 23. září.

O 1/2 12. hodině dopolední dostavil se předseda odstoupivší vlády dr. Milan Hodža se všemi členy své třetí vlády na Hrad k audienci na rozloučenou u prezidenta republiky dr. Edvarda Beneše.

V audienciňm sále poděkoval předseda odstupující vlády panu prezidentovi za důvěru, kterou vládě věnoval, a za podporu její práce. Událost nejen posledních dnů — pokračoval — ale vlastně celého našeho úřadování, zejména za vlády třetí, stavěl nás před úkoly tak mí. mořdné, že jsme se bez váhání odhodali na trnitou cestu, která vede od názorů a zájmů individuá k ná. zoru a zájmu národního kolektivu. S velkým úsilím a dobrou vůlí překonali jsme v kritických okamžicích všechny rozdíly a utvořili jsme z pohnutého souhrnu politických stran jednotný politický organizmus a je.

ho jednočnou vůli. Bylo a bude toho trvale zapotřebí. Tato jednotnost, pane prezidente, se projevuje v tom, že když se nyní loučíme s Vámi, pravím, že se tím nezbavujeme odpovědnosti. Přetřává odpovědnost formální, trvá odpovědnost mravní. Proto dáváme se k plné dispozici státu a národu se všemi, z jejichž důvěry jsme zde.

Na projev předsedy odstupující vlády dr. Milana Hodži pan prezident odpověděl:

Děkuji vám, pane předsedo, děkuji vám všem, vážení pánové! Také se své strany vám zdůrazňuji svoje díky upřímné a činím tak opravdu se značným dojetím nejen k vůli vážnosti situace, ale pro tu třiletou práci, kterou jsme spolu měli v letech pro republiku nejpohnutějších. Snažili jsme se pracovat v duchu společné oddanosti, vy se mnou, já s vámi a s tohoto hlediska

vám děkuji za to, když nyní odchá. zíte z vlády, že jako činitelé poli. tišší budete mně a vládě pomáhati v líně svých stran dále. Bude toho potřebí. Řekl jsem to věra, že musíme šetřiti svých sil, neboť nevíme, co nám mohou dny a hodiny přiu. nésti. Já pořád doufám, že věci se nyní obrátí k dobrému, ale říkám také: Buďme na stráži stále a jak jsme si to řekli ve schůzi vlády, bez ohledu na strany, bez ohledu na osoby, v této chvíli budeme míti před sebou jenom stát. Připomínám jenom, že, jsem se vždy snažil za ta léta společně práce s vámi se všemi pracovatí upřímně a s opravdo. vou oddaností, s úmyslem prospěti jediné kolektivité národa. A věda, že se stejně s vámi neloučím, vítám vás při dnešním loučení k další práci.

Se členy Hodžovy vlády zůstal potom pan prezident ještě další chvíli v rozhovoru.

Počátkem alternativního vývoje v září 1938 se mohla stát demise vlády, nová politická reprezentace by však musela odmítnout britsko-francouzský plán i případné další závazky minulé vlády. Dne 23. září 1938 sice k výměně vlády došlo, všechny předchozí závazky ale zůstaly v platnosti, takže se jednalo pouze o formální krok (Národní střed, 24. září 1938)

vydal směrnicí pro obsazení odstoupených československých území. V ní mimo jiné nařizoval, že dosavadní mobilizační opatření zůstanou v platnosti a obsazení má probíhat takovým způsobem, aby mohlo být případně změněno na plán „Zelený“.¹²

Mohla se německá armáda za této situace vrátit k variantě války s Československem, kdyby k tomu dostala ve shodě s uvedenou směrnicí rozkaz? S největší pravděpodobností ano, i když úspěšná mobilizace československé armády znemožnila vždy zdůrazňovaný základní předpoklad plánu „Zelený“, tj. moment překvapení. Zřejmě jedinou možností, jak se s touto situací vyrovnat, byla důkladná příprava na útok. V prvé řadě to znamenalo přejít na válečnou organizaci spojenou se vznikem velitelství armád.¹³ Dále bylo třeba provést přesuny jednotek dislokovaných

12 *Kniha „O“*, s. 135 n. Čas vydání směrnice není uveden, první rozkazy k obsazení části československého území však došly 30.9.1938 v 8 hodin 35 minut, tedy ještě před vyjádřením československé vlády. (Viz *Bundesarchiv-Militärarchiv*, Freiburg (dále BA-MA), RH 19 XVI (Arbeitsstab Leeb), 33, Notizen für Kriegstagebuch. Za tyto podklady děkuji Karlu Strakovi z Vojenského historického ústavu v Praze.)

13 Velitelství armád (*Armeeoberkommandos* – AOK) vznikala vždy před vojenskou akcí, např. před útokem na Polsko. Z dostupných dokumentů (viz předchozí poznámka) vyplývá, že na podzim

ve vnitrozemí k československým hranicím, pokud k tomu nedošlo již předtím, a také přesunout některé jednotky u československých hranic do jiných prostorů. Zatímco totiž pro obsazení pohraničí bylo výhodné souvislé rozmístění podél celé hranice, v případě války se počítalo s koncentrací sil na několika vybraných směrech.¹⁴ To vše by si vyžádalo určitý čas, svou roli by sehrálo i počasí, neboť právě příznivými povětrnostními podmínkami podmiňovalo svůj úspěšný zásah německé vojenské letectvo.¹⁵ Téměř s jistotou lze říci, že v případě Hitlerova rozhodnutí o změně plánovaného obsazení československého pohraničí na plán „Zelený“ by 1. října 1938 německá armáda nezaútočila.

Zbýval by tedy minimálně jeden den (možná i více) do vypuknutí války. Jak by v této době postupovaly Francie a Velká Británie? Mohly buď dát od Československa ruce pryč nebo si na něm vynutit dodatečné přijetí Mnichova, přičemž pravděpodobnější je druhá varianta. Oba státy byly signatáři dohody a považovaly ji za velký úspěch své politiky, navíc se při jednání v Mnichově zavázaly, že se postarají o předání československého pohraničí Německu. Lze předpokládat, že Francie a Velká Británie by na odmítnutí Mnichovské dohody zareagovaly obdobně jako na odmítnutí svého plánu na odstoupení oblastí s více než polovinou německého obyvatelstva 20. září. To znamená nátlakem, výhrůžkami a dalšími prostředky s cílem dosáhnout změny československého stanoviska, jako se jim to již jednou podařilo. Přitom právě na souhlas s uvedeným plánem by nepochybně poukazovaly, odvolávala se na něj ostatně i samotná Mnichovská dohoda. Vláda generála Jana Syrového navíc 28. září souhlasila, byť s výhradami, s časovým rozvrhem k britsko-francouzskému plánu a tím potvrdila jak původní plán, tak ochotu zahájit jednání o předání vybraných oblastí Německu.¹⁶

1938 velitelství armád nevznikla; autor nedávno vydané německé publikace tvrdí, že krátce existovala (MICHAELIS, Klaus: 1938: *Krieg gegen die Tschechoslowakei*. Berlin, Michaelis-Verlag 2004, s. 166).

- 14 Například 3. tanková divize obsazovala v říjnu 1938 Opavsko a Hlučínsko, kde stálo nejsilnější československé opevnění, a je nepravděpodobné, že by na ně v případě války zaútočila. Přesuny s sebou přinášely i změny podřízenosti. Kupříkladu velitelství XIII. sboru, jemuž původně podléhala 10. a 24. pěší divize a 1. lehká divize, mělo 27.9.1938 předat 10. pěší divizi XVI. sboru a 24. pěší divizi VI. sboru. Při obsazování pohraničí mu podléhala opět 10. a 24. pěší divize, 1. lehká divize, a navíc 2. motorizovaná divize. (Viz BA-MA, RH 53-13 (Wehrkreiskommando XIII), 83, Einsatz Sudetenland. Za tyto podklady děkuji Karlu Strakovi z Vojenského historického ústavu v Praze.)
- 15 *Kniha „O“*, s. 104 n.; *Ročenka povětrnostních pozorování 1938*. Praha, Ústřední meteorologický ústav 1942, s. 23, 29, 35. Podle hlášení německého letectva bylo počátkem října 1938 pro létání nepříznivé počasí (viz MICHAELIS, K.: 1938, s. 164).
- 16 Jednání měla začít 3.10.1938 za účasti československých, německých a britských zástupců, Československo žádalo ještě francouzské zástupce (viz *Československá zahraniční politika v roce 1938*, sv. 2. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2001, dokument č. 759, s. 436–438).

Prezident Edvard Beneš, předseda vlády generál Jan Syrový (v pozadí) a hlavní velitel armády generál Ludvík Krejčí (vpravo) se mohli stát hlavními protagonisty ozbrojeného konfliktu. Při úvahách o něm si českoslovenští představitelé připomínali osud Srbska za první světové války. Jenže zatímco srbský spojenec Rusko se za svého chráněnce v roce 1914 vojensky postavil, Francie v roce 1938 nejenže nejevila ochotu Československu pomoci, ale dokonce se podílela na jeho zničení (převzato z fotoarchivu Vojenského ústředního archivu – Vojenského historického archivu v Praze)

Vše ještě dále zhoršovalo jednání Polska, které se rozhodlo využít situace a získat československou část Těšínska. Od 19. září začalo k Těšínsku stahovat vojenské jednotky a o dva dny později sdělilo, že žádá pro polskou menšinu to samé, co získala menšina německá. Československo zareagovalo příslibem úpravy hranic, ale vzhledem k neústupnému postoji Polska, které mezitím vytvořilo zvláštní operační skupinu o třech divizích s úkolem obsadit československé Těšínsko, souhlasilo 29. září se zahájením jednání o revizi vzájemných hranic. Ani to ale nestačilo a 30. září, již po přijetí Mnichovské dohody, Polsko předalo ultimátum a v případě jeho nesplnění hrozilo válkou. Že nešlo o hrozby plané, dokazuje vydání rozkazu z 1. října, v němž se hovořilo o zahájení operací již na druhý den.¹⁷ Co by udělalo, pokud by Českoslo-

17 DESZCZYŃSKI, Marek P: *Ostatni egzamin: Wojsko Polskie wobec kryzysu czechosłowackiego 1938–1939*. Warszawa, Neriton 2003, s. 186; MAJEWSKI, Piotr M. – DESZCZYŃSKI, Marek P:

vensko odmítlo Mnichov? Vzhledem k tomu, jak daleko už zašlo, by nejspíš ultimátum stejně předložilo. Polští činitelé se chovali naprosto nekompromisně, a jakkoli usilovali jen o část československého území, rozhodujícím způsobem ovlivnili jednání československých politických a vojenských autorit.¹⁸ Své požadavky vzneslo i Maďarsko, ale vzhledem ke své slabosti postupovalo daleko umírněněji.

Problémy se daly čekat také na vnitropolitické scéně. Vládu generála Syrového tvořili většinou lidé bez politických zkušeností a politického zázemí, skutečnou politickou moc si ponechali představitelé stran bývalé vládní koalice – to znamená ti, kteří přijali 21. září britsko-francouzský plán. Lze předpokládat, jak ostatně ukázaly i politické porady koncem září, že právě tito politici by se stavěli proti odmítnutí Mnichovské dohody, přičemž mohli najít společnou řeč se zástupci Francie a Velké Británie. V úvahu přicházel především bývalý předseda vlády Milan Hodža, který 20. září inicioval protiválečný dopis Hlinkovy slovenské lidové strany prezidentu Benešovi a ve stejném duchu jednal tentýž den s vyslancem Francie a 26. září s vyslancem Polska.¹⁹ Když se k tomu přidalo stanovisko armádního velení, že obrana je za dané situace beznadějná, slabost a bezradnost protikapitulačně smýšlejících politiků a zdrženlivost Sovětského svazu,²⁰ nebyl tu fakticky nikdo, kdo by mohl rázný postoj vlády podpořit.

Jak je vidět, v případě odmítnutí Mnichovské dohody bylo daleko pravděpodobnější pokračování v politických jednáních, ať již na podkladě Mnichovské dohody nebo původního britsko-francouzského plánu, než válečné řešení situace. Československo se až příliš zapletlo do sítí slibů a závazků, než aby z nich mohlo lehce vyklouznout. Jedinou nadějí skýtala válka, tu ale mohlo zahájit pouze Německo, které k ní nemělo příliš důvodů. Proč válčit, když mohlo získat to, co oficiálně žádalo, bez boje a s mezinárodní podporou?²¹

Vraťme se nyní k 21. září. Toho dne československá vláda přijala britsko-francouzský plán a zahájila tak cestu ústupků nejprve Německu, pak Polsku a nako-

Polska wobec ČSR: Marzec–wrzesień 1938 roku. In: NĚMEČEK, Jan (ed.): *Mnichovská dohoda: Cesta k destrukci demokracie v Evropě*. Praha, Karolinum 2004, s. 109–118, zde s. 113–116.

18 Představitelé československé armády se 29.9.1938 shodli, že obrana země je možná jen v případě polské neutrality (viz ŠRÁMEK, Pavel: *Odhodlání versus loajalita: Názory a postoje velení československé armády v roce 1938*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 1–2 (2004), s. 56–87, zde s. 73).

19 BYSTRICKÝ, Valerián: Slovensko a Mnichov. In: NĚMEČEK, J. (ed.): *Mnichovská dohoda*, s. 164–191, zde s. 171 n.; *Documents diplomatiques français 1932–1939*, sv. II/11. Paris, Imprimerie Nationale 1977, dokument č. 232, s. 361.

20 LITERA, Bohuslav: K vztahu Sovětského svazu, Rudé armády a ČSR za krize v září 1938. In: MIKULEC, Jiří – POLÍVKA, Miloslav (ed.): *Per saecula ad tempora nostra: Sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka*, sv. 2. Praha, Historický ústav AV ČR, s. 786–791.

21 Viz ČELOVSKÝ, Bořivoj: *Mnichovská dohoda 1938*. Šenov, Tilia 1999, s. 364; GOEBBELS, Joseph: *Deníky 1938*. Liberec, Dialog 1992, s. 246 (v záznamu z 30. září se uvádí, že „velký plán“ – tj. likvidaci Československa – momentálně nelze realizovat).

nec Maďarsku. Co by se stalo, kdyby Hodžova vláda setrvala na svém stanovisku z 20. září a znovu plán západních mocností odmítla? Znamenalo by to okamžitý německý útok na Československo, jak při své noční audienci u prezidenta Beneše shodně tvrdili francouzský a britský vyslanec?

Německá armáda přibližně od poloviny září posilovala vybrané divize a přemisťovala je do takzvaných výcvikových prostorů kolem československých hranic, což byla ve skutečnosti shromaždiště pro plánovaný útok.²² Stupeň jejich příprav byl samozřejmě nižší než koncem září, na druhé straně proti ní však stála pouze „mírová“ československá armáda, byť částečně doplněná záložníky. Její početní stav umožňoval obsadit obranné linie v pohraničí, chyběly ale zálohy ve vnitrozemí. Rychlá německá akce, obdobná obsazení Rakouska v březnu 1938, tak měla šance na úspěch. Za záminku mohly posloužit ozbrojené střety mezi sudetoněmeckými povstalci a bezpečnostními silami v československém pohraničí. Také počasí útoku přálo.²³ Na základě analogie s již zmíněnou okupací Rakouska lze konstatovat, že zmíněný vpád mohl přijít asi do dvou dnů od jeho schválení Hitlerem.

Francie a Velká Británie mohly stejně jako v případě Mnichova ponechat Československo osudu nebo znovu naléhat na přijetí svého plánu. Tentokrát se jako pravděpodobnější jeví první varianta. Plán na odstoupení oblastí s nadpoloviční většinou německého obyvatelstva byl dvoustrannou záležitostí mezi Francií a Velkou Británií na straně jedné a Československem na straně druhé, přičemž obě mocnosti ani 21. září nevyklučovaly jeho odmítnutí.²⁴ V takovém případě by bezpochyby splnily své hrozby – neposkytly by Československu žádnou pomoc a považovaly by ho za viníka případné války. Je také možné, že by se snažily připravit nějaký další plán na mírové řešení situace.

Odhadnout reakci Polska je obtížnější. Jelikož však do značné míry postupovalo obdobně jako v březnu 1938 vůči Litvě,²⁵ lze předpokládat, že svůj protičeskoslovenský postoj by nezměnilo. Ultimátum by nejspíš do Prahy odeslalo, i když možná o něco později. Vzhledem k sotva zahájeným vojenským přípravám by však bezprostřední nebezpečí z jeho strany zatím nehrozilo. Totéž v ještě větší míře platilo i pro Maďarsko.

22 Existovaly tzv. výcvikové prostory I (pohotovostní prostory) a II (konečné ubytovací prostory), přičemž vybrané jednotky zaujaly první typ výcvikových prostorů kolem 19. a 20. září (*Kniha „O“*, s. 101–103; BA-MA, RH 53-7 (Wehrkreiskommando VII), 1418, Einleitung zum Kriegstagebuch – za tyto podklady děkuji Karlu Strakovi z Vojenského historického ústavu v Praze).

23 Podle *Ročenky pověrtnostních pozorování 1938* bylo od 20. září převážně slunečné počasí (s. 23, 29, 35).

24 *Československá zahraniční politika v roce 1938*, dokument č. 653, s. 346 n.; BENEŠ, Edvard: *Mnichovské dny: Paměti*. Praha, Svoboda 1968, s. 260.

25 V březnu 1938 si Polsko ozbrojenou demonstrací a tvrdým diplomatickým nátlakem vynutilo na Litvě navázání vzájemných diplomatických vztahů (viz DESZCZYŃSKI, M. P.: *Ostatni egzamin*, s. 108–113).

Bez potíží by nebylo odmítnutí britsko-francouzského plánu 21. září ani v samotném Československu. Odhodlání vedoucích politiků z 19. září plán odmítnout se po zprávách z Paříže a z Londýna, kde nedošlo k očekávanému politickému obratu, a po posudku velení armády, že bez pomoci spojenců se nelze úspěšně bránit, postupně vytrácelo.²⁶ Někteří, jako třeba Milan Hodža, o němž již byla řeč, zcela změnili názor. Na druhé straně na původním stanovisku setrvali alespoň dva významnější politici (předseda lidové strany Jan Šrámek a místopředseda Národního sjednocení František Ježek), společnost byla naladěna silně protikapitulačně a armáda opakovaně žádala vyhlášení mobilizace. Místo kategorického odmítnutí bylo například možné trvat na stanovisku z 20. září a navrhnout mezinárodní arbitráž.

I když případné odmítnutí britsko-francouzského plánu 21. září by nebylo bez komplikací, jeví se jako pravděpodobnější než odmítnutí Mnichovské dohody 30. září, a totéž platí i pro možné vypuknutí války. Československo nebylo dosud omezeno žádným oficiálním závazkem ohledně odstoupení svého pohraničí a Německo zatím nedostalo žádný konkrétní příslib, který by mu zajistil přijatelnou alternativu k vojenskému řešení.

Třetím mezníkem na cestě znamenající ztrátu pohraničních oblastí byl 6. říjen. Toho dne brzy ráno československá vláda vzala na vědomí rozhodnutí mezinárodního výboru v Berlíně, že oblast pátého pásma okupace bude stanovena limitem nad padesát procent obyvatel německé národnosti podle sčítání lidu v roce 1910, což znamenalo nejhorší možné řešení. Byl to definitivní konec nadějí, že se alespoň něco podaří zachránit.

Teoreticky bylo možné i toto rozhodnutí odmítnout a trvat na návrhu československé delegace v Berlíně, tedy na limitu pětasedmdesáti procent podle sčítání lidu v roce 1930. Je ovšem otázkou, zda by československé odmítnutí vůbec někoho zajímalo. Zkušenosti z jednání mezinárodního výboru a jeho podvýborů totiž ukázaly, že Československo bylo chápáno jako pouhý vykonavatel obdržených rozhodnutí a jeho názor nikoho nezajímal. Událost ze 4. října, kdy československá delegace pohrozila odchodem z jednání, aniž to vyvolalo sebemenší ohlas, to jen potvrdila.²⁷ Je více než pravděpodobné, že případné odmítnutí rozsahu pátého pásma okupace by zůstalo pouhým gestem, které nemohlo vůbec nic změnit.

Potvrzovala to i tehdejší vojenská situace. Probíhající německá okupace prvního až čtvrtého pásma v jižních, západních a severních Čechách a na severní Moravě

26 *Státní okresní archiv Chrudim* (dále *SOKA Chrudim*), fond (f.) František Ježek, karton (k.) 1, rukopis *Mnichovská krize*, s. 382–384; *Československá zahraniční politika v roce 1938*, dokument č. 663, s. 356.

27 K jednání v Berlíně viz *Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv*, Praha (dále *VÚA-VHA*), f. Hlavní štáb – Dodatky, 3. oddělení, k. 20, inventární číslo (inv. č.) 5337, Zpráva o činnosti vojenské delegace na jednání v Berlíně; *Archiv Národního muzea* (Praha), f. Vojtěch Mastný, k. 19, inv. č. 1431, záznam vyslance Künzla-Jizerského z 6.10.1938; též STRAKA, K.: *Vojáci, politici a diplomaté*, s. 99.

Objekt československého opevnění ve stavu připomínajícím válečnou destrukci. Stále opevnění, budované v pohraničí i vnitrozemí od roku 1935, sice ještě nebylo dokončené, přesto znamenalo významnou překážku a německá armáda z něj měla velký respekt. Důkladné zkoušky prováděné po obsazení československého pohraničí ukázaly, že jeho překonání by si vyžádalo delší čas a značné ztráty (foto z osobního archivu autora)

spolu s polským zábořem Těšínska nedávaly šanci na vojenskou obranu státu. Linie opevnění byly narušeny, včetně nejsilnější na Ostravsku a Opavsku, a narychlo ustupující československé jednotky by se v případném střetnutí s postupující německou armádou ocitly ve velmi nevýhodné pozici. Ostatně již 2. října byl československým vojákům vydán rozkaz, že se nemají nechat strhnout ke střelbě, a o týden později jim byla jakákoli střelba výslovně zakázána.²⁸ Jen na Slovensku a Podkarpatské Rusi, kde armáda dosud držela obranné linie na hranici, se s ní dalo ještě počítat jako s faktorem, který mohl něco ovlivnit. V českých zemích už nikoli.

Vše ještě umocňovala vnitropolitická situace v Československu. Země byla bez prezidenta, který 5. října abdikoval, a vláda generála Syrového se podřizovala všemu, co se po ní žádalo, ať z Německa, z Polska nebo od slovenských zástupců.

²⁸ VÚA-VHA, f. Hlavní štáb – Dodatky, 3. oddělení, k. 21, inv. č. 5341, telegram č. 61; *tamtéž*, f. Velitelství útvarů za branné pohotovosti státu, Palacký, k. 6, inv. č. 257, Chování čs. vojska.

V případě 6. října je tedy podle mého názoru pravděpodobnost odlišného vývoje fakticky nulová.

Přicházela v úvahu i jiná data? V prvních říjnových dnech se například někteří českoslovenští politici a vojáci zabývali myšlenkami, jak zabránit vývoji narýsovanému Mnichovskou dohodou. Ve dnech 2. a 3. října v Praze jednali o změně vlády s cílem zvrátit situaci, žádné konkrétní výsledky to však nepřineslo. Podobně dopadlo i setkání vybraných armádních velitelů 4. října v Jihlavě a jejich následná cesta do Prahy.²⁹ Vesměs šlo o diskuse, v nichž se přítomní shodovali, že je potřeba něco udělat, nikdo ale nevěděl co. Asi nejdále zašla akce generálů z jižní Moravy, kteří chtěli obsadit Prahu, ale i tady šlo o pouhou úvahu. Oponenti mnichovské kapitulace kromě toho pro případný radikální čin postrádali odpovídající politické krytí a k samostatné akci, tedy k pokusu o vojenský převrat a nastolení diktatury, se neodhodlali. Možnost změny touto cestou se tedy jeví jako vysoce nepravděpodobná.

Československo mohlo také zopakovat svůj postup z května 1938 a koncem druhé dekády září jednostranně provést vojenská opatření, v tomto případě mobilizaci, nejlépe všeobecnou. Velení armády poprvé navrhovalo její vyhlášení 17. září, podruhé o dva dny později, v obou případech však neúspěšně.³⁰ Díky mobilizaci by se výrazně zlepšila vojenská situace Československa a snad na krátkou dobu i situace politická. Pokud by však nenásledoval německý útok, hrozily by vážné zahraničněpolitické komplikace, jako se to stalo po květnu 1938. Československá mobilizace by totiž nepochybně vyvolala pocit bezprostředního nebezpečí vypuknutí války a horečnou snahu tomu zabránit. Ani tento krok tedy nepředstavoval východisko.

Při úvahách o alternativách Československa v září 1938 je třeba si uvědomit, že jeho osud závisel víceméně na rozhodnutí druhých, především Německa a obou západních mocností. To, zda začne válka, bylo do značné míry v jejich rukou. Německo se sice chystalo na válku, nevyklučovalo však ani mírové řešení, kterému Francie a Velká Británie dávaly jednoznačně přednost. Hodnotíme-li z tohoto hlediska mezník, od kterého by se mohl odvíjet náš kontrafaktuální scénář, jako nejpravděpodobnější se jeví 21. září. Německé vojenské přípravy již dosáhly stupně, který by umožnil útok na Československo, zvláště když to dosud nemobilizovalo, a jednání o osudu československých Němců zatím nepřinesla žádné konkrétní řešení.

Válka, která nebyla

Co by tedy asi následovalo, kdyby československá vláda 21. září 1938 znovu nepřijala britsko-francouzský plán? Britský a francouzský vyslanec v Praze by informo-

29 ŠRÁMEK, P.: *Odhodlání versus loajalita*, s. 75–78.

30 Tamtéž, s. 68; *Československá zahraniční politika v roce 1938*, dokument č. 663, s. 354.

Válečné střetnutí mezi Československem a Německem v roce 1938 je také námětem bojových ukázek pořádaných kluby vojenské historie s dobovou výzbrojí a výstrojí. Nechybí při nich ani československá a německá obrněná technika. Těší se značnému zájmu veřejnosti, přestože se vlastně předvádí něco, co se nikdy nestalo (foto Pavel Minařík)

vali ministra zahraničí Kamila Kroftu, že to znamená válku, do které se jejich země nezapojí. Britský premiér Neville Chamberlain by se ještě druhý den v Godesbergu snažil odvrátit Hitlera od vojenské akce, ale marně. Vzhledem k akutní válečné hrozbě by Hodžově vládě nezbylo než vyhlásit 22. září večer všeobecnou mobilizaci. Vzápětí by podala demisi a uvolnila místo úřednické vládě, v jejímž čele by stanul generál Syrový. Čtyřicátého září ráno by německá armáda zaútočila.³¹

31 Hypotetickým průběhem československo-německé války se v roce 1938 zabývala velká štábní cvičení obou armád. Československé cvičení s názvem „Zima a jaro 1938“ probíhalo od listopadu 1937 do března 1938 a o jeho výsledcích není nic známo, protože příslušné dokumenty byly zničeny. Německé cvičení „Generalstabsreise 1938“ probíhalo od února do června 1938 a skončilo závěrem, že jedenáctého dne bude už válka rozhodnuta v německý prospěch a může začít přesun divizí na frontu proti Francii. (Viz MICHAELIS, K.: 1938, s. 57–59; KURAL, Václav: Vojenský moment česko-německého vztahu v roce 1938. In: KURAL, Václav – ANGER, Jan – MÜLLER, Klaus-Jürgen: *Rok 1938: Mohli jsme se bránit?* Praha, Federální ministerstvo obrany 1992, s. 9–54, zde s. 17–19.)

Koncepce československé obrany, jak ji stanovoval válečný plán, spočívala v postupném ústupu na východ, přičemž jeho rozsah závisel na udržení severní a jižní hranice. Za předpokladu úspěšné obrany severních a jižních Čech se mohl zastavit na řece Vltavě, po prolomení obranných linií na severu či jihu by nezbývalo než ustoupit na Českomoravskou vrchovinu. Poslední možnost, ústup na moravsko-slovenské pomezí, by nastala, kdyby nepřítel prorazil na severní nebo jižní Moravě. Slovensko se pak mělo hájit až do předpokládaného obratu ve válce.³² Na základě této koncepce lze možný průběh války načrtnout zhruba následujícím způsobem.³³

V Československu začínal v okamžiku německého útoku druhý den mobilizace, během níž se měly vytvořit záložní jednotky, které by zasáhly po prolomení obranných linií v pohraničí. Díky předchozím vojenským opatřením byly tyto linie plně obsazeny, v pohotovosti stálo letectvo i protiletectká obrana, na určená místa se podařilo rozvézt zásoby munice a pohonných hmot.³⁴ Síla československé armády každým dnem stoupala. Protivník jí však už další čas nehodlal dopřát.

Jako první překročilo hranice ještě za tmy několik malých oddílů, které se měly pokusit obsadit vybraná strategická místa. Vlastní útok zahájily brzy ráno německé pozemní jednotky, které po krátkém průzkumu bojem udeřily naplno. Hlavní nápor připadl tankovým a motorizovaným divizím na směr ze Slezska na severní Moravu, z Bavorska do západních Čech a z bývalého Rakouska na jižní Moravu, které doplnily pěší divize útočící na severní a jižní Čechy.³⁵ Začaly urputné boje o opevnění. Jakmile se rozednilo, přeletělo hranice německé letectvo, které zaútočilo na vybraná letiště s cílem co nejdříve zničit československá letadla. Tento záměr ale díky jejich předchozímu rozptýlení nevyšel. Československé letectvo odpovědělo nálety těžkých bombardérů na Linec a okolí, lehké bombardéry zase útočily na nepřátelské tankové a motorizované kolony.³⁶ Na Moravě a v severních i jižních Čechách

32 RÝZNER, František: Obrana Československé republiky v období Mnichova. In: *Historie a vojenství*, roč. 5, č. 4 (1956), s. 451–509, zde s. 497 n.; KREJČÍ, Ludvík: Obranshopnost ČSR 1938. In: *Odboj a revoluce*, roč. 6, č. 2 (1968), s. 14–41, zde s. 29; FETKA, Josef: Obrana hranic západních Čech ve třicátých letech. In: *Minulostí Západočeského kraje*, sv. 8. Plzeň, Archiv města Plzně 1971, s. 40–47, zde s. 40. Ludvík Krejčí byl na podzim 1938 hlavním velitelem československé armády, František Rýzner a Josef Fetka působili v jeho štábu.

33 V literatuře se lze setkat s alternativní koncepcí spočívající v kruhové obraně Čech. Naznačil ji v roce 1969 bývalý důstojník československé armády z roku 1938 Alfréd Ressel (Mnichov ve vzpomínkách a v kritice důstojníka generálního štábu československé armády. In: *Historie a vojenství*, roč. 17, č. 2 (1969), s. 302–358, zde s. 353 n.) a rozvinul v roce 1988 historik Jan Tesař (*Mnichovský komplex: Jeho příčiny a důsledky*. Praha, Prostor 2000, s. 36 n.). Vzhledem k tomu, že tato koncepce se v žádných dobových pramenech neobjevuje, není zde zohledněna.

34 VÚA-VHA, f. Velitelství útvarů za branné pohotovosti státu, Palacký, k. 4, inv. č. 201, Přehled mimořádných opatření.

35 *Knih*a „O“, s. 106–111 a 121; FIDLER, Jiří – STEHLÍK, Eduard: Německá Panzerwaffe v září 1938. In: *Historie a vojenství*, roč. 48, č. 1 (1999), s. 138–148.

36 VÚA-VHA, f. Velitelství útvarů za branné pohotovosti státu, Palacký, k. 6, inv. č. 217, Letectvo – přípravy.

se zatím dařilo útoky odrážet, v západních Čechách ale obranná linie nevydržela. Příliš roztažené československé jednotky bojující s německou armádou i se sudetoněmeckými povstanci podlehly.³⁷

Napadené Československo se obrátilo s žádostí o pomoc na Společnost národů.³⁸ Její jednání ale nevedlo k žádnému výsledku, protože se členské státy nedokázaly shodnout, kdo je za válku vlastně zodpovědný. Francie a Velká Británie deklarovaly společně neutralitu, Francie ještě dodala, že se necítí vázána dvoustrannou smlouvou z 16. října 1925, neboť ta se týkala pomoci při ozbrojeném zásahu, který nebyl vyvolán. Také další státy vyhlásily neutralitu. V případě Polska a Maďarska šlo o neutralitu nepřátelskou, protože obě země uzavřely své hranice s Československem a nehodlaly přes své území propustit jakoukoli pomoc.³⁹ Přátelštější postoj zaujalo Rumunsko, které bylo ochotné tolerovat transporty strategických dodávek i dobrovolníků (hlavně z Jugoslávie) jdoucích bránit Československo.⁴⁰ Oficiální jugoslávské vedení ovšem jejich odhodlání nesdílelo. Ani Sovětský svaz nehodlal pomoci, vzhledem k postoji Francie ho k tomu ostatně nic nenutilo, naznačil však ochotu případně dodat československé armádě zbraně, především letadla.⁴¹

Československo tak čelilo nepřátelské agresi samo. Německá letadla se po letišťích zaměřila na mobilizační centra a dopravní síť, jejichž bombardování nedokázalo slábnoucí československé letectvo ani nepočetná protiletectká obrana významněji zabránit. Německé pozemní jednotky pokračovaly v náporu na vybraných směrech, nejúspěšnější byly v západních Čechách, kde pronikly do značné hloubky. Velení československé armády se je pokusilo zastavit protiútokem dvou rychlých divizí disponujících tanky.⁴² Divize skutečně nepřátelský postup na chvíli zadržely, potom

37 ANGER, Jan: Na směr hlavního úderu: Obrana západních a jihozápadních Čech v září 1938. In: *Historie a vojenství*, roč. 40, č. 6 (1991), s. 26–55; MINAŘÍK, Pavel – ŠRÁMEK, Pavel: Dokumenty československé armády z podzimu 1938: Operační dokumentace vyšších velitelství od 24. do 28. září – I. armáda. In: *Tamtéž*, roč. 46, č. 1 (1997), s. 131–158.

38 *Československá zahraniční politika v roce 1938*, dokument č. 750, s. 430.

39 Už počátkem září 1938 Polsko zakázalo zbrojní vývoz do Československa a částečně také do Rumunska, aby ho nepředalo Praze, od 25. září pak kompletně přerušilo vzájemné železniční spojení (DESZCZYŃSKI, Marek P.: Nieskonsumowana komplementarność: Polsko-czechosłowacka współpraca zbrojeniowa w okresie międzywojennym. In: MORAWSKI, Wojciech (ed.): *Między gospodarką a polityką: Księga jubileuszowa Pana Profesora Zbigniewa Landaua*. Warszawa, Szkoła Główna Handlowa 2001, s. 61–70, zde s. 68; též *VÚA-VHA*, f. Velitelství útvarů za branné pohotovosti státu, k. 1, Tyl, inv. č. 1, situační zpráva z 28.9.1938).

40 ŠRÁMEK, Pavel: Dobrovolníci v čs. armádě za mobilizace v září 1938. In: *Vojenské rozhledy*, roč. 7, č. 2 (1998), s. 158–161; *Československá zahraniční politika v roce 1938*, dokument č. 698, s. 382.

41 Zástupce velitele sovětského vojenského letectva Jakov Smuškevič nabídl 27. září celkem 700 letadel (*Národní archiv* (Praha), f. Národní soud, k. 77, inv. č. 1290, výpověď generála Jaroslava Fajfry z 19.2.1947).

42 MINAŘÍK, Pavel – ŠRÁMEK, Pavel: Dokumenty československé armády z podzimu 1938: Rozkazy hlavního velitelství od 24. do 28. září. In: *Historie a vojenství*, roč. 45, č. 5 (1996), s. 83–110.

však musely před přesilou ustoupit a bylo zřejmé, že prostor na západ od Vltavy je ztracen. Německé velení se po marných pokusech prorazit opevnění na severní Moravě rozhodlo provést výsadečkovou operaci u Bruntálu.⁴³ Ta sice nesplnila očekávání a výsadekáři byli přes pomoc ze strany sudetoněmeckých povstalců rozprášeni, vyčerpaní obránci se ale ocitli na pokraji sil a další útok už nevydrželi. Ani dosud nesoustředěné záložní divize, ani urychleně se vracějící rychlá divize už nemohly vpád zastavit. Situace Československa začala být velmi vážná.

Společnost národů zcela selhala. Francie a Velká Británie nadále setrvaly na své politice, nově jen vyzvaly obě bojující strany, aby se vrátily k jednacímu stolu, podobná výzva přišla i ze Spojených států. Polsko a Maďarsko ještě přitvrdilo svůj protičeskoslovenský postoj a obě země začaly připravovat své armády, aby ve vhodný okamžik mohly zasáhnout. Československo tak mohlo materiální pomoc nutnou pro další vedení války získat jen přes Rumunsko. Ovšem její opatrování bylo čím dál tím těžší. Ve větším množství ji byl ochoten poskytnout jen Sovětský svaz, avšak pouze za devizové prostředky, jejichž zásoby se brzy vyčerpaly.⁴⁴ Po politické a vojenské izolaci nastala i izolace hospodářská. Sympatie některých zahraničních politiků a části veřejnosti na tom nemohly nic změnit.

Československo se stále bránilo, ale bojeschopnost jeho armády slábla. Německá vojska již ovládla skoro celé západní Čechy a pronikla až k opevnění před Prahou, postupovala v jižních a severních Čechách i na severní Moravě, jen na jižní Moravě obránci ještě drželi původní obranné linie. Československé letectvo bylo z velké části vyřazeno, pozemní jednotky ustupovaly na východ, aby na moravsko-slovenském pomezí bránily připravované obranné postavení.⁴⁵ S rolí Slovenska jako poslední bašty odporu však nesouhlasili slovenští političtí představitelé, kteří se vrátili ke svému plánu z konce září na polsko-slovenskou unii.⁴⁶ Českoslovenští politici i vojáci museli řešit otázku, co dál. Naděje na pomoc zvenčí se nesplnily, naopak hrozil vojenský zásah Polska i Maďarska, a další boj tak ztrácel smysl. Ale i Německo mělo problémy. Počítalo s krátkou válkou, jenže ta se protahovala, což mohlo přinést vážné hospodářské potíže.⁴⁷

Za této situace Francie a Velká Británie spolu s Itálií navrhly oběma válčícím stranám, že zprostředkují jednání o ukončení bojů. Hitler podmínil německý souhlas

43 *Kniha „O“*, s. 230–234; JOHN, Miloslav: *Září 1938*, sv. 1: *Přípravy nacistického Německa na pře-padení Československa v roce 1938*. Brno, Bonus A 1997, s. 335–340.

44 PAVEL, Jan: *Velikost a struktura výdajů na národní obranu v Československu v letech 1918–1938*, s. 66 n.

45 Viz MAJEWSKI, Piotr M.: *Nierozegrana kampania: Możliwości obronne Czechosłowacji jesienią 1938 roku*. Warszawa, Trio 2004. Jde o velmi zajímavou práci, která se pokouší zhodnotit možný československo-německý konflikt v roce 1938 na základě srovnání s polsko-německou válkou v září 1939.

46 ČARNOGURSKÝ, Paľo: Deklarácia o únii Slovenska s Poľskom z 28. septembra 1938. In: *Historický časopis*, roč. 16, č. 3 (1968), s. 407–423.

47 MICHAELIS, K.: 1938, s. 99–103.

Scénář bojových ukázek pořádaných kluby vojenské historie se omezuje na pohraniční válku mezi československou a německou armádou. Němečtí vojáci v ní překročí státní hranice a donutí obránce k ústupu. S pomocí opevnění je však další postup agresora zastaven a československé záložní jednotky ho vytlačí zpět na jeho území (foto Pavel Minařík)

tím, že se bude jednat už nejen o pohraničních oblastech, ale o celém Československu, které se musí jako přežitek versailleského míru zcela přebudovat. Českoslovenští představitelé po zvážení všech okolností včetně stanoviska velení armády, že vzhledem k vývoji války a hrozbě maďarského a polského útoku není naděje na úspěch, souhlasili. Boje tak přibližně po jednom měsíci vystřídal opět politická jednání. Jejich výsledek byl krutý. Německo získalo české a moravské pohraničí, ze zbytku českých zemí vznikl německý protektorát s jistými prvky autonomie. Na Slovensku se vytvořil samostatný stát, který ovšem musel předat jižní oblasti Maďarsku a severní výběžky Polsku, celou Podkarpatskou Rus pak obsadilo Maďarsko.

Československo tak svou samostatnost neubránílo, i když prezidentu Benešovi se s několika politiky a vojáky podařilo uniknout do zahraničí, kde vytvořili exilovou vládu. Země vedle lidských ztrát utrpěla i četné škody materiální. Nejvíce postižena byla dopravní síť, kterou bombardovalo německé letectvo a ničily československé jednotky při ústupu, průmyslové podniky naopak zkáze většinou unikly.⁴⁸ Němec-

48 Podle směrnic z května 1938 měla být československá průmyslová zařízení ušetřena, pokud to průběh války dovolí (*Kniha „O“*, s. 87).

ká armáda je hodlala využít při svém vyzbrojování, neboť likvidace Československa byla teprve začátkem na cestě k dalším výbojům, které Adolf Hitler plánoval. Na řadě bylo nyní Polsko.

Řešení neřešitelného

Výsledek alternativního vývoje se tedy od skutečnosti příliš neliší, což názorně charakterizuje situaci, která nastala na přelomu září a října 1938. Československo založilo své přípravy na možnou válku na dvou předpokladech: zaprvé na maximální připravenosti vlastní armády, tak aby disponovala dostatečným vojenským potenciálem, a zadruhé na spolupráci se spojenci, kteří by ho podpořili politicky i vojensky. Zatímco v prvním případě se podařilo dosáhnout pozoruhodných výsledků a československá armáda představovala významnou vojenskou sílu,⁴⁹ druhý předpoklad se zdaleka nenaplnil. Dá se říci, že zatímco obranyschopnost Československa stále stoupala, ochota spojenců nasadit své síly v jeho prospěch naopak klesala.⁵⁰

Oba předpoklady se v září 1938 dostávaly do zjevného rozporu. Československo potřebovalo provést vojenská opatření, aby v případné válce s Německem vydrželo co nejdéle a poskytlo tak dostatečný čas pro mobilizaci a zásah svých spojenců, především Francie. Ta však podobná vojenská opatření odmítala, a naopak požadovala předání pohraničních oblastí Německu, přestože to znamenalo konec Československa jako vojenského spojence. Československá politika se marně snažila nalézt východisko. Výsledkem byla jen rozpolcenost při politických jednáních, kdy se připravovala evakuace a další válečná opatření a souběžně se projednávalo odstoupení pohraničí.⁵¹

Osud Československa byl tak do značné míry stanoven předem, a to nejpozději od 21. září. O dva dny později se sice zdálo, že Hitler své požadavky přehnal a že Francie s Velkou Británií se v případné válce postaví za Československo, ale tato naděje trvala jen krátce a vystrídala ji beznaděj v podobě mnichovského rozhodnutí. Přes jeho zdůrazňovaný význam můžeme říci, že o všem podstatném se rozhodlo už 21. září. V poslední záříjový den pak nešlo o to, zda Československo ztratí pohraniční oblasti, ale „pouze“ o to, jaké oblasti a kdy. Diskuse na téma, zda se měla či neměla přijmout Mnichovská dohoda, jsou tak do značné míry vlastně zbytečné.

Neoddiskutovatelným faktem zůstává, že Československo bylo na podzim 1938 připraveno na lidské i materiální oběti, aby pomohlo zastavit Hitlerovu rozpína-

49 V roce 1938 vydávalo Československo v relativním srovnání na svou obranu nejvíce finančních prostředků ze všech tehdejších demokratických států (viz PAVEL, J.: *Velikost a struktura výdajů na národní obranu v Československu v letech 1918–1938*, s. 35 n.).

50 STRAKA, K.: *Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932–1939*, s. 118–120.

51 *SOKA Chruďim*, f. František Ježek, k. 1, rukopis *Mnichovská krize*, s. 381–384.

vost, po jeho bok se však nikdo nepostavil. Svět po něm požadoval zcela jiné oběti, neméně těžké, a Československo je přineslo. Bylo třeba jeho zmrzačení a následného zničení, aby se odhalily skutečné úmysly Německa a skončila politika ústupků agresorovi. Patrně poslední šance zabránit vypuknutí druhé světové války, největší válečné katastrofy novodobých dějin, tím byla již ovšem nenávratně ztracena.

Na závěr lze dodat, že Československo v roce 1938 přeci jen bojovalo. Stalo se totiž terčem nevyhlášené války vedené sudetoněmeckými povstaleckými oddíly s podporou Německa a regulérní armádou i nepravidelnými ozbrojenými formacemi z Polska a Maďarska, které útočily na československé pohraničí. Tato „malá“ válka trvala od poloviny září 1938 prakticky nepřetržitě až do konce roku, a na východě země pokračovala dokonce i v prvních měsících roku 1939. O její intenzitě svědčí fakt, že od září do prosince 1938 v bojích padlo více než sto dvacet československých vojáků, četníků, policistů a příslušníků finanční stráže a dalších několik stovek jich bylo zraněno.⁵²

52 POHORSKÝ, Vladimír: O hranice se nejedná, o hranice se střílí! In: *Hraničáři pod Luží 1938: Horní Světlá 22. září 1938*. Dvůr Králové n/L., FORTprint 2003, s. 46–118.

Pod křídla Sovětů

Mohlo se Československo vyhnout „sklouznutí“ za železnou oponu?

Vít Smetana

Demokratická kvadratura kruhu

Československé dějiny 20. století jako by se odvíjely zejména od tří traumatických zlomů, které zemi uvrhly vždy do nové fáze „temna“ – 1938, 1948, 1968. Lze mezi nimi hledat souvztažnosti i rozdíly, v chronologické posloupnosti vzpomínky na předešlou osudovou katarzi ovlivňovaly vždy rozuzlení té další a dodnes se také kolektivní paměť každého z těchto milníků mezigeneračně liší. Za nejosudovější „osmičku“ považují tu prostřední. Zkušenost „Mnichova“ samozřejmě určujícím způsobem poznamenala historickou sebereflexi českého národa i jeho vztahy k okolním etnikům a rozhodujícím velmocím, ovšem kterékoli z alternativních řešení krize v září 1938 mohlo jen stěží ovlivnit fakt, že nakonec české země i Slovensko byly na několik následujících let včleněny do Hitlerovy „nové Evropy“, jak to dříve či později tou či onou formou postihlo téměř celý kontinent. V roce 1968 byla zas v sázce – vzhledem k bipolárnímu rozdělení Evropy – asi jen forma komunistické vlády v Československu. Základní kontury režimu byly narýsovány v měsících po „vítězném únoru“. Přitom určující podmínkou, aby bylo možné obrátit historickou stránku s touto tíživou kapitolou, byl příznivý vývoj o 1750 kilometrů dál na východoseverovýchod od Prahy, konkrétně za kremelskými zdmi – jak se mělo potvrdit až po dlouhých čtyřech desetiletích.

Na konci války a v krátkém poválečném mezidobí se Československo dostalo do hraničního postavení země, jejíž další vývoj se nezdál být předem určen. ČSR nebyla západními mocnostmi nikterak přiřčena do sovětské sféry vlivu, naopak v interních britských dokumentech lze nalézt vyjádření, která podobné domněnky vyra-

cejí.¹ Jistě, do západního bloku se mohla začlenit stěží. Na to Stalin příliš usiloval o vznik nárazníkového pásu států na své západní hranici, přičemž československá diplomacie „uspěla“ ve snaze o dosažení společné hranice se Sovětským svazem. Alternativa finského či pozdějšího rakouského vývoje – tj. demokracie při zachování zvláštního vztahu se Sověty – tu ovšem určitě byla. Kam však položit klíčový kontrafaktuál? Do sálů Pražského hradu, případně na víkendové štače předáků demokratických stran ve třetí únorové dekádě roku 1948? Před deportační vagony přistavené téměř všem příslušníkům německé menšiny, respektive do pracoven, kde se rozhodovalo o grandiózním populačním transferu samém i o způsobu distribuce majetku zanechaného Němci v Československu? Do hlavního stanu vrchního velitele spojeneckých expedičních sil v Evropě generála Dwighta D. Eisenhowera v posledních dnech války? Do Moskvy na jednání o podobě a programu vlády osvobozené republiky v březnu 1945? Anebo ještě jednou do sovětské metropole, ovšem už v prosinci 1943, tedy v době Benešových jednání se Stalinem a Molotovem při příležitosti podpisu sovětsko-československé smlouvy?

Vyústění každého z nabízených momentů komunistům převzetí moci nepochybně usnadnilo. Platí to o neschopnosti a naivitě demokratických politiků spoléhajících v okamžiku krize na vážně nemocného prezidenta, jehož navíc ze všeho nejvíce děsila vidina fatálně rozdělené společnosti, v krajním případě v podobě občanské války. Už dříve k posílení pozic KSČ přispělo konečné vysídlení třímilionové německé menšiny z Československa, ve své většině nijak radikálně levicově orientované, které navíc umožňovalo ve vyhlazených oblastech přidělovat novým kolonistům půdu doslova z rukou komunistického ministra zemědělství Julia Ďuriše. Výsledek politického zápasu v Československu nepochybně ovlivnila i neochota amerického vrchního velení „hazardovat s americkými životy pro čistě politické účely“,² což v souvislosti s Pražským povstáním jen přiživilo obraz proradného a k československému osudu údajně vždy lhostejného Západu. Navýsost důležité byly výsledky moskevských jednání, z nichž vzešla vláda v čele se Zdeňkem Fierlingerem, krypto-komunistou udržujícím velmi „speciální“ vztahy k zemi Sovětů, s dvojnásobným zastoupením komunistů oproti ostatním stranám (a navíc s klíčovými posty ministrů vnitra, zemědělství a informací obsazenými jejich členy a sympatizantem Ludvíkem Svobodou v čele ozbrojených sil) a s programem rozsáhlé socializace a „řízené de-

1 Viz např. *The National Archives* (dříve Public Record Office), Londýn (dále TNA), Foreign Office (dále FO) 371/47121, N 4548/650/12, dopis Orma Sargenta náčelníkovi Churchillova štábu generálu Hastingsovi Ismayovi z 26.4.1945.

2 Slova náčelníka amerického generálního štábu generála Georga C. Marshalla v telegramu pro vrchního velitele spojeneckých sil v Evropě generála Dwighta D. Eisenhowera z 28.4.1945. Dokument je otištěn v publikaci: LUŽA, Radomír V.: *The Liberation of Prague: An American Blunder? A Note*. In: *Kosmas: Journal of Czechoslovak and Central European Studies*, roč. 3, č. 1 (1984), s. 41–57, zde s. 54. K tématu viz též POGUE, Forrest C.: *George C. Marshall: Organizer of Victory, 1943–1945*. New York, The Viking Press 1973, s. 573.

mokracie“ bez opozice. A zásadní vliv měly i výsledky Benešovy návštěvy Moskvy v prosinci 1943. Československý prezident při ní vystupoval jako žalobce a britký kritik okolních států i jejich exilových reprezentací – pro Polsko Stalinovi dokonce předestřel možnost ustavení nové vlády na polském území namísto té existující v Londýně. Dále při jednáních předložil program úzké československo-sovětské spolupráce ve vojenské oblasti včetně letectva i hospodářské spolupráce a vyslovil přání koordinovat v budoucnu zahraniční politiku obou států, s čímž lidový komisař zahraničních věcí Vjačeslav M. Molotov přirozeně rád souhlasil. Stěžejním výsledkem návštěvy byl podpis spojenecké smlouvy na dvacet let, s klauzulí o automatickém prodlužování, která byla na místě ratifikována. Jakkoli její čtvrtý článek měl zamezit zasahování do vnitřních záležitostí druhé smluvní strany, Beneš jako první navrhl porušení této zásady, když naléhal, aby po válce Sovětský svaz požadoval tvrdé potrestání slovenských představitelů, kteří se provinili spoluprací s Němci či ústupností vůči nim.³

Žádný z těchto schůdků k „vítězství pracujícího lidu“ v Československu přirozeně nevysvětluje vše a jeho „poopravení“ samo o sobě stěží mohlo změnit konečný výsledek jako takový – jakkoli by se nepochybně lišily modalities komunistického nástupu k moci. Přesto se roky 1941 až 1948 – a svým způsobem celým desetiletím mezi Mnichovem a „únorem“ – jako červená nit vine řetězec vzájemně si podobných kroků a rozhodnutí, které více než co jiného přispěly k poválečnému komunistickému vítězství v Československu.

Demokratičtí předáci jako by se v poválečných letech pokoušeli o kvadraturu kruhu: na jedné straně oponovat komunistům a brzdit jejich vliv a na straně druhé stoprocentně vycházet vstříc veškerým sovětským přáním na mezinárodním poli. Jakkoli se mnozí z nich snažili udržovat přátelské kontakty i se západními představiteli, poselství, jež českoslovenští představitelé vysílali do světa svým vystupováním na mezinárodních konferencích i v tiskových prohlášeních, bylo zřejmé: bezvýhradná podpora sovětské politiky, doslova za každých okolností – i tehdy, když byla jednoznačně namířena proti Západu. Tak například v srpnu 1946 na pařížské mírové konferenci část československé delegace vedené Janem Masarykem hlučně aplaudovala kritice „amerického dolarového imperialismu“ a slovům o americké snaze „hospodářsky si zotročit Evropu“ z úst náměstka lidového komisaře zahra-

3 Viz NĚMEČEK, Jan – NOVÁČKOVÁ, Helena – ŠŤOVÍČEK, Ivan – TEJCHMAN, Miroslav (ed.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945: Dokumenty*, sv. 2. Praha, Státní ústřední archiv v Praze 1999, dokumenty č. 60 a 63, záznamy rozhovorů Benešova kancléře Jaromíra Smutného se sovětským ministrem zahraničí Vjačeslavem Molotovem ze 14. a 16.12.1943, s. 134–144 a 148–163. Důležité je, že záznamy pořídil právě prezidentův kancléř, který neměl nejmenší důvod Benešova slova dezinterpretovat v jeho neprospěch. Sovětské záznamy o těchto rozhovorech viz *Archiv vněšněj politiky Rossijskoj Feděracii*, Moskva (dále AVP RF), fond (f.) Sekretariát Molotova, opis (o. – inventář) 5, papka (p. – svazek) 33, dělo (d. – archivní jednotka) 401.

ničních věcí Andreje Ja. Vyšinského, což neušlo pozornosti amerického státního tajemníka Jamese F. Byrnese. Následky se brzy dostavily, když americká strana zastavila Československu čerpání úvěru ve výši padesáti milionů dolarů na nákup amerických vojenských přebytků a ukončila jednání o rekonstrukční půjčce od Export-Import Bank, jež byla plánována ve stejné výši. Pokud se československá vláda obávala americké politické dominance v důsledku finanční pomoci, pak byl Byrnes odhodlán zbavit ji příčiny jejích obav...⁴ Zmíněné představení jen podtrhlo negativní dojem z vystupování československé delegace v Paříži, „když s námi nesouhlasí v každém hlasování o každé smlouvě, což jen potvrzuje nepřátelský postoj, který dosud dával najevo (československý – pozn. autora) tisk“, jak psal Byrnes v telegramu americkému velvyslanci v Praze Laurenci A. Steinhardtovi.⁵

Maximální poddajnost vůči sovětským přáním ostatně Jan Masaryk předvedl už na ustavující konferenci Organizace spojených národů v dubnu 1945 v San Francisku, kde se odevzdaně podřizoval Molotovovým písemným instrukcím, jak a kdy má vystoupit s jakým prohlášením, načež si západním diplomatům nad sklenkou whisky se sodou smutně stěžoval na svůj těžký úděl.⁶ Masarykovo „soukromé“ ujišťování, že to, co veřejně říká a koná, vlastně tak nemyslí, případně že nemůže dělat takovou politiku, jakou by chtěl, však působilo stále méně. Jestliže v San Francisku se u západních diplomatů setkalo se soucitným pochopením, pak dlouhodobě takto dvojznačně československá zahraniční politika fungovat nemohla.⁷ Masarykovo osobní renomé pak klesalo úměrně tomuto trendu ochablého ustupování a po pařížské konferenci uvažovalo jak vedení lidovců a národních socialistů, tak američtí a britští diplomaté, zda by s ohledem na jeho servilitu vůči Sovětům nebyla vhodná

4 *Foreign Relations of the United States, 1946* (dále *FRUS*), sv. 6. Washington, D.C., United States Government Printing Office 1969, s. 216 n., telegram státního tajemníka Jamese F. Byrnese pro jeho zástupce Williama C. Claytona z 30.8.1946; viz též BYRNES, James: *Speaking Frankly*. New York, Harper & Bros. 1947, s. 143 n.; GORMLY, James L.: *From Potsdam to the Cold War: Big Three Diplomacy 1945–1947*. Wilmington (Delaware), SR Books 1990, s. 184; LUNDESTAD, Geir: *The American Non-Policy towards Eastern Europe, 1943–1947*. Tromsø, Universitetsforlaget 1978, s. 167–170; MICHÁLEK, Slavomír: *Nádeje a vytriezvenia: Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945–1951*. Bratislava, Veda 1995, s. 56–72.

5 *FRUS*, sv. 6, s. 233, telegram státního tajemníka Jamese F. Byrnese pro amerického velvyslance v Praze Laurence A. Steinhardta ze 14.10.1946.

6 Příslušná korespondence Masaryka s Molotovem a lidovým komisařem obchodu Dmitrijem Pavlovem viz *AVP RF*, f. Sekretariat Molotova, o. 7, p. 51, d. 820; dále viz BOHLEN, Charles E.: *Witness to History 1929–1969*. New York, Norton & Company 1973, s. 214.

7 O jeho vystupování na zakládající konferenci v San Francisku viz též HARRIMAN, W. Averell – ABEL, Eli: *Special Envoy to Churchill and Stalin 1941–1946*. London, Hutchinson 1976, s. 454. Také britský ministr zahraničí Anthony Eden ze San Franciska telegrafoval: „Chudák Masaryk je tu deprimovaným vězňem Rusů.“ (*Churchill College Archives*, Cambridge (dále *ChCA*), Churchill Papers, CHAR 20/216, depeše delegace Spojeného království pro Foreign Office z 28.4.1945); viz též AVON, Earl of: *The Eden Memoirs: The Reckoning*. London, Cassell 1965, s. 532.

změna na postu ministra zahraničí.⁸ Neustupoval však jen Masaryk: Robert Bruce Lockhart – v prvních letech války britský přidělenec u vznikající exilové reprezentace, Benešovi, Masarykovi i „československé věci“ více než nakloněný – vzpomíná v knize nazvané *Ústup z Prahy* na rozhovor s Edvardem Benešem v květnu 1947, v němž si mu prezident stěžoval na nedávný sovětský nátlak zacílený k urychlenému uzavření smlouvy s Polskem: „Byli jsme nuceni ji podepsat. (...) Já ji nechtěl v té formě.“⁹ Víme přitom, že Stalin skutečně věc urgoval po stranické linii v telegramu předsedovi vlády Klementu Gottwaldovi.¹⁰

Zarážející byla také paralela mezi německou strategickou dominancí v době druhé republiky a dominancí sovětskou v čase republiky třetí.¹¹ V obou případech se hegemon – smluvně, avšak nátlakem – zmocnil části československého území (v prvním případě Sudet, ve druhém Podkarpatské Rusi), prakticky bez omezení opakovaně přesouval přes jeho zbytek své jednotky a v neposlední řadě podnikal kroky k integraci jeho dopravní sítě do své vlastní: na přelomu let 1938 a 1939 formou sjednaného využití československých železnic pro německé vojenské účely a plánované výstavby německé exteritoriální dálnice z Vratislavi do Vídně přes československé území,¹² v letech 1946 a 1947 pak navrhovanou elektrifikací železnice do SSSR doprovázenou zprávami o chystaném rozšíření některých železničních tratí ve východní části Československa na sovětský rozchod kolejí, které přitáhly i Churchillovu pozornost.¹³ Strategicky navýsost významné uranové doly v Jáchymově byly už od května 1945 tajně obsazeny sovětskými jednotkami, na čemž nic nezměnilo ani oficiální stažení veškerých sovětských a amerických vojsk z Česko-

8 TNA, FO 371/56013, N 15481/96/12, dopis britského velvyslance v Praze sira Philipa Nicholse šéfovi Severního departmentu Foreign Office Robinu M. A. Hankeymu z 27.11.1946; *Library of Congress*, Washington, D.C. (dále LC), Steinhardt Papers, box 94, dopis amerického velvyslance v Praze Laurence Steinhardta šéfovi Středoevropského oddělení státního departmentu Jamesi W. Riddlebergerovi z 21.10.1946; *FRUS, 1947*, sv. 4, s. 206–208, Steinhardtova zpráva pro ministra zahraničí George C. Marshalla z 8.5.1947.

9 LOCKHART, Robert Hamilton Bruce: *Ústup z Prahy*. Londýn, Českoslovák 1952, s. 17.

10 Viz MOULIS, Vladislav: Obrat na Východ: Československo a Sovětský svaz v letech 1943–1947. In: BENEŠ, Zdeněk – KOVÁČ, Dušan – LEMBERG, Hans (ed.): *Hledání jistoty v bouřlivých časech: Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století*. Praha, Albis International 2006, s. 271–284, zde s. 280 n.

11 Blíže viz SMETANA, Vít: Old Wine in New Bottles? British Policy towards Czechoslovakia, 1938–39 and 1947–48. In: CORNWALL, Mark – EVANS, R. J. W. (ed.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*. (Proceedings of the British Academy, č. 140.) Oxford – New York, Oxford University Press 2007, s. 143–167.

12 TNA, War Office 190/741, zpráva „Communication Developments in Czechoslovakia“ z ledna 1939; FO 371/22992, C 1164, C 1192, C 1385, C 1609, C 2491/19/18; *Parliamentary Debates, House of Commons* (Londýn), His Majesty's Stationary Office, 5. série, sv. 342, 21.12.1938, sloupec (sl.) 2853; sv. 343, 6.2.1939, sl. 623.

13 ChCA, Churchill Papers, CHUR 2/29, dopis ministra obrany Alberta Victora Alexandera vůdci konzervativní opozice Winstonu S. Churchillovi z 11.11.1946; Churchillův dopis Alexanderovi

slovenska k začátku prosince 1945. Přes Masarykovo ujišťování na mezinárodním fóru, že jáchymovský uran je využíván čistě pro mírové či zdravotní účely,¹⁴ dostávala britská vláda v zimě a na jaře 1946 opakovaně zpravodajské informace o desetitunových nákladech uranové rudy posílaných každých deset dnů v železničních vagoncích na východ.¹⁵ Také Washington věděl o existenci československo-sovětské uranové smlouvy, bezpečnostních opatřeních v jáchymovském okrese i vývozu veškeré produkce do SSSR.¹⁶

Marshallův plán – přejetá výhybka na cestě k socialismu

Nejvýznamnějším signálem, kam země skutečně patří, byla ovšem československá reakce na Marshallovu nabídku hospodářské pomoci Evropě z června 1947. Vláda se nejprve 4. července jednohlasně rozhodla vyslat na následnou pařížskou konferenci o distribuci této pomoci svou delegaci,¹⁷ ovšem po cestě komunistického premiéra Klementa Gottwalda a ministrů Jana Masaryka a Prokopa Drtiny do Moskvy stejně jednomyslně své stanovisko změnila a československou účast na konferenci odvolala. Stalin s Molotovem prezentovali při jednání v noci z 9. na 10. července celou záležitost jako „otázku přátelství“ (*vopros družby*) – s tím, že československá účast by podpořila údajnou západní snahu izolovat Sovětský svaz a pro sovětskou vládu i „lid“ by byla nepřijatelná. Nato se Masaryk i Drtina jali ubezpečovat sovětského vůdce, že československá vláda rozhodně neučiní nic proti zájmům SSSR. Stalin trval na změně vládního stanoviska ještě téhož dne – 10. července.¹⁸ Vláda se ovšem na své mimořádné schůzi téměř vůbec nezabývala otázkou, zda se nátlaku podvolit nebo ne. Dlouhé jednání se soustředilo na problém, jak naformulovat vládní prohlášení, jež mělo československé veřejnosti a světu oznámit změnu sta-

ze 14.11.1946; TNA, FO 371/65795, N 12016/257/12, týdenní informační souhrn pro období 9.–15.10.1947; *tamtéž*, záznam experta Severního departmentu Foreign Office Thomase A. K. Elliotta z 28.10.1947; FO 371/65804, N 581/581/12, zpráva britského vyslanectví v Moskvě pro Severní department Foreign Office z 8.1.1947.

14 Viz KOSATÍK, Pavel – KOLÁŘ, Michal: *Jan Masaryk: Pravdivý příběh*. Praha, Mladá fronta 2000, s. 238 n.

15 TNA, Cabinet 126/74, zpráva britského diplomata Taylora z Prahy pro Foreign Office ze 17.9.1945; zpráva úředníka Foreign Office Bamborougha britskému velvyslanci v Praze siru Philipu Nicholsovi ze 4.1.1946; zpráva 1. tajemníka britského velvyslancetví v Praze Evelyny C. A. Shuckburgha úředníkovi Foreign Office Butlerovi ze 6.2.1946 a 16.2.1946; zpráva britského vojenského atašé v Praze pro Foreign Office ze 16.5.1946.

16 Blíže viz ZEMAN, Zbyněk: Československý uran a únor 1948. In: *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 2–3 (1998), s. 256–265, zde s. 263.

17 Viz KAPLAN, Karel – ŠPÍRTOVÁ, Alexandra (ed.): *ČSR a SSSR 1945–1948: Dokumenty mezivládních jednání*. Brno, Doplněk 1997, dokument č. 158, Část zápisu 95. schůze třetí československé vlády NF o pozvání na pařížskou konferenci o Marshallově plánu, 4.7.1947, s. 360–362.

18 VOLOKITINA, T. V. ad. (ed.): *Sovetskij faktor v vostočnoj Jevrope 1944–1953*, sv. 1: 1944–1948. Moskva, Rosspen 1999, dokument č. 166, zápis besedy J. V. Stalina s československou vládní

noviska. Byla to podivná debata, protože pravý důvod obratu – zásah Kremlu – byl veřejnosti i Západu tak jako tak zřejmý.¹⁹

Západní diplomaté hodnotili celou epizodu jako klíčový moment československé zahraniční politiky; od léta 1947 je Československo stále častěji v analýzách amerického i britského ministerstva zahraničí označováno za sovětský satelit. Přesto se zejména odpovědní úředníci v centru britské diplomacie zdráhali vinit československé politiky z nedostatku odvahy; správně totiž předpokládali, že jim v Moskvě bylo předloženo ultimátum ve formě „kdo není s námi, je proti nám“.²⁰ Z Prahy se britský velvyslanec Philip Nichols především pozastavoval nad tím, proč se sovětské vedení rozhodlo Českoslováky ponížit před celým světem, proč je raději neinstruovalo, aby z konference odjeli po dvou třech dnech. Jeho zprávy i paměti demokratických představitelů hovoří o pocitu rozšířeném v československé veřejnosti, že se jedná o „druhý Mnichov“ a omezení státní suverenity.²¹

Položit klíčový kontrafaktuál do července 1947 se nabízí více než co jiného. Učiniť tak už Oldřich Tůma a dospěl k zajímavým závěrům: Kdyby se nekomunisté pokusili sovětskému nátlaku vzdorovat, vůbec nebyli bez šancí. Čistě aritmeticky měli ve vládě proti komunistům a jejich spojencům většinu nejméně čtrnáct ku dvanácti (sociální demokrat Václav Majer se jako jediný člen vlády vyslovil – telegraficky z Paříže – proti tomu, aby bylo pozvání odmítnuto), a navíc měli v rukou silný trumf, jestliže by svou podporu účasti na Marshallově plánu vyjádřil veřejně také prezident Beneš, protože jeho autorita převyšovala renomé kteréhokoli z ostatních politiků. Komunisté samozřejmě mohli reagovat pokusem o převrat. Ten ovšem nemusel uspět. „Střetnutí ohledně Marshallova plánu by mělo svou mezinárodní dimenzi, a to by skýtalo nekomunistům jistou naději na podporu proti sovětskému nátlaku – jistě větší než později, kdy již bylo Československo od Západu prakticky izolováno.“ Komunisté nebyli ještě na rozhodující střetnutí připraveni, naopak demokraté dosud nebyli demoralizováni pozdější sérií ústupů a porážek a ani veřejnost nebyla tak zastrašená. „Nemalá část veřejnosti komunisty podporovala, ale

delegací z 9.7.1947, s. 462–466; viz též KAPLAN, K. – ŠPIRITOVÁ, A. (ed.): *ČSR a SSSR 1945–1948*, dokument č. 160, Záznam o jednání československé delegace v Moskvě a telegram K. Gottwalda, J. Masaryka a P. Drtiny prezidentu E. Benešovi, V. Širokému a V. Clementisovi, 9.–10.7.1947, s. 363–369.

19 *Tamtéž*, dokument č. 161, Zápis 96. mimořádné schůze československé vlády o účasti Československa na pařížské mírové konferenci o Marshallově plánu, 10.7.1947, s. 369–388.

20 Viz TNA, FO 371/65804, N 8205/581/12, záznam asistenta státního podtajemníka Foreign Office Christophera Warnera ze 17.7.1947.

21 *Tamtéž*, N 8521/581/12, dopis Philipa Nicholse šéfovi Severního departmentu Foreign Office Robinu Hankeymu z 12.7.1947; N 8623/581/12, Nicholsův dopis Hankeymu z 15.7.1947; viz též N 11171/581/12, záznam experta Severního departmentu Foreign Office George M. Warra z 24.9.1947; RIPKA, Hubert: *Únorová tragédie*. Praha, Atlantis 1995, s. 74; FEIERABEND, Ladislav Karel: *Politické vzpomínky*, sv. 3. Brno, Atlantis 1996, s. 357.

Československá delegace po návratu z jednání v Moskvě. Jan Masaryk (uprostřed s černými brýlemi) se – podle legendy – cítil jako Stalinův pohůnek, zatímco Prokop Drtina (ve druhé řadě šestý zprava) zas ještě krátce předtím – podle svých pamětí – „tajně ... v duchu trochu doufal“, že vláda v Praze projeví proti zjevnému politickému nátlaku odpor (foto převzato z časopisu Dějiny a současnost)

střetnutí o Marshallův plán by bylo veřejností vnímáno jako střetnutí o suverenitu státu a také o budoucí životní úroveň.“ Proruské sympatie byly také více než kompenzovány obdivem k hospodářské síle Spojených států, americké kultuře i životnímu stylu.²²

Jenže – postavit se na odpor vlastně nikoho z československých představitelů (s výjimkou Majera) nejspíš ani nenapadlo. Klíčovou úlohu sehrával strach z budoucího silného Německa, jehož dokázala Moskva po řadu let mistrně využívat. Podle Drtinova svědectví oné osudné moskevské noci Stalin demonstroval československým představitelům na mapě Evropy, v jak nebezpečné strategické situaci se Československo nachází vůči Německu, které bude dříve či později jistě znovu pomýšlet na revanš. S tužkou v ruce naznačil obchvatný manévr, který pak Rudá

22 TŮMA, Oldřich: Die Grenzen der tschechoslowakischen Außenpolitik nach dem Zweiten Weltkrieg am Beispiel des Marshallplans / Meze československé zahraniční politiky po druhé světové válce na příkladu Marshallova plánu. In: HEISS, Gernot – MÍŠKOVÁ, Alena – PEŠEK, Jiří – RATHKOLB, Oliver (ed.): *An der Bruchlinie: Österreich und die Tschechoslowakei nach 1945 / Na rozhraní světů: Rakousko a Československo po 1945*. Innsbruck, Studienverlag 1998, s. 17–26, resp. 389–398.

armáda provede proti Německu k ochraně československých hranic.²³ Sám Drtina ještě na vrcholu únorové politické krize – na posledním svobodném jednání ústředního výboru národněsocialistické strany dne 24. února 1948 – obhajoval odmítnutí Marshallova plánu vzhledem k odpovědnosti „za osud národa“ a prohlašoval, že „nejdůležitější záruka bezpečnosti a nejpevnější jistota spočívá v úzké spolupráci se SSSR“.²⁴ Jan Masaryk 4. března 1948 – tedy přesně v půli cesty mezi komunistickým vítězstvím a vlastní smrtí – vštěpoval shromážděným důstojníkům československé armády: „Německo bylo, je a bude naším odvěkým nepřítelem... Naší záchranou je spojení se Sovětským svazem a naše místo je po jeho boku. Musíme být vděční, dovolí-li, abychom tam byli.“²⁵ A prezident Beneš nejprve na sjezd československo-sovětského přátelství konaný 22. února 1948 v Praze zaslal zdravici, v níž připomněl, že Sovětský svaz, veliký soused Čechů a Slováků, „je dnes nejpevnější zárukou jejich bezpečnosti a že si zaslouhuje jejich hluboké vděčnosti a neotřesitelného přátelství“.²⁶ Svůj projev při oslavách šestistého výročí založení Karlovy univerzity 7. dubna 1948 – což byla vedle pohřbu Jana Masaryka jediná chvíle, kdy ze svého pounorového vnitřního exilu v Sezimově Ústí zavítal do Prahy – pak věnoval boji „o uhájení národních práv proti německému přívalu“ na příkladě nejstaršího českého vysokého učení.²⁷

Československým demokratům vždy příznivě nakloněný Nichols se mýlil, když ve své zprávě o odmítnutí Marshallova plánu nekriticky přejal Masarykova slova, podle kterých šlo o první případ přímé sovětské intervence – použití velkého klacku.²⁸ Zdaleka to také nebylo poprvé, co českoslovenští představitelé poslušně ustoupili. Trend poddat se přáním země Sovětů vždy a za všech okolností měl své hluboké kořeny v době válečné, které pak osvobození většiny území Československa Rudou armádou jen posílilo.

Kořeny ústupnosti

Prakticky všichni, kdo v letech války v Londýně úzce spolupracovali s Edvardem Benešem, a to včetně britských diplomatů, se shodují v tom, že Mnichov 1938 zanechal na prezidentově duši hlubokou, a hlavně nezhojenou jizvu. Řada jeho spo-

23 DRTINA, Prokop: *Československo můj osud: Kniha života českého demokrata 20. století*, sv. II/2. Praha, Melantrich 1992, s. 335.

24 Citováno dle: KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha, Mladá fronta 1993, s. 68.

25 Citováno dle: KOSATÍK, P – KOLÁŘ, P: *Jan Masaryk*, s. 309.

26 Citováno dle: KAPLAN, Karel: *Poslední rok prezidenta*. Brno – Praha, Doplněk – ÚSD AV ČR 2004, s. 36, pozn. 36; viz též PREČAN, Vilém: Únorový převrat 1948 v Československu v mezinárodním kontextu: Bezprostřední a dlouhodobé důsledky. In: BENEŠ, Z. – KOVÁČ, D. – LEMBERG, H. (ed.): *Hledání jistoty v bouřlivých časech*, s. 345–413, zde s. 386.

27 Vyvrcholení oslav Karlovy univerzity: Šest historických věků. In: *Svobodné slovo*, (8.4.1948), s. 1 n. 28 TNA, FO 371/65804, N 8623/581/12, Nicholsův dopis Hankeymu z 15.7.1947.

lupracovníků s ním toto trauma sdílela, někteří více, jiní méně hluboce.²⁹ Obtíže, které musel Beneš překonávat v prvních letech své odbojové akce, jej v každém případě utvrzovaly v přesvědčení o nutnosti změny zahraničněpolitické orientace. Na podzim 1939, kdy se jen prohlubovala jeho deziluze z politiky západních velmocí, měl Edvard Beneš dva důležité rozhovory se sovětským velvyslancem v Londýně Ivanem Majským – jeden 22. září a druhý, po návratu z neúspěšné cesty do Paříže, 21. listopadu. Majského a Benešův záznam prvního z nich se výrazně liší. Obsah druhého známe z ruského zápisu v titulářově úředním deníku, zatímco český záznam s největší pravděpodobností neexistuje. Je jisté, že v září spolu hovořili o budoucím statutu Podkarpatské Rusi, ale není jasné, zda Beneš označil její poválečné přičlenění k Sovětskému svazu za nutnost, nebo pouhou možnost. Po mnichovské zkušenosti si také Beneš nepochybně přál, aby Československo mělo po válce společnou hranici se Sovětským svazem, ale je otázkou, zda skutečně prohlásil, že „nemá námítky proti tomu, aby byl v Československu zaveden sovětský systém“, když zdůrazňoval nutnost především osvobodit zemi od německého jha, a zda skutečně připouštěl „federativní pouto mezi svou zemí a Sovětským svazem“.³⁰

V březnu 1945 pak Molotov využil Majského záznamů, když sovětská strana náležala na co nejrychlejší odstoupení Podkarpatské Rusi. Sovětský lidový komisař přitom utrousil, že otázka sovětizace není na pořadu dne. Beneš jen chabě namítal, že si už nepamatuje, co přesně před více než pěti lety Majskému řekl.³¹

Ať už bylo přesné znění slov, která tehdy Beneš vyřkl před sovětským velvyslancem, jakékoli, je zřejmé, že dalekosáhlými nabídkami, jež nebyly v danou chvíli absolutně ničím kompenzovány, vážně podkopával nejen základy vlastní zahraniční politiky v letech války, ale i poválečné mezinárodní postavení Československa. I prezidentův osobní tajemník Eduard Táborský, který jinak ve svých poválečných pracích hájil Benešovu politiku, došel v tomto konkrétním případě k poměrně jednoznačnému závěru: Prezident podle něj nepochopil, že způsob, jímž byl zvyklý jednat se západními státníky, nepřinese v případě Stalina a jeho podřízených oče-

29 Viz SMETANA, Vít: Ozvěny Mnichova v zahraničněpolitických jednáních za 2. světové války. In: NĚMEČEK, Jan (ed.): *Mnichov – cesta k destrukci demokracie v Evropě*. Praha, Karolinum 2004, s. 145–163.

30 *Dokumenty vnější politiky, 1939*, sv. XXII/2. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 1992, dokumenty č. 625 a 802, zápisy z deníku Ivana Majského z 22.9. a 21.11.1939, s. 121 n. a 236 n.; NĚMEČEK, J. ad. (ed.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*, sv. 1. Praha, Státní ústřední archiv v Praze 1998, dokument č. 26, Benešův záznam jeho rozhovoru s Majským, 22.9.1939, s. 86 n.

31 MARJINA, Valentina V.: Nejen o Podkarpatské Rusi: Jednání Beneš–Molotov v Moskvě v březnu 1945. In: *Dějiny a současnost*, roč. 18, č. 4 (1996), s. 48–51; viz též NĚMEČEK, J. ad. (ed.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*, sv. 2, dokument č. 253, Fierlingerův záznam jednání Beneše, Masaryka a Fierlingera s Molotovem a Zorinem, 23. (sic, 24.) 3. 1939, s. 520–523 – zde ovšem pasus o sovětském systému není zaznamenán.

kávané výsledky. Nemohl uvěřit, že by sovětská strana mohla nepřijímat „upřímně míněné, dobrovolné ústupky jako výraz dobré vůle, přátelství nebo důvěry, která má být opětována, ale že je může sledovat spíše s podezřením a s podivem nad pohnutkami ‘buržoazního’ státníka a ‘třídního nepřítele’, který překvapivě obdarovává Sovětský svaz. Sověti prostě shráblí výhodný ústupek [politika], který netrval na odpovídající protihodnotě, jako zvláštní prémii, která nijak neumenšuje dluh nabízejícího.“³²

Podobně se Beneš zachoval v případě jednání o poválečné konfederaci s Polskem, jež v lednu 1942 dospěla až k deklaraci obou vlád o shodě v základních otázkách tohoto plánovaného uspořádání.³³ Ze zdrženlivých vyjádření sovětských diplomatů na téma konfederace a stále ostřejších útoků na polskou exilovou vládu v první polovině roku 1942 Beneš vytyčil, že dříve či později bude postaven před dilema, zda dále jít se vždy trochu „feudálními“ Poláky anebo s nepochybně „progresivními“ (přínejmenším v sociální oblasti) Sověty. V souladu se svým světonázorem i zahraničněpolitickými prioritami se snadno rozhodl pro druhou variantu. Ovšem iniciativně o tom sovětskou stranu ubezpečil už při Molotovově návštěvě Londýna v červnu 1942, a dobrovolně se tak vzdal byť jen možnosti využít vlastního odstoupení od konfедераčního projektu coby ústupku, který by zužitkoval při dalších jednáních s Moskvou. Jak čteme v sovětském záznamu z jednání, Beneš „opakoval, že nepřistoupí na takovou polsko-československou konfederaci, která bude nepřátelská zájmům SSSR, a že pokud bude nucen vybírat mezi Polskem a SSSR, potom si nepochybně vybere SSSR“.³⁴ O pět týdnů později skutečně přišlo první „sovětské veto“, jak bývá nesouhlas Moskvy s tímto projektem, tlumočený vyslancem u exilových vlád v Londýně Alexandrem J. Bogomolovem, nazýván.³⁵ Tento termín, který přebírá i významná část české historiografie, vlastně znamená, že českoslovenští

32 TÁBORSKÝ, Eduard: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha, Mladá fronta 1993, s. 26 n.

33 Viz ŠTŮVÍČEK, Ivan – VALENTA, Jaroslav (ed.): *Czechoslovak-Polish Negotiations of the Establishment of Confederation and Alliance 1939–1944*. Prague, Publishing House Karolinum – Institute of History, Academy of Sciences of the Czech Republic 1995, dokument č. 86, s. 172 n.

34 RŽEŠEVSKIJ, Oleg A. (ed.): *Dokumenty, komentarii 1941–1942*. Moskva, Nauka 1997, dokument č. 118, Příjem Prezidenta Československé republiky Eduarda Beneše 9. června 1942, s. 260. Benešův záznam z jednání, pořízený s nejméně dvoudenním zpožděním, a tudíž jen málo spolehlivý, tuto zmínku neobsahuje (srv. NĚMEČEK, J. ad. (ed.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*, sv. 1, dokument č. 171, Záznam E. Beneše o rozhovoru s V. M. Molotovem, 9.6.1942, s. 348–351).

35 Srv. TÁBORSKÝ, E.: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*, s. 98–141. K sovětskému vyjádření nesouhlasu s polsko-československou konfederací viz NĚMEČEK, J. ad. (ed.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*, sv. 1, dokumenty č. 172, 177 a 178, Ripkův a Benešův záznam o rozhovoru s A. J. Bogomolovem, 23.6. a 13.7.1942, Záznam Ministerstva zahraničních věcí o rozhovoru J. Masaryka s A. J. Bogomolovem, 15.7.1942, s. 352–354 a 362–366.

představitelé už v polovině roku 1942 přiznávali Moskvě rozhodující slovo v záležitostech československé zahraniční politiky. Když na přelomu tohoto roku sovětská strana nesouhlasila ani s návrhem pouhé protiněmecky zaměřené československo-polské aliance, soustředila se československá diplomacie na uzavření dvoustranné smlouvy se Sovětským svazem, k níž by se případně mohlo připojit Polsko.³⁶

Edvard Beneš před svými spolupracovníky deklaroval, že jeho zahraničněpolitickou linií je orientace z padesáti procent na Západ a z padesáti na Východ.³⁷ Ovšem složitá jednání, jež musel prakticky o každém ze svých základních cílů vést s úředníky Foreign Office – ve srovnání s lehkostí, s jakou získával od léta 1941 souhlas Moskvy se základními kameny programu „odčinění Mnichova“ – dovedla nakonec prezidenta k rozhodnutí, jež ve svém důsledku znamenala ještě dlouho před koncem války v podstatě jednoznačnou orientaci na Sovětský svaz. Prezident přitom věřil v platnost teorie konvergence, postupného sblížování politické a hospodářské demokracie, demokratického a komunistického systému, jemuž Sovětský svaz neměl klást odpor – už proto, aby po válce neupadl do izolace a nepřipravil se tak o potřebnou hospodářskou pomoc.³⁸

Jsou ovšem zaznamenány i Benešovy výroky, podle nichž si uvědomoval, že bývá sovětskou stranou tlačen do kouta – přinejmenším v otázkách, na nichž Kremlu záleží. Po čtyřech měsících, během nichž mu britští diplomaté rozmlouvali ideu uzavření spojenecké smlouvy se SSSR, zatímco sovětská strana podmiňovala jeho plánovanou návštěvu Moskvy právě podpisem smlouvy, si Beneš postěžoval kanceléři Smutnému: „Dnes vím, že jim (Sovětům – pozn. autora) šlo o to, aby mě dostali, a to je ta celá hanebnost. Za každou cenu mě chtěli přimět, abych smlouvu podepsal; počítali, že když to udělám, budu hotov u Angličanů a Američanů, budu muset dělat pak politiku jenom s nimi, budu odkázán jenom na ně, budou mě mít v ruce a dělat se mnou, co oni budou chtít. Prostě zeslabit mou pozici a dostat mě úplně jako svůj nástroj. To je to mizerné, takhle se mnou chtějí hrát.“³⁹

Je proto namístě otázka, proč Beneš nadále tak tvrdošjně usiloval o uzavření smlouvy. Jistě, vedl ho k tomu sílící levicový radikalismus a prosovětské resentimenty (posilované obdivuhodnými frontovými výkony Rudé armády) na straně jeho exilových spolupracovníků i domácího odboje. Na druhou stranu Beneš měl dostatečnou autoritu, aby tyto trendy udržel v přijatelných mezích a coby hlavní tvůrce

36 *Tamtéž*, sv. 1, dokumenty č. 207 a 210, Záznamy H. Ripky o rozhovorech s V. A. Valkovem, 14. a 29.12.1942, s. 418 n. a 423 n.

37 Viz OTÁHALOVÁ, Libuše – ČERVINKOVÁ, Milada (ed.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*, sv. 1. Praha, Academia 1966, dokument č. 298, záznam Jaromíra Smutného z 22.8.1943, s. 362.

38 Viz BRANDES, Detlef: *Exil v Londýně 1939–1943: Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem*. Praha, Karolinum 2003, s. 130.

39 OTÁHALOVÁ, L. – ČERVINKOVÁ, M. (ed.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*, sv. 1, dokument č. 298, záznam Jaromíra Smutného z 22.8.1943, s. 362.

zahraniční politiky dokázal obhájit jiné projevy vstřícnosti vůči východní velmoci jako dostatečné. Je také pravda, že Britové ani Američané nebyli připraveni podepsat s Československem podobnou smlouvu jako Sověti. Obě mocnosti si přály, aby systém mezinárodní bezpečnosti byl založen na jiných základech, než byly ty, které během tří desetiletí vedly ke dvěma válečným požárům. Beneš ovšem nemohl očekávat, že si podobnou smlouvu konkrétně na Britech vymůže tím, když je postaví před plán na uzavření smlouvy se Sověty. Ostatně nesmělost sondází, které v tomto směru podnikl vůči britským představitelům, svědčí spíše o tom, že si sám předem uvědomoval jen minimální šance na úspěch.⁴⁰ O to riskantnější však bylo vychýlit rovnováhu československé zahraniční politiky směrem ke spolenectví s Východem a pouhému přátelství se Západem.⁴¹ Navíc proklamovanou jednoznačnou orientací československé zahraniční a vojenské politiky na Sovětský svaz se československá *nezávislost* stala do budoucna *závislou* na trvalé poválečné spolupráci velmocí. A tento předpoklad se naneštěstí neměl naplnit. Jistě, i po podepsání československo-sovětské smlouvy bylo možné rozhodnými zásahy zvrátit nastoupený drift do sovětského područí. Mechanismy opakovaného „kategorického“ ustupování sovětskému tlaku však už byly nastartovány – právě v důsledku klíčových rozhodnutí z let 1942 a 1943 a způsobu, jímž byla přijata. Od těchto naučených a postupně stále více fixovaných algoritmů se pak československá politika v následujících čtyřech letech nedokázala oprostít.

Snad nejoddaněji plnil a prosazoval sovětská přání staronový velvyslanec v Moskvě Zdeněk Fierlinger. O jeho protokolární návštěvě dne 19. srpna 1941 si Molotovův náměstek Vyšinskij zapsal: „...prosí, abychom ho považovali za svého člověka, který před námi nemá žádná tajemství. Ve své práci se bude snažit, aby nám byl nápomocen...“⁴² Fierlinger dokázal vyvést z míry i sovětské diplomaty, když kupříkladu v lednu 1942 v rozhovoru s vedoucím evropského odboru lidového komisariátu zahraničních věcí Nikolajem V. Novikovem zpochybňoval legitimitu československé vlády, referuje o ní opakovaně jako o vládě „takzvané“.⁴³ Beneš si uvědomoval, že Fierlingera mají Sověti „otočeného kolem prstu“.⁴⁴ Už během roku 1942 dostá-

40 Viz FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky*, sv. 3, s. 69–71; NĚMEČEK, J. ad. (ed.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*, sv. 1, dokument č. 251, Ripkův záznam o rozhovoru Beneše s Edenem, 16.6.1943, s. 498 n.

41 V tomto znění se zásady československé zahraniční politiky promítly do Košického vládního programu z dubna 1945 (viz *Program československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků přijatý na prvé schůzi vlády dne 5. dubna 1945 v Košicích*. Praha, Ministerstvo informací 1945, s. 9–11.

42 Citováno podle: MARJINA, Valentina V.: E. Beneš: Vtoroj vizit v Moskvu (děkabr 1943 g.). In: *Vtoraja mirovaja vojna: Aktualnyje problemy. K 50-letiju Pobedy*. Moskva, Nauka 1995, s. 151–165, zde s. 164.

43 Viz PREČAN, Vilém: Dokumenty sovětské éry v ruských archivech: Nový pramen k československým dějinám 1941–1945. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2, č. 4 (1995), s. 609–628, zde s. 619.

44 OTÁHALOVÁ, L. – ČERVINKOVÁ, M. (ed.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*, dokument č. 324, záznam Jaromíra Smutného z 16.10.1943, s. 393–396.

val informace od vedoucího vojenské mise v SSSR plukovníka Heliodora Píky, jenž byl ve spojeneckých kruzích oceňován jako velmi schopný profesionál, že československý velvyslanec podléhá vlivu Kominterny a lokajsky provádí příkazy Sovětů.⁴⁵ Prezident však nikdy neměl odvahu jej z veledůležitého moskevského postu odvolat – ani když k tomu byl v létě 1944 vyzván československou vládou.⁴⁶ Dobře si uvědomoval, jak vysoko si Fierlingera v Moskvě cení. V klíčové funkci tak setrval člověk, u něhož nebylo zcela jasné, zda je ve skutečnosti československým vyslancem u sovětské vlády v Moskvě, anebo spíše sovětským vyslancem u československé vlády v Londýně.⁴⁷

Edvard Beneš sám ovšem čas od času nezůstával pozadu za svým moskevským velvyslancem. Tak kupříkladu v červenci 1944 se rozpovídal před sovětským velvyslancem u exilových vlád Viktorem Z. Lebeděvem na téma nutnosti jednoty mezi Čechy a Slováky, již považoval za nezbytnou pro případ nové mezinárodní krize. Průběh rozhovoru pak převyprávěl Hubertu Ripkovi, státnímu ministrovi v ministerstvu zahraničních věcí, včetně následující sentence: „Říkal Lebeděvovi, že Sověty budou muset přece jen dnes myslet již na příští válku, jako on (prezident) na ni myslí. Prezident se domnívá, že příští válka bude obrácena proti Sovětům a že Západ užije Německa proti nim. My v každém případě půjdeme se Sověty. Za takovéto konstelace Němci by se zase pokusili získat Slováky, a proto musíme již nyní myslet na to, jak by se tomu dalo čelit.“ Ripka sám se „úžasně divil“ prezidentovým slovům: „Kdyby se to Angličané nebo Američané dověděli, měli bychom z toho hroznou patálii.“ Benešovy výroky si vysvětloval tím, že „se prezident nechal unést, jak to někdy u něho bývá, průběhem diskuse, za níž se mu vynořují rychle nové a nové důvody“.⁴⁸ Prezident se ovšem v přítomnosti sovětských představitelů nechával unášet často. V březnu 1945, při své třetí a poslední návštěvě Moskvy, se před Molotovem vyjádřil obdobně: Dal najevo uspokojení nad tím, že „SSSR bude na druhé straně Karpat a stane se sousedem Maďarska. Za 10–15 let může Západ stát proti SSSR a je třeba se na to připravit.“ Dotazován Molotovem, zda „jsou nálady ve prospěch uchování dlouhodobého míru a spolupráce se SSSR v Anglii mírně vážně“, Beneš odpověděl, že Churchill „za tím stojí bezpodmínečně, ale že je těžké říci, co bude po Churchillovi“.⁴⁹

45 Viz NĚMEČEK, J. ad. (ed.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*, sv. 1, dokument č. 137, s. 294, pozn. 5.

46 Viz TÝŽ: Edvard Beneš a Sovětský svaz 1939–1945. In: *Slovanský přehled*, roč. 87, č. 3 (2001), s. 313–343, zde s. 332 n.

47 Viz též FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky*, sv. 3, s. 85.

48 NĚMEČEK, J. (ed.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*, sv. 2, dokument č. 98, Výňatek ze záznamu H. Ripky o sdělení E. Beneše o jeho rozhovoru s V. Z. Lebeděvem, 12.7.1944, s. 265–267. Není bez zajímavosti, že stejně jako v případě jeho rozhovoru s Majským 22.11.1939 nebyl ani k tomuto rozhovoru s Lebeděvem Benešův vlastní záznam nalezen.

49 Citováno dle: MARJINA, V. V.: Nejen o Podkarpatské Rusi, s. 50 (viz pozn. 31).

Edvard Beneš k sovětskému velvyslanci Viktoru Z. Lebeděvovi v červenci 1944: Příští válka bude obrácena proti Sovětům a Západ užije Německa proti nim. Československo v každém případě půjde se Sověty (foto převzato z knihy Tomana Broda Osudný omyl Edvarda Beneše. Praha, Academia 2002)

Podobnými výroky Beneš jen posiloval paranoidní Stalinův pocit ohrožení ze strany Západu a bezděky tím pomáhal zvolna roztáčet pomyslná kola studené války. Současně ovšem podemlil samotné základy vlastních politických koncepcí – v tomto případě poválečnou spolupráci velmocí coby nezbytnou podmínku existence skutečně nezávislého, demokratického Československa.

Rozdíl v Benešově přístupu vůči sovětským a britským představitelům lze shrnout následovně: Zatímco těm prvním opakovaně zdůrazňoval, že v každém případě půjde s nimi a bude s nimi koordinovat svou zahraniční politiku, druhé jen ubezpečoval, že jim vždy poskytuje informace o veškerých svých krocích na mezinárodním poli. Přitom ani to nebyla pravda: Beneš se pochopitelně nikdy nepsvěřil britským diplomatům s tím, jak pln obav varuje jejich sovětské kolegy před potenciálním nebezpečím útoku Západu s německou pomocí na SSSR, ani že v případě konfliktu mezi Západem a Východem bude Československo postupovat bok po boku se svým východním spojencem. Teprve v červenci 1946 britská diplomacie zaznamenala Benešův projev v Kroměříži, v němž prezident redefinoval československou pozici jako nikoli mezi Východem a Západem, nýbrž mezi Sovětským svazem a Německem. Deklaroval přitom, že v eventuálním střetnutí půjde pak Česko-

slovensko se svým spojencem.⁵⁰ Toto prohlášení bylo také jedním z důvodů, proč se Foreign Office rozhodl odmítnout případnou iniciativu k zahájení rozhovorů o uzavření československo-britské spojenecké smlouvy, s kteroužto ideou později opravdu přišli mladí lidovečtí politikové v čele s novinářem Pavlem Tigridem.⁵¹ A stoprocentní československá loajalita vůči východnímu spojenci byla také hlavním důvodem, proč se britská diplomacie – po úvodním zaváhání v srpnu 1946⁵² – rozhodla rozmluvit francouzské vládě uzavření spojenecké smlouvy s Československem. Whitehall v ní spatřoval především past nachystanou na Francii, aby se začlenila do východního aliančního systému a se silnou komunistickou stranou ve vládě pak snad i vykročila vstříc komunistické budoucnosti. Ostatně, právě s tímto záměrem českoslovenští komunisté návrh podpořili.⁵³

Německo bylo v letech války i po jejím skončení vnímáno jako ústřední, klíčová hrozba pro Československou republiku. Ze zkušenosti Mnichova pak Edvard Beneš a další politikové, kteří obsadili vládní funkce ve třetí československé republice, vyvodili závěr, že jedinou záštitu skýtá do budoucna Sovětský svaz. Přítomnost amerických, britských a francouzských jednotek na německém území tuto hrozbu v očích československých politiků nijak výrazně neuменьšovala; sílící spory o německou budoucnost mezi mocnostmi bývalé protihitlerovské koalice naopak posilovaly nedůvěru vůči západním demokraciím. Německo tak bylo považováno za hlavní zdroj ohrožení i tehdy, když byla v atmosféře stoupajícího mezinárodního napětí jeho větší, západní část stále více přičleňována k demokratickému Západu. V případě fatální eskalace tohoto napětí bylo Československo odhodláno stanout v boji proti němu na straně komunistické východní mocnosti.

Beneš jako Sikorski?

Existovala tedy alternativa? Personální stěží. V pozici lídra exilové akce za osvobození Československa asi nemohli stanout Milan Hodža či Štefan Osuský. Ani jeden

50 Viz TNA, FO 371/56004, N 9442/94/12, telegram velvyslance Philipa Nicholse ministru zahraničí Ernestu Bevinovi, č. 82, 20.7.1946.

51 *Tamtéž*, FO 371/56060, N 9319/3401/12, záznam Orma Sargenta z 5.8.1946 a instrukce Robina M. A. Hankeyho pro britské velvyslanectví v Praze z 20.8.1946. S konkrétní politickou iniciativou k uzavření smlouvy s Velkou Británií lidovci přišli v květnu 1947. Článek „Věčná otázka našich dějin“, uveřejněný v *Lidové demokracii* 14.7.1946, v němž Pavel Tigríd otevřeně pojmenoval důsledky poválečné geopolitické orientace Československa na SSSR pro případný válečný konflikt, je rovněž otisknuto v publikaci: DRÁPALA, Milan: *Na ztracené vartě Západu: Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*. Praha, Prostor 2000, s. 216–220.

52 Viz TNA, FO 371/56060, N 9319/3401/12, Hankeyho zpráva pro velvyslanectví v Praze z 20.8.1946.

53 Viz KAMIŇSKI, Marek Kazimierz: *Velká Británie a československé pokusy o „most mezi Východem a Západem“ 1945–1948*. In: *Svědectví*, č. 82 (1987), s. 445–463, zde s. 449; YOUNG, John W.: *France, the Cold War and the Western Alliance, 1944–1949: French Foreign Policy and Post War Europe*. Leicester – London, Leicester University Press 1990, s. 124 a 148 n.

z nich nebyl na takovém postu přijatelný pro většinu českých exulantů, tím méně pro vedení odboje v protektorátu, a vlastně ani pro britskou diplomacii. Nejpozději do roku 1942 se oba tito Benešovi hlavní rivalové ocitli na vedlejší koleji. Masaryk ani Ripka, o premiéru Šrámkovi ani nemluvě, nebyli schopni Benešovi oponovat při formulování zahraniční politiky. Soustavnější debaty o jejím směřování se ostatně v exilových kruzích ani nevedly. Pokud se někdo z dalších politiků pokusil prosadit protichůdný názor či z vlastní iniciativy sehrát výraznější úlohu na poli mezinárodní politiky, Beneš ho v diskusi dokázal snadno znemožnit usvědčením z neznalosti – jako se to přihodilo například ministru financí Ladislavu K. Feierabendovi v létě 1943, když sdílel negativní britské stanovisko k projektu československo-sovětské smlouvy.⁵⁴ Prezident sám řídil zahraniční politiku země, účty z ní formálně skládal jen v podobě pečlivě připravených dlouhých projevů ve Státní radě a nikoho – snad jen s výjimkou Huberta Ripky – o jejích peripetiích systematicky neinformoval.⁵⁵

Pomineme-li možnost náhlého zdravotního selhání, představuje Beneš v čele zahraničního odboje i u kormidla zahraniční politiky konstantu i při úvahách o historických alternativách. Nenabízely se však jiné možnosti pro jeho politiku? Nemohl na mezinárodní scéně vystupovat podobně jako například polský premiér Władysław Sikorski? K Sovětům vstřícně, ale důstojně. Nezapomínaje čas od času v přítomnosti sovětských představitelů, že reprezentuje suverénní stát. Co kdyby si byl za *ultima ratio* zvolil obnovu skutečně *demokratického* a také v zahraniční politice co nejvíce *nezávislého* Československa?

Benešovy možnosti ve vztahu k Sovětskému svazu bývají zpravidla vnímány dichotomicky: Buď mohl postupovat stejně jako polští představitelé – a pak by se téměř jistě nevrátil do vlasti jako prezident, zatímco Moskva by i v Československu dosadila jí sestavenou vládu. Anebo mu nezbývalo než postupovat právě tak, jak činil – přičemž odměnou jemu a celému Československu prý byla alespoň skutečnost, že země byla na tři roky ušetřena neředitelného stalinismu.⁵⁶ Připustíme ovšem, že existovala ještě třetí cesta – kdesi uprostřed: Prezident mohl zariskovat a nehrát úlohu toho, jenž se nakonec *vždy* se Sověty domluví – tím, že jim pokaždé ustoupí. Nemusel sovětské činitele opakovaně ubezpečovat o své bezmezné loajalitě, o odhodlání jednat *vždy* v souladu se sovětským přáním a podřídít československou zahraniční politiku sovětské. A zcela určitě nemusel posilovat Stalinovu podezřívavost výroky o budoucím útoku Západu na Sovětský svaz, které trousil před sovětskými diplomaty. Stejně tak nebylo nutné, aby se snažil plnit sovětská přání

54 Viz FEIERABEND, L. K.: *Politické vzpomínky*, sv. 3, s. 69–73.

55 K dominantnímu Benešovu postavení při formulování zahraniční politiky exilového vedení – ve vztahu k Německu i obecně – viz např. KUČERA, Jaroslav: „Žralok nebude nikdy tak silný“: *Československá zahraniční politika vůči Německu 1945–1948*. Praha, Argo 2005, s. 35 n.

56 Viz např. BRUEGEL, Johann Wolfgang: Na okraj Mastného knihy o vzniku studené války. In: *Svědectví*, č. 64 (1981), s. 840; viz též „Úvod“ k dokumentární edici *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945*, sv. 2, s. 13.

ještě dříve, než byla vyslovena.⁵⁷ Právě Benešova politika bezvýhradného přátelství a spojenectví Stalinovi a jeho propagandistické mašinerii usnadňovala situaci, když chtěli poukázat na proradnost, reakčnost a údajnou nereprezentativnost polské a postupně také jugoslávské vlády: vždyť s československými představiteli se sovětská strana nakonec vždy dohodne; je tedy zřejmé, že v případě konfliktů s Poláky, Jihoslovany a dalšími netkví problém v sovětské neústupnosti... Západ – zejména americká diplomacie – tuto československou roli nakonec přijal. Československo se proměnilo v lakmusový papírek, barometr či jakýsi *test case* upřímnosti sovětských záměrů.⁵⁸

Případný konflikt, v nějž sebevědomější politika vůči SSSR mohla (ale také nemusela!) vyústit, a jeho možné důsledky by v globálním měřítku alespoň odhalily sovětskou neochotu spolupracovat v zemích střední a východní Evropy s *kýmkoli*, koho Moskva sama nedosadila. Západní velmoci si pak tento fakt mohly uvědomit dříve než v měsících po jaltské konferenci. A mohly jej vtělit do zahraničněpolitických analýz dříve než v roce 1946 a vycházet z něj při koncipování své politiky dříve než v letech 1947 a 1948.⁵⁹

Srovnání s osudem polské exilové vlády navíc kulhá: na horizontu československo-sovětských vztahů se ani zdaleka nerýsoval žádný karambol podobný těm, jež determinovaly sovětské vztahy s Polskem – ani územní spor o mnoho desítek tisíc kilometrů čtverečních, ani odhalení nějakého masakru tisíců československých občanů jako v případě katyňského nálezu masových hrobů polských důstojníků postřílených jednotkami NKVD. Smutný osud polské vlády z let 1943 až 1945 proto nemůže sloužit jako doklad, že Beneš neměl v zahraniční politice možnost volby. Naopak, polský vývoj československé exilové vládě reálně nehrozil ani v případě sebevědomější politiky vůči Moskvě.

57 Viz BRANDES, D.: *Exil v Londýně*, s. 218. Autor poukazuje na moment, kdy Beneš v květnu 1942 – po prvním sovětském souhlasu s jeho cestou do Moskvy, jež se původně měla uskutečnit ještě do konce roku – na jednu stranu opakovaně hájil Sovětský svaz před námitkou, že se bude vměšovat do záležitostí jiných států, zároveň ovšem pověřil Fierlingera, aby jak Sovětům, tak vedení KSČ vyložil jeho představy o vládě národní fronty. „Zase jednou se pokusil tak dalece přistoupit na domnělá přání Sovětů, že vměšování Sovětského svazu bylo zbytečné,“ komentuje to Brandes.

58 *Archiv Ústavu T. G. Masaryka*, Praha, f. Edvard Beneš – Válka, karton (k.) 153, Benešův záznam o rozhovoru s americkým velvyslancem v SSSR Averellem Harrimanem z 27.5.1944; MAREŠ, Petr: Čekání na Godota: Americká politika a volby v Československu v květnu 1946. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 1 (1997), s. 7–25, zde s. 7 n.; TYŽ: Československo na sklonku 2. světové války. In: *Národ se ubránil: 1939–1945*. Praha, Sdružení MAC 1995, s. 93–98, zde s. 95 n. (sborník vyšel jako zvláštní příloha čtrnáctideníku *Národní osvobození*); LUKES, Igor: Ambassador Laurence Steinhardt: From New York to Prague. In: *Diplomacy and Statecraft*, roč. 17, č. 3 (2006), s. 523–545, zde s. 523 n.

59 Viz např. GADDIS, John Lewis: *The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947*. New York, Columbia University Press 2000 (2. vydání, 1. vydání 1972), zvláště kapitoly 9 a 10, s. 282–352.

„Jsme, či nejsme na správné cestě?“ kladl si Edvard Beneš podle svých pamětí při návratu z Moskvy přes severní Afriku do Londýna na přelomu let 1943 a 1944 klíčovou otázku ohledně zahraničněpolitické orientace Československa.⁶⁰ Zjevně se tak ovšem sám sebe ptal zejména v době, kdy memoáry připravoval do tisku. V roce 1947 se vztah velmocí obracel stále jednoznačněji směrem ke konfrontaci. Beneš hledal odpověď na „fundamentální otázku“: Navrátí se obě strany „k politice tak státnicky prováděné za těžké doby války“? Zastaví vývoj směřující „ke konečnému násilnému vyvrcholení“ a „obráťí jej ve směr pro obě strany nutný a příznivý? Ne-li, pak běda, běda bez rozdílu všem nám!“⁶¹

V prezidentově varování je už patrná notná dávka fatalismu, který se v nadcházejících měsících spíše prohluboval. Britský ministr zahraničí Ernest Bevin, který se z bývalého odborářského bosse postupně proměnil v jednoho z nejdůraznějších odpůrců komunistické expanze, vyslal v lednu 1948 do Prahy coby nového velvyslance svého dosavadního tajemníka Piersona Dixona s osobním poselstvím pro Beneše, obsahujícím dotaz, „co můžeme udělat, abychom jakýmkoli pro nás možným způsobem napomohli udržet svobodu jeho lidu“. Očividně těžce nemocný prezident v rozhovoru s Dixonem „zcela vyloučil“ možnost kolapsu demokracie v Československu a za nejlepší formu podpory označil navýšení obchodní výměny.⁶² Jako by se Beneš neodvažoval jakoukoli ambicióznější žádostí provokovat Stalina – podobně jako Chamberlain s Halifaxem měli o deset let dříve největší obavu, aby svými kroky nepodráždili Hitlera.⁶³ Nyní to byl Beneš, kdo dál a dál ustupoval – Stalinovi. Kruh se tak pomalu uzavíral. Západní mocnosti ovšem zkušenost appeasementu vztáhly k nové hrozbě. Stalin pomalu, ale jistě zaujímal místo, jež donedávna patřilo Hitlerovi.⁶⁴ Také Edvard Beneš měl být schopen rozlišit reálná nebezpečí, která potenciálně ohrožovala existenci nezávislého demokratického státu ve středu Evropy, pokud by skutečně byl tak zdatným analytikem sociálně-politických trendů, za jakého sám sebe považoval. Československé ponaučení se však i nadále upínalo k Německu jako věčné hrozbě a Sovětskému svazu coby jedinému možnému ochránci před ní. Ještě v kritických dnech únorového politického převratu prosazoval Hubert Ripka následující politickou linii: „1. Nepodnikat nic proti SSSR a chovat se přátelsky. 2. jít nebojácně a tvrdě proti ko-

60 BENEŠ, Edvard: *Paměti: Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*. Praha, Orbis 1947, s. 423.

61 *Tamtéž*, s. 430.

62 Viz TNA, FO 800/450, Bevinova instrukce Dixonovi z 18.1.1948; Dixonův telegram Bevinovi, č. 81, 11.2.1948.

63 K tomu nejlépe viz PARKER, R. A. C.: *Chamberlain and Appeasement: British Policy and the Coming of the Second World War*. London, Macmillan Press 1993.

64 Sr. HEUSER, Beatrice: Stalin as Hitler's Successor: Western Interpretations of the Soviet Threat. In: TÁŽ (ed.): *Securing Peace in Europe, 1945–62: Thoughts for the post-Cold War Era*. Oxford, Macmillan – St. Antony's College 1992, s. 17–39.

Britský velvyslanec v Praze Sir Pierson Dixon při nástupní audienci 20. ledna 1948. O tři týdny později se v reakci na tlumočené osobní poselství ministra zahraničí Ernesta Bevina dověděl od prezidenta Beneše, že kolaps demokracie v Československu je vyloučen a nejlepší formou nabízené britské pomoci bude navýšení obchodní výměny (foto převzato z autobiografické knihy Double diploma: The life of Sir Pierson Dixon don and diplomat. London, Hutchinson 1968)

munistické straně.⁶⁵ Tyto dva body však byly ve vzájemném rozporu, uvážíme-li postavení KSČ vůči kremelskému vedení a Informbyru coby čerstvě založenému řídicímu centru komunistických stran.

Československo nakonec svou pozitivní úlohu z globálního hlediska přece jen sehrálo, když komunistický převrat v zemi nejvěrnějšího spojence Moskvy, navíc umocněný tragickou smrtí Jana Masaryka, vyvolal na Západě silnou válečnou psychózu. Pod dojmem dramatických událostí v Československu, jež se zdály být předzvěstí další komunistické expanze, opustily vlády v Londýně i Paříži své původní představy o vytvoření sítě bilaterálních smluv mezi západoevropskými zeměmi

65 Citováno dle: KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o Únoru*. Brno, Doplněk 1997, s. 349.

a urychleně přijaly za svou ideu multilaterální smlouvy o kolektivní bezpečnosti. Bruselský pakt byl podepsán 17. března 1948 a už krátce předtím zahájil Bevin sondáže směřující k zapojení Spojených států a Kanady do evropského bezpečnostního systému.⁶⁶ Tragédií Československa bylo, že podobně jako v letech 1938 a 1939 sehrálo úlohu pouhého katalyzátoru změny západní, zejména britské zahraniční politiky a strategie spíše než objektu jejího prvořadého zájmu. Dodejme však zároveň, že „českoslovenští demokraté“ svým vystupováním na mezinárodní scéně v závěru války, a zejména v krátkém poválečném období stěží signalizovali, že má vůbec smysl, aby se Západ za československý osud výrazněji zasazoval.

Finsko, nebo Jugoslávie?

Potenciálně dosažitelnou alternativou byla finská cesta. Země tisíců jezer sice neležela na hlavním strategickém směru do Německa, zato však byla až do první světové války součástí carské říše, se Sovětským svazem měla třináct set kilometrů dlouhou hranici, nyní byla poražená a v první etapě spravovaná spojeneckou kontrolní komisí v čele s panovačným Andrejem A. Ždanovem. Přesto dokázali finští politikové úspěšně hrát úlohu „loajálního poraženého“, plnit své reparační závazky a současně nepřipustit výraznější zásahy do vnitřního uspořádání. Prezident Juho Kusti Paasikivi – ač nestižen mrtvicí jako Beneš v březnu 1945 – odmítl v únoru 1948 Stalinovo pozvání do Moskvy s odkazem na vysoký věk (jenž mu ovšem nebránil setrvat v úřadu dalších osm let). Spojenecká smlouva z 6. dubna 1948 byla pak ve finském případě vrcholem, a nikoli úvodním signálem loajality malé země vůči sousední velmoci. Finsko mělo podle ní „věrně dostát svým závazkům nezávislého státu“, „bránit svou integritu všemi silami, které má k dispozici“, ale „s pomocí nebo společně se SSSR“ pouze v případě, „bude-li to nevyhnutelné“. Když se finští komunisté o dva týdny později radikalizovali, nařídil náčelník generálního štábu Aarne Sihvo po dohodě s Paasikivim zvýšenou bojovou pohotovost, nechal odzbrojit komunistickou mobilní policii, posílil vojenskou přítomnost v Helsinkách a poskytl zvláštní ochranu prezidentskému paláci. K převratu nedošlo a Stalin si ho raději ani nepřál.⁶⁷

Pravdou je, že ani Finsko nepřijalo Marshallův plán – ovšem zjevně z odlišných pohnutek než Československo, jak ilustruje rozhovor finského politického vedení s osmnáctičlennou americkou delegací, zahrnující jedenáct členů zahraničních výborů obou komor amerického Kongresu v čele s Howardem A. Smithem a Karlem E. Mundtem, ze září 1947. Dotazován na důvody finského odmítnutí odpověděl

66 Viz MASTNÝ, Vojtěch: Pražský puč v únoru 1948 a počátky Severoatlantického paktu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 2–3 (1998), s. 247–256.

67 DURMAN, Karel: *Popely ještě žhavé: Velká politika 1938–1991*, sv. 1: *Světová válka a nukleární mír 1938–1964*, s. 237–244, citace ze s. 243.

prezident Paasikivi, že jeho země se nesmí stát předmětem velmocenských sporů. Zatímco Finsko podle jeho slov chápalo Marshallův plán jako program hospodářské pomoci Evropě, Sovětský svaz v něm spatřoval program politický, a proto se Finsko rozhodlo zůstat stranou. Na námitku senátora Albena W. Barkleyho, že Sovětský svaz byl rovněž přizván, odpověděl ministr zahraničí Carl Enckel: „Zatímco my to považujeme za ekonomickou záležitost, sovětská vláda oznámila, že jde o politický plán namířený proti ní. Musíte pochopit, pánové, že my žijeme v naprosté závislosti na našem východním sousedovi. Dostat se do středu takového konfliktu by mohlo znamenat omezení naší svobody.“ A prezident Paasikivi dodal: „Naše politika musí vždy spočívat v tom, abychom nikdy nebyli účastní na této kontroverzi. Musíme zůstat stranou. Musíme být tak neutrální, jak jen to bude možné.“ Finští představitelé poté vyjádřili své přesvědčení, že americké hospodářské pomoci formou kreditů nebude klást sovětská vláda překážky, a dali najevo své plné pochopení pro americkou politiku. Paasikivi poukázal na chronický ruský pocit ohrožení kapitalistickým systémem – s poznámkou, jak je rád, že sám nemusí řešit nevidaně složitý problém Německa. Americký záznam rozhovoru je zakončen slovy: „Nakonec bylo žertem navrženo, aby se Finsko, když je tedy uprostřed, posouvalo směrem k Americe. Tato myšlenka byla přijata s vděčným nadšením.“⁶⁸

O čtyři dny později se američtí kongresmani sešli v bubenečské rezidenci velvyslance Laurence Steinhardta na večeri s premiérem Klementem Gottwaldem a ministrem Petrem Zenklem, Vladimírem Clementisem, Hubertem Ripkou, Václavem Majerem, Jaroslavem Stránským a Václavem Kopeckým. Barkley, donedávna vůdce demokratické většiny v Senátu, tentokrát uvedl, že československé odmítnutí účasti na Marshallově plánu vyvolalo v USA značné rozčarování, a ptal se, zda o využití případné jiné americké půjčky bude moci Československo rozhodnout samo, bez vnějších zásahů. Na československé straně měl hlavní slovo náměstek ministra zahraničí Clementis, ovšem za souhlasného přizvukování ostatních členů vlády, jak z komunistického, tak z nekomunistického tábora. Československou nedůvěru vůči Marshallovu plánu vysvětloval především obavami z hospodářské pomoci Německu coby potenciální hrozbě československé bezpečnosti, zvláště pokud napomůže k obnovení jeho těžkého průmyslu. Českoslovenští ministři pochybovali o možnosti do budoucna zajistit, aby tento potenciál nebyl využit k německému znovuvybrojení a rozpoutání další války. Komunistický ministr informací Václav Kopecký přispěchal s podobenstvím o drakovi, jemuž se mají nechat vyrůst pouze malé zuby, a všichni pak budou jen doufat, že neporostou dále. „Musíte se pokusit pochopit náš hluboce zakořeněný strach z Německa,“ naléhal místopředseda vlády za národní socialisty Zenkl, zatímco jeho stranický kolega z rezortu školství Stránský

68 *National Security Archive*, Washington, D.C. (dále NSA), Smith-Mundt Group Collection, box 1, zpráva o cestě kongresového výboru po evropských zemích ve dnech 5.9.–12.10.1947, záznam z jednání v Helsinkách s prezidentem Paasikivim, 20.9.1947.

prohlašoval, že hlavní československou záštitou je blízké a silné Rusko. Clementis a Stránský přitom zdůraznili, že k žádným zásahům do československé politiky ze strany Moskvy rozhodně nedochází...⁶⁹

Stěží si mohli američtí zákonodárci odnést z rozhovorů v Helsinkách a v Praze jiný dojem, než že Finsko odmítlo štědrú americkou nabídku z důvodů taktických, zatímco Čechoslováci byli koneckonců vedeni hlavně svým přesvědčením, že je to z hlediska jejich bezpečnosti ten nejsprávnější politický kurz. V půli listopadu ovšem ve Washingtonu Jan Masaryk vyjádřil v rozhovoru s Marshallem obdiv k celému projektu hospodářské pomoci Evropě a – zcela v tradici svého vystupování na mezinárodní scéně – zalitoval, že se ho Československo nemůže aktivně účastnit a také že on sám nemohl vždy zastávat takovou pozici, jakou by rád. Přesto se prý domů vracel pln odhodlání učinit vše pro přežití konstituční demokracie...⁷⁰

O třicet let později formuloval americký historik Walter Ullmann tezi, podle níž bylo v souvislosti s Československem a Marshallovým plánem hlavním neštěstím, že země byla vtažena do konfrontace velmocí tak brzy: pokud by dokázala odolávat sovětskému náporu jen o něco déle, dovozoval Ullmann, mohli Američané rozpoznat, že Praha a Moskva nejsou totéž, a mohli Čechoslováky podpořit spíše a snáz než později rigidními komunisty vedenou Jugoslávii.⁷¹ S touto úvahou se samozřejmě otevírá celá škála možných alternativních scénářů, ovšem všechny podle mne vedou do slepých dějinných uliček.

Tak předně nemá smysl uvažovat o tom, že by Spojené státy pomoc Evropě vůbec nenabídly. Na to se zdála být hospodářská a s ní i politická situace na starém kontinentě příliš neurovnaná a možný komunistický nástup i v zemích západní Evropy naopak příliš reálný. Po zkušenosti druhé světové války přitom už americká politika nebyla založena izolacionisticky jako o čtvrt století dříve. Franklin D. Roosevelt osobně po čtyři roky tepal předchozí zahraniční politiku, jak ji nastavili jeho republikánští předchůdci, jako od základu chybnou a mající ty nejtragičtější důsledky v celosvětovém měřítku.⁷² I se vzpomínkou na nástup nacistů v Německu tak už nebyla americkým politickým představitelům ani veřejnému mínění lhostejná perspektiva možného kolapsu demokracie ve Francii, Itálii či dalších evropských zemích. Právě rozsáhlá hospodářská pomoc byla přitom nejlogičtější odpovědí na „hlad, bídu a chudobu“. Americká administrativa ji rovněž nemohla nabídnout čistě jen západ-

69 *Tamtéž*, záznam z jednání s československými vládními představiteli v Praze při večeři v rezidenci velvyslance Steinhardta 24.9.1947.

70 *National Archives and Record Administration*, Washington, D.C. (dále NARA), RG 59, Lot 54D426, Records of the Division of Polish, Czechoslovak, and Baltic Affairs, 1946–1950, box 1, materiál „Memorandum of Conversation – Visit of Czechoslovak Foreign Minister“, 14.11.1947.

71 ULLMANN, Walter: *The United States in Prague, 1945–1948*. New York, Boulder 1978, s. 85 n.

72 Viz GADDIS, J. L.: *The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947*, zvláště kapitola 1, s. 1–31.

ní Evropě – na to byl v americké politice příliš silný vliv univerzalistické tradice, ale rovněž voličský potenciál občanů polského či československého původu.

Zbývá tedy jediná varianta, podle níž by se československé vedení „prozíravě“ a „takticky“ rozhodlo od samého počátku neprovokovat Moskvu svým zájmem o účast – podobně jako Finové. Bylo by však právě toto východiskem? Československá politika by se tak jen ještě důsledněji držela imperativu ochotného podvolování přáním Moskvy. A Stalin, který vnímal vstřícnost jako slabost a současně si dobře uvědomoval, že českoslovenští politikové jsou skutečně z jiného těsta než finští, by už po předchozích zkušenostech vůbec neměl důvod brát je jakkoli vážně a mohl by si být zcela jist, že českoslovenští komunisté se bez problémů chopí moci, kdykoli k tomu dá signál. Nakonec by to učinil tak jako tak, protože dávat příkazy čistě komunistické vládě bylo pro „vůdce světového proletariátu“ mnohem snazší a jednodušší než v případě koaliční vlády.

Celá Ullmannova úvaha navíc vychází z postrevizionistické teze, podle níž Marshallův plán přitlačil Stalina ke zdi a sovětský vůdce si tehdy údajně uvědomil, že jednak nemůže nabídnout odpovídající protiváhu, a hlavně že situaci v satelitních zemích nemá zcela pod kontrolou; teprve v důsledku tohoto prozření se pak údajně rozhodl přistoupit k sešikování zemí ve své zájmové sféře a zajistit jejich přechod na stalinský společenský model. Ti z historiků, kteří skutečně pilně provádějí výzkum počátků studené války v archivech několika zemí, jako Eduard Mark či László Borhi, však jasně dokázali, že tato teze je více než sporná, protože sovětizace satelitních zemí byla postupným procesem, který byl v létě 1947 už velmi pokročilý – a to například i v Maďarsku, jež mělo rovněž po řadu měsíců sloužit za příklad sovětské dobré vůle a zastínit tak podstatně méně „vzorové“ dění v Polsku, Rumunsku či Bulharsku.⁷³ Jistě, Československo bylo do značné míry výjimkou (jakkoli například o rozličných formách perzekuce protikomunistické opozice už během roku 1947 existuje řada dokladů). Lze nicméně konstatovat, že taktika neupozorňovat na sebe zájem o Marshallovu nabídku a pak dlouho čekat na americkou podporu na způsob Titovy Jugoslávie nedává ani při zpětném pohledu pro přežití československé demokracie v letech 1947 a 1948 asi vůbec žádnou naději. Ostatně pokud americká diplomacie na postupu československé vlády v červenci 1947 něco oceňovala, pak to byl fakt, že alespoň na počátku projevila o Marshallovu nabídku zájem.⁷⁴

73 Viz MARK, Eduard: *Revolution by Degrees: Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947*. (Cold War International History Project Working Paper Series, č. 31.) Washington, Woodrow Wilson International Center for Scholars 2001; BORHI, László: Was American Diplomacy Really Tragic? In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 7, č. 1 (2005), s. 159–166, zde s. 166; dále viz TÝŽ: *Hungary in the Cold War 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union*. Budapest – New York, Central European University Press 2004, zvláště s. 111–138; TÝŽ: Demokratický experiment, nebo brutální sovětizace? Maďarská cesta ke komunismu (1945–1948). In: *Dějiny a současnost*, roč. 29, č. 7 (2007), s. 40–43.

74 NARA, RG 59, Lot 54D426, Records of the Division of Polish, Czechoslovak, and Baltic Affairs, 1946–1950, box 1, „Memorandum of Conversation – Visit of Czechoslovak Foreign Minister“,

Juho Kusti Paasikivi (1870–1956), finský prezident v posledních deseti letech svého života. Jeho zásluhou Finsko umně sehrávalo úlohu „loajálního poraženého“. V dubnu 1948 dal ovšem jasně najevo, že komunistický převrat nepřipustí

Sovětský vůdce se zpravidla zastavil tam, kde ucítil vážný odpor. Tehdy byl ochoten spokojit se s kompromisem zajišťujícím strategické priority. V případě Finska respektoval jeho loajalitu z donucení, demonstrovanou v létě 1947 odmítnutím Marshallovy nabídky, a smlouva s Finskem z dubna 1948 byla pro něj výsledkem více než uspokojivým při vzpomínce na sto čtyřicet tisíc padlých sovětských vojáků v „zimní válce“. Podobně se v následujícím období zastavil v případě Jugoslávie a koneckonců i Berlína.

Naopak Československo, jsouc v podobném strategickém postavení jako Rakousko a od prosince 1945 dokonce ušetřené trvalé přítomnosti sovětských jednotek na svém území, se z vlastní vůle natolik integrovalo do vznikajícího sovětského bloku, že si možnost nezávislého postavení prakticky samo uzavřelo. Když si v reakci na československé odmítnutí účasti na pařížské konferenci o Marshallově plánu nechalo středoevropské oddělení státního departmentu vypracovat soupis smluv, jež Československo uzavřelo s východoevropskými zeměmi, vyšel z toho úctyhodný seznam o dvaadvaceti položkách,

k němuž v následujících měsících přibývaly další.⁷⁵ Vrcholem byla jednání o spojenecké smlouvě s Bulharskem; Ústřední zpravodajská služba (CIA) je v lednu 1948 komentovala poukazem na to, že na rozdíl od předchozích smluv se Sovětským svazem, Jugoslávií a Polskem nemá být tato smlouva zaměřena protiněmecky, nýbrž – podobně jako jugoslávsko-bulharský pakt – proti jakékoli agresí: „Současná česko-bulharská jednání tak odrážejí touhu SSSR rozšířit záběr vojenských paktů mezi jeho satelity.“⁷⁶ V takovém rámci už mohla křehká konstrukce limitova-

14.11.1947; LC, Steinhardt Papers, box 68, záznam o jednání pracovníků velvyslanectví USA v Praze se skupinou amerických kongresmanů 24.9.1947, pořizený 29.9.1947; NSA, Smith-Mundt Group Collection, box 1, zpráva o cestě kongresového výboru po evropských zemích ve dnech 5.9.–12.10.1947, záznam z jednání v Praze s Laurencem Steinhardtem 24.9.1947.

75 NARA, RG 59, Records of the Office of Eastern European Affairs, 1941–1953, Subject Files – Czechoslovakia 1946–53, box 1, memorandum Paula Zinnera pro Harolda C. Vedelera „Czechoslovakia's Treaties and Agreements with Eastern European Countries“, 14.7.1947.

76 *Tamtéž*, počítačová databáze dokumentů CIA, zpravodajská svodka ze 6.1.1948.

né demokracie třetí československé republiky jen stěží odolat vážnějšímu náporu. Pierson Dixon shrnul své první dojmy z fungování československé demokracie na počátku roku 1948 následovně: „Připadá mi to, že by se celá stavba zhroutila při prvním mocnějším fouknutí, ale Rusové zatím ještě tak úplně nezafoukali.“⁷⁷ Byla to prorocká slova. „Konec nylonového věku“ měl přijít za pouhopouhý měsíc.

Příliš kacířská myšlenka?

Obhájci Benešovy politiky většinou uvádějí jako jeden z hlavních důvodů prezidentské ústupnosti požadavkům Moskvy v závěru války obavu, že sovětská vláda zvolí pro osvobozované Slovensko stejnou taktiku jako v případě Polska, nebo snad dokonce jako v případě Podkarpatské Rusi. Ovšem „rozeznat“ na Slovensku „spontánní tlak veřejnosti“ na připojení k Sovětskému svazu by jistě nebylo snadné; Moskva by se nemohla zaštitit etnickou příbuzností a přes sny některých slovenských komunistů v čele s Gustávem Husákem o sovětském Slovensku⁷⁸ lze stěží očekávat, že by se do podobného dobrodružství pustila. I kdyby se však pokusila využít slovenského nacionalismu a zformovat na Slovensku loutkovou vládu se separatistickým programem, nebyl by to nakonec z českého pohledu nadějeplný výsledek? Sovětský svaz by si svou potřebu souvislého pásma nárazníkových států (tohoto *cordon sanitaire* naruby) na své západní hranici naplnil v podobě samostatného Slovenska, naopak české země by se výrazně posunuly směrem k Západu. Jejich geopolitické postavení na ose Východ–Západ se mohlo pronikavě zlepšit a už by se příliš nelišilo od rakouského. A je tak kacířské uvažovat o výhodách rozdělení společného státu, jestliže ve svobodných podmínkách o pětáctýřicet let později vydržel svazek Čechů a Slováků pouhé tři roky?

I toto byl však spíše nepravděpodobný scénář: Sovětská vláda si i v roce 1945 chtěla před Západem uchovat určitý kredit a z Československa mít po určitou dobu výkladní skříň své dobré vůle. Lze konstatovat, že ani zformování loutkové vlády na osvobozeném Slovensku reálně nehrozilo. O důvod více k tvrzení, že československá politika opakovaného odevzdaného podvolování veškerým sovětským přáním, ba dokonce snaha jim nadbíhat, nebyla nezbytnou podmínkou obnovení samostatného Československa s vnitřním uspořádáním v podobě alespoň limitované demokracie na způsob třetí československé republiky. I představitelé malé země ve středu Evropy mohli dělat politiku vůči Moskvě vstřícnou, ale důstojnou. A s takovou zkušeností se v červenci 1947 postavil sovětskému ultimátu.

77 TNA, FO 371/71283, Dixonův dopis Hankeymu z 23.1.1948.

78 Při své cestě do Moskvy vpředvečer slovenského povstání 4.8.1944 byl Karol Šmidke vyzbrojen mj. dokumentem „O vývoji a situaci na Slovensku“, v němž slovenští komunisté tvrdili, že přáním většiny obyvatel Slovenska je stát se součástí SSSR (viz JABLONICKÝ, Jozef: *Povstanie bez legend: Dvadsať kapitol o príprave a začiatku Slovenského národného povstania*. Bratislava, Obzor 1990, s. 96).

Epilog: trocha snění o minulosti

Představme si tedy, že vláda účast na pařížské konferenci i napodruhé odhlasuje, jakkoli tentokrát jen těsnou většinou, a prezident Beneš – ač v noci z 9. na 10. červenec stižen záchvatem mrtvice – vydá po poradě s předáky demokratických stran tiskové prohlášení, v němž ujistí Sovětský svaz o pokračujícím přátelství i přes rozdílný postoj k Marshallově nabídce, její přijetí zdůvodní pozitivním významem pro československé hospodářství a vyzve občany ke klidu. V reakci na první komunistické nepokoje vyhlásí náčelník generálního štábu Bohumil Boček po dohodě s prezidentem zvýšenou bojovou pohotovost československé armády, nechá odzbrojit komunistické milice, posílí vojenskou přítomnost v Praze a poskytne zvláštní ochranu Hradu a budově Československého rozhlasu. Komunisté spustí křik o vojenské diktatuře a způsobí vládní krizi. Ovšem Edvard Beneš – který pod náporem dramatických událostí přemůže jako tolikrát v minulosti své zdravotní problémy – pověří Petra Zenkla coby předsedu druhé nejsilnější strany sestavením nové vlády. Ta získá v parlamentu těsnou většinu, když proti se postaví komunisté a část sociální demokracie. V té dojde k pnutí, ovšem Fierlingerovo křídlo se na mimořádném sjezdu neprosadí a přejde ke komunistům. Ti, ač s nejsilnější parlamentní frakcí, zůstanou podobně jako jejich francouzští a italsí soudruzi v opozici a jejich poslanci obstrukcemi paralyzují jednání Národního shromáždění. Prezident Beneš vyhlásí předčasné volby, načež vystoupí v rozhlase, vzpomene odkazu prezidenta Osvooboditele a vyzve občany k práci drobné, jíž by co nejrychleji překonali důsledky války i národní schizma. Lidé v drtivé většině uposlechnou „svého prezidenta“. Komunistické demonstrace i „rezoluce pracujících“ vyznějí do ztracena. Do země postižené katastrofálním suchem totiž zatím dorazí dodávky americké hospodářské pomoci z uvolněných armádních přebytků a urychleně schválených půjček: nejen pšenice, ale také desítky tun čokolády, kakaa, kvalitních masových konzerv..., do biografů navíc přibudou nejnovější trháky s Humphrey Bogartem a Henry Fondou. Na Benešovo pozvání navštíví Prahu krátce po sobě Ernest Bevin a jeho francouzský protějšek Georges Bidault a fotografie jejich stisků ruky s Benešem a Masarykem obletí svět. KSČ se vedle francouzské a italské komunistické strany stane hlavním terčem Ždanovovy kritiky na ustavujícím zasedání Informačního byra komunistických a dělnických stran ve Szklarské Porębě v září 1947, ovšem krátce nato v předčasných volbách zaznamená drtivou porážku v podobě takřka polovičního úbytku preferencí oproti květnu 1946. Klement Gottwald koncem roku pronese v parlamentu plamenný projev, v němž ohlásí, že už zase vyrazí do Moskvy učit se, jak zakroutit svým kolegům krkem. Stalin pak pozve na státní návštěvu prezidenta Beneše, ten se však omluví s poukazem na svůj vážný zdravotní stav. Cestu uskuteční namísto něj Jan Masaryk s Hubertem Ripkou a sovětského vůdce ubezpečí o československém přátelství i o pokračování dodávek uranu. Stalin se s tím spokojí a nařídí komunistickému vedení v Praze klid. Masaryk po návratu na letišti v Ruzyni prohlásí, že se cítí jako československý ministr zahraničí, jímž přece také je.

A co by bylo po tom všem? Je snazší začít tím, co by nebylo: Předně by 248 lidí nebylo z politických důvodů pověšeno.⁷⁹ Milada Horáková by byla dál váženou členkou parlamentu a předsedkyní Rady československých žen a Albert Einstein by se zřejmě nikdy nedozvěděl o její existenci, Heliodor Píka by se po několika letech stal náčelníkem generálního štábu a Jaromír Nechanský by se mohl věnovat výcviku výsadkového vojska. Další tisíce lidí by nebyly umláceny a umučeny ve věznicích, tím méně pak v táborech nucených prací, jež by samozřejmě nikdy nevznikly. Sovětská důlní společnost by v Jáchymově dál těžila uran, ovšem s nasazením následovníků Alexeje G. Stachanova, nikoli české národní elity ve vězeňských mundúrech. Ta by nebyla systematicky decimována – ani perzekucemi, ani opakujícími se vlnami emigrace. Jan Zahradníček by v padesátých letech napsal a také vydal několik dalších skvělých básnických sbírek a Růžena Vacková by o vývoji umění přednášela na Karlově univerzitě, ne v pardubické věznici. Ani českoslovenští veteráni druhé světové války by neskončili ve vězení, v dolech či v emigraci, ale tvořili by jádro ozbrojených sil a po svém penzionování by byli zaslouženě odměněni vysokými důchody a výslužným, dekorováni státními vyznamenáními a zúčastňovali by se oslav výročí bitvy o Británii, invaze do Normandie a podobných slavností. Československá hokejová reprezentace by v březnu 1950 bez incidentů odcestovala v roli favorita na mistrovství světa do Londýna: Augustin Bubník, Václav Roziňák, Stanislav Konopásek, Vladimír Kobranov či bývalý brankář Bohumil Modrý by zůstali vzory hokejových talentů a idoly fandů a nestrávili by pět let ve věznicích a jáchymovských dolech. Ve vedení KSČ by stejně jako dřív probíhaly čistky, ovšem nikoli za asistence státních soudů a popravčích a s vyděšenou veřejností v roli komparzu vyjadřujícího ve stovkách rezolucí své rozhořčení nad záškodnickou činností spiklenců. V Babicích by nebyli postříleni žádní komunističtí funkcionáři, protože by ve vedení obce žádní nebyli, a tím méně by Státní bezpečnost toužila je zlikvidovat. V Čihošti by se nestal žádný „zázrak“ a věřící by tam bez obav dál chodili do kostela. Chrámy a kláštery po celé zemi by nadále sloužily svým bohulibým účelům a nikoho by nenapadlo předělat je na kasárny, garáže pro traktory či skladiště brambor. Stovky lidí by nebyly postříleny při „ilegálním přechodu státní hranice“; do Rakouska či Německa a zpět by cestovali přes hraniční přechody a upřímně by se divili příběhům z Východu o výjezdních doložkách a devizových příslibech. Jan Masaryk by to teď zas trochu víc „kroutil“ se Západem, i když opatrně, a po Benešově skonu by byl zvolen prezidentem. Populární „Honza“ by tak konečně vystoupil z otcova stínu, což by byl balzám na jeho neklidnou duši, a Hubertu Ripkovi by se otevřela cesta ke kýženému křeslu ministra zahraničí. Národní fronta by ztratila smysl a nový, liberálnější zákon by umožnil vznik dalších politických stran. Ladislav K. Feierabend by se jal obnovovat stranu agrární. Znárodněné

79 Viz LIŠKA, Otakar: *Vykonané tresty smrti: Československo 1918–1989*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR 2000, s. 151.

podniky by byly stále ztrátovější. Lékem by byla jejich reprivatizace, což by v případě firem s dřívější západní kapitálovou účastí umožnilo brzké uzavření majetkových jednání se Spojenými státy a Velkou Británií včetně návratu měnového zlata. Československá ekonomika by se ještě více integrovala se Západem a vzhledem k lepší startovní pozici by zůstávala mnohem rozvinutější než kupříkladu hospodářství sousedního Rakouska. Těžba uhlí v severních Čechách a na Ostravsku by pod tlakem sílícího ekologického hnutí byla následována důslednou krajinnou rekultivací. Domy by se nerozpadaly, města nechátrala a sídliště vyrůstající na jejich okrajích by se vyznačovala architektonickou nápaditostí a pestrostí, nikoli jen bezduchou šedou uniformitou a nevalnou životností. Řeky by byly čistší, vzduch by se dal snáz dýchat. Lidé by se dožívali v průměru o pět až sedm let vyššího věku, svůj pozemský čas by netrávili vyseďáváním na nesmyslných schůzích, neučili se psát rozličná hlášení státním orgánům a prosazovali by se především na základě svých schopností, a ne kádrových posudků. V zemi, ušetřené komunistické vlády, by se dalo slušně a důstojně žít.

Nechtění spoluobčané

Československo po nezdařeném odsunu Němců

Jaroslav Kučera

Neexistuje v moderních dějinách českých zemí období, na něž by byly rozporuplnější názory, než necelá tři léta mezi koncem války v květnu 1945 a uchopením moci komunisty v únoru 1948. Česká společnost tehdy překonávala následky okupačního panství nacistické totality, současně se ale v jejím životě již projevovaly neklamné zárodky totality nové, komunistické. Na pozadí dalekosáhlých politických, sociálních a hospodářských změn se odehrával proces národnostní homogenizace země: jestliže Češi a Slováci tvořili v roce 1930 v republice, kterou většinově chápali jako svůj národní stát, něco málo přes šedesát sedm procent veškerého obyvatelstva, v roce 1950 to bylo téměř pětadevadesát procent. Tato homogenizace zasáhla především české země a byla důsledkem „odsunu“ naprosté většiny německy mluvící části jejich obyvatelstva mimo území státu – tedy akce, kterou bychom, kdyby k ní došlo dnes, bez rozpaků označili za etnickou čistku. Stejně jako celé období let 1945 až 1948 je i odsun Němců hodnocen rozporuplně: Pro někoho je vítězstvím „národní“ revoluce, vítaným příspěvkem ke stabilitě moderního českého státu a snad i jakýmsi dovršením logiky dějin české státnosti od středověku. Jiní v něm naproti tomu spatřují doklad hodnotové devastace v české společnosti té doby, urychlení cesty do nové totality a smutný příspěvek Čechů a Slováků k „věku extrémů“, jak nazval 20. století anglický historik Eric Hobsbawm. Někdo se při pomýšlení na odsun dodnes nezbaví pocitu zadostiučinění, nebo přinejmenším ulehčení, jiní bojuje s pocitem studu.

Demografické důsledky odsunu Němců, zejména v západní části československého státu, byly obrovské. Přes některá výjimečná opatření, jakým byla „reemigrace“ Čechů a Slováků žijících v zahraničí a přesuny obyvatelstva ze Slovenska, vedl k rapidnímu poklesu počtu obyvatel: v roce 1950 měly české země o jeden

milion sedm set osmdesát tisíc (o téměř sedmnáct procent) obyvatel méně než v roce 1930.¹ Úroveň tohoto roku nepřekročila populace České republiky ostatně ani na počátku 21. století. Odsun Němců znamenal úbytek asi jednoho milionu čtyř set tisíc práceschopných osob. Tímto propadem bylo postiženo zejména takzvané pohraničí,² což mělo dalekosáhlé hospodářské následky pro celý stát, neboť zde byly soustředěny významné kapacity zejména těžebního, sklářského, papírenského a textilního průmyslu. Pohraničí ovšem hrozilo v důsledku odsunu masivní vyvlastnění – počet jiného než německého obyvatelstva se zde pro počátek roku 1945 odhadoval na maximálně šest set tisíc osob. Proto se komplementární součástí odsunu stal proces zčásti spontánního, zčásti řízeného osídlování pohraničí. Díky němu v polovině roku 1947 stoupl počet Čechů, Slováků a příslušníků jiných (neněmeckých) národností v pohraničí na dva miliony čtyři sta tisíc osob; kromě nich se zde nacházelo ještě přibližně dvě stě tisíc Němců.³

Před tímto obrazem mohutných demografických pohybů se vnučuje otázka, jaký význam měl odsun v kontextu politických, ekonomických a sociálních změn let 1945 až 1948. Jinými slovy, jak by se asi ubíral tehdejší vývoj za předpokladu, že by se odsun Němců uskutečnil pouze v omezeném měřítku, a jak by se utvářelo česko-německé soužití v českých zemích v následující době.

Může ovšem zaznít i otázka, proč nezvažovat variantu, že odsun neproběhl vůbec. Takový scénář by však byl myslitelný jedině ve dvou případech: že by československá politika bývala od myšlenky odsunu Němců sama ustoupila nebo že by se proti ní svorně postavily velmoci protihitlerovské koalice. Pro československou politickou reprezentaci všech politických odstínů, ať už doma či v exilu, se ale „řešení německé otázky“ (rovněž i maďarské) stalo vedle obnovení suverenity a celistvosti československého státu v předválečných hranicích nejdůležitějším válečným cílem. Hlavním – i když nikoli jediným – prostředkem měl být transfer Němců a Maďarů mimo území státu. Alternativa k němu prakticky neexistovala. Případní kritikové odsunu – a těch bylo opravdu pomálu – neměli na hlavní proud české a slovenské politiky žádný vliv. Jestliže v oficiálních politických strukturách existovaly přece jen rozdílné názory, týkaly se nanejvýš způsobu provedení odsunu, nikoli však principu jako takového.

Rovněž velmoci protihitlerovské koalice akceptovaly transfer obyvatelstva jako jeden ze základních prostředků řešení problému německých menšin ve státech střední a jihovýchodní Evropy a ještě v době války příslibily Československu podporu při jeho provedení. Přejemnějším jedna z nich, a sice Sovětský svaz, nedala nikdy najevo pochybnosti o odsunu a v rozhodujících chvílích Československo v té-

1 Viz *Demografická příručka*. Praha, Federální statistický úřad 1982, s. 21.

2 Pod tímto termínem se ve 40. a 50. letech chápalo území odstoupené v roce 1938 Německu.

3 Srv. *Zpráva o činnosti Osídlovacího úřadu v Praze*. Praha, Osídlovací úřad – Fond národní obnovy [1950], s. 16 a 26 (viz *Národní archiv*, Praha, fond Ministerstvo vnitra 1938–1954 – tajné, signatura 265, karton 37).

to otázce vždy podpořila. A to vzhledem k postavení SSSR v Německu jako jedné z okupačních mocností k realizaci alespoň dílčího odsunu zcela postačovalo.

Osnova realizovaného odsunu

Faktické provedení odsunu potenciálně komplikovala hlavně ta okolnost, že velmoci svou podporu při řešení „německé otázky“ v Československu za války deklarovaly v obecné politické rovině, a navíc jen v bilaterálních jednáních. Pokusy československé exilové politiky v čele s prezidentem Edvardem Benešem dosáhnout v letech 1943 a 1944 závazného příslibu na multilaterální úrovni, například ve formě odpovídajícího ustanovení v dokumentu o kapitulaci Německa, který Spojenci připravovali v těchto letech, úspěch nepřinesly. Do konce války se přes úsilí československé exilové vlády nepřiblížily vyjasnění ani základní technické otázky odsunu, především okamžik zahájení, celková doba trvání nebo jeho rozsah. Zejména západní velmoci zaujaly k československému požadavku zahájit odsunové akce bezprostředně po skončení války značně rezervovaný postoj.⁴ Jediný, kdo nakonec vyšel Praze vstříc, byl Sovětský svaz, který začal přijímat Němce do svých okupačních zón v Německu a Rakousku již od konce května 1945 a umožnil tak etapu odsunu Němců z Československa, pro niž se – vzhledem k živelnosti a obzvláště tvrdým podmínkám pro vysídlované – i v českém jazykovém úzu vžil název „divoký odsun“, či dokonce „vyhnání“.

Situace se příliš nevyjasnila ani po postupimské konferenci v létě 1945. Velmoci sice potvrdily, že odsun Němců z Československa bude proveden, organizací celé akce ovšem pověřily Spojeneckou kontrolní radu v Německu, která v dané chvíli ještě ani neexistovala. Jako znepokojivou hodnotila československá vláda i výzvu konference, aby Československo neprodleně zastavilo všechny odsunové akce. Praha se sice pokusila požadavek velmocí ignorovat, ale protože Sovětský svaz přestal vysídlované Němce přijímat, nezbylo jí než v průběhu srpna 1945 takzvaný divoký odsun v zásadě zastavit.⁵

4 K československým pokusům o prosazení odsunu v mezinárodní diplomacii srv. zejména BRANDES, Detlef: *Cesta k vyhnání: Plány a rozhodnutí o transferu Němců z Československa a Polska*. Praha, Prostor 2002; ALTE, Rüdiger: *Die Außenpolitik der Tschechoslowakei und die Entwicklung der internationalen Beziehungen 1946–1947*. München, R. Oldenbourg 2003; KUČERA, Jaroslav: „Žralok nebude nikdy tak silný“: *Československá zahraniční politika vůči Německu 1945–1948*. Praha, Argo 2005.

5 Viz STANĚK, Tomáš – ARBURG, Adrian von: Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních státních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945). 3. část: Snaha vlády a civilních úřadů o řízení „divokého odsunu“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 13, č. 3–4 (2006), s. 321–376, zde s. 353–365. Autoři zde uvádějí, že tzv. divoké odsuny v menší míře pokračovaly ještě v září a ojedinele i v říjnu 1946 (s. 361 n.).

Oproti pesimistickým očekáváním Spojenecká kontrolní rada skutečně připravila na konci listopadu 1945 plán odsunu Němců ze zemí střední Evropy, podle něhož mělo být z Československa vysídleno dva a půl milionu Němců, z toho jeden a tři čtvrtě milionu do amerického a sedm set padesát tisíc do sovětského pásma v Německu. Plán vycházel z údajů československé vlády, které Spojenci bez výhrad akceptovali. Přitom to byly nejvyšší počty, s jakými se do té doby vůbec kalkulovalo – bere-me-li v úvahu, že během „divokého odsunu“ v květnu až srpnu 1945 opustilo území Československa podle maximálních odhadů zhruba šest set až sedm set tisíc Němců, dále že určitý počet sudetoněmeckých příslušníků wehrmachtu se nacházel mimo území státu, především ve spojeneckém zajetí, a zohledníme-li konečně válečné ztráty sudetoněmeckého obyvatelstva, otevíral plán Spojenecké kontrolní rady možnost prakticky úplně eliminovat německou menšinu v Československu, která v roce 1930 čítala přibližně tři miliony tři sta tisíc osob.⁶ Spojenci navíc vycházeli z téměř „šibeniční“ lhůty, neboť odsunové akce měly být zahájeny prakticky ihned, již v prosinci 1945, a ukončeny za pouhých osm měsíců, do počátku srpna 1946.

Zatímco sovětská administrativa v Německu převzala do října 1946 dohodnutý kontingent Němců z Československa, vyžádali si Američané v listopadu toho roku, aby odsun byl na zimní období přerušen. Na jaře 1947 se obě strany sešly u jednacího stolu, ale u toho také zůstalo: Ačkoli zástupci Spojených států nepopírali závazek převzít zbývající počet Němců, který Praha udávala jako přibližně sto tisíc osob, dohody o dokončení odsunu se dosáhnout nepodařilo.⁷ Vedle objektivních okolností, na něž se Američané odvolávali, měla na negativní výsledek jednání zcela jistě vliv akcelerující studená válka a v tomto rámci podstatné ochlazení americko-československých vztahů i prohlubující se rozpory uvnitř protihitlerovské koalice vůbec. V následujících letech odešlo z Československa do západních okupačních zón, především však do americké, dalších přibližně šedesát tisíc osob německé národnosti. Většinou se tak dělo individuální cestou slučování rodin, pouze v roce 1950 byly pod záštitou Mezinárodního červeného kříže zorganizovány poslední hromadné transporty, v jejichž rámci přesídlilo do Spolkové republiky Německo 16 417 Němců z Československa.⁸ Sčítání lidu v březnu 1950 vykázalo v českých zemích přibližně sto šedesát tisíc osob německé národnosti.⁹

Předpoklady kontrafaktuálního scénáře

Závěr z předchozích vývodů je nasnadě: nízký počet Němců, kteří v roce 1950 žili na území Československa, byl do značné míry dán shodou příznivých okolností.

6 Z toho ale jen 156 tisíc na Slovensku.

7 Srv. STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha, Academia 1991, s. 240–247.

8 Srv. KUČERA, Jaroslav: *Odsunové ztráty sudetoněmeckého obyvatelstva: Problémy jejich přesného vyčíslení*. Praha, Federální ministerstvo zahraničních věcí 1992, s. 37.

9 Viz *Demografická příručka*. Praha, Federální statistický úřad 1982, s. 48.

Na setrvání většího, či dokonce podstatně většího počtu Němců v Československu mohlo mít vliv několik faktorů. Předně Spojenci mohli vzít za své představy československé exilové vlády, která ještě v listopadu 1944 hovořila o tom, že by na území státu mohlo po provedení odsunu zůstat maximálně osm set tisíc Němců; stejné číslo uváděl i prezident Beneš při svých posledních válečných rozhovorech v Moskvě v březnu 1945.¹⁰ Druhým faktorem byl již zmíněný postoj Spojených států a Velké Británie, které s nastávajícím koncem válečných operací – a tedy s blížícím se praktickým provedením odsunu – začaly projevovaly jistou váhavost. V nótách z počátku roku 1945 obě země žádaly, aby československá vláda nepřijímala v otázce odsunu žádná jednostranná opatření a vyčkala společného rozhodnutí velmocí. To československou politiku okamžitě znervóznilo. Prezident Beneš si po svém posledním rozhovoru s britským ministerským předsedou Winstonem Churchillem koncem února 1945 poznamenal: „Zdálo se mi, jako by chtěl transfer (Němců z Československa – pozn. autora) opouštět – nebylo to výslovné, zdálo se také, že jen opakuje to, co mu řekli, ale nelíbilo se mi to.“¹¹ Nic však nenasvědčuje tomu, že by západní velmoci skutečně chtěly projekt odsunu opustit. Mnohem spíše bylo toto váhání projevem snahy zahájit odsun s určitým časovým odstupem po válce a provést jej tak, aby okupované Německo mělo možnost vysídlenec z Východu relativně klidně přijmout a bez větších sociálních a hospodářských otřesů začlenit do společnosti.

Z hlediska československé vlády ovšem podobná prodleva v sobě skrývala značná rizika. Hrozilo totiž, že se odsun Němců stane předmětem licitace mezi velmocemi, jejichž vzájemné vztahy se přes optimistická prohlášení začaly zjevně kalit. K rostoucí skepsi Američanů vůči Stalinově politice, tak jak se projevovala právě v Německu, se záhy připojili i Britové. Zejména z armádních kruhů a z řad britské opozice se již na jaře 1946 ozvaly vlivné hlasy pro změnu v politice vůči Německu – Sovětský svaz se i Londýnu definitivně začal jevit jako potenciálně nebezpečnější protivník než Německo.¹² Druhá konference ministrů zahraničních věcí vítězných mocností, která se konala v Paříži od konce dubna do poloviny července 1946, vzdálenost stanovisek jen potvrdila. Na konci července zahájily Spojené státy a Velká Británie proces integrace svých okupačních pásem – „bizonie“, jejíž vytvoření bylo oficiálně deklarováno k 1. lednu 1947, se stala důležitým krokem ke konstitování samostatného západoněmeckého státu v letech 1948 a 1949.

Současně během roku 1945 narůstal v západních zemích počet těch, kteří zaujímalí k myšlence odsunu německého obyvatelstva ze stredoevropských států rezervovaný postoj nebo jej otevřeně kritizovali. Pochybnosti o etickém aspektu celé

10 Sr. KUČERA, J.: „Žralok nebude nikdy tak silný“, s. 49–52.

11 Záznam E. Beneše o rozhovoru s britským ministerským předsedou W. Churchillem dne 24.2.1945. In: BENEŠ, Edvard: *Odsun Němců z Československa: Výbor z pamětí, projevů a dokumentů 1940–1947*. Ed. Karel Novotný. Praha, Dita 1996, s. 104.

12 Sr. PROKŠ, Petr: *Československo a Západ 1945–1948: Vztahy Československa se Spojenými státy, Velkou Británií a Francií v letech 1945–1948*. Praha, ISV nakladatelství 2001, s. 136–140.

záležitosti se mísily s obavami z těžko předvídatelných hospodářských a sociálních dopadů na poválečné Německo. Svým dílem k posílení skeptických hlasů přispělo i Československo, a sice prováděním odsunových akcí v separátní dohodě se Stalinem (a tedy svým způsobem za zády západních velmocí) a svou neschopností či nechutí provádět odsun tak, aby respektoval – byť na nejzákladnější míru zredukováný – kánon představ o lidských právech a důstojnosti. Zneklidňující byla, zejména pro odpovědné činitele západních velmocí, i představa milionů vysídlenců proudících do Německa s jen velmi omezeným materiálním vybavením. Možnost odškodnit alespoň část vysídlených Němců na úkor československých reparačních nároků vůči Německu, kterou oficiálně svým spojencům nastínila ještě koncem roku 1944, však československá vláda na jaře 1945 rezolutně odmítla. Tím dala vcelku jasně najevo, že je jí lhostejné, jak si její partneři, odpovědní za budoucnost Německa, s celou situací poradí.¹³

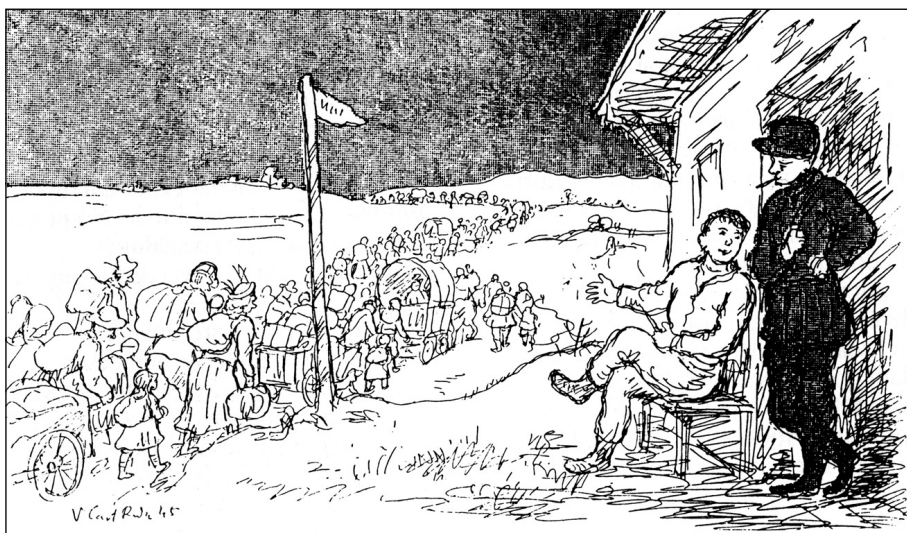
I když kritické hlasy na adresu odsunu v západní veřejnosti a politice nepřevážily, přesto v souhře s dalšími zmíněnými okolnostmi dávají možnost předpokládat, že postupimská a z nich vyplývající další ujednání ohledně odsunu by o několik měsíců později, řekněme na jaře 1946, byla v té podobě, v níž byla přijata v létě 1945, sotva možná.

Myslitelný je ovšem i další scénář, a sice že by západní velmoci, zejména však Spojené státy, postupimská usnesení vzhledem k sílicímu pnutí uvnitř protihitlerovské koalice prostě nedodržely (což se na jaře 1947, jak již bylo řečeno, skutečně stalo). Jako nejčasnější moment pro takový krok se nabízí červenec 1946, tedy období po již zmíněné neúspěšné konferenci ministrů zahraničí v Paříži. V polovině července americká vojenská správa v Německu totiž jednostranně snížila o třetinu počty transportů přejímaných z Československa. Její úředníci se sice odvolávali na potíže technického rázu, zejména při rozmístování a ubytování přesídlenců, ovšem politické pozadí kroku, s nímž československá straně marně nesouhlasila, nelze zcela vyloučit. Kdyby Spojené státy byly v tomto okamžiku přejímání transportů zcela zastavily, byla by americká zóna přijala o přibližně pět set čtyřicet tisíc Němců z Československa méně, než byla pozdější skutečnost.

Lze předpokládat, že v kritické situaci by Československu mohl „vypomoci“ Sovětský svaz. Velitel jeho vojenské správy v Německu maršál Georgij K. Žukov dokonce tvrdil v létě 1945 československým armádním a politickým činitelům, že „evakuace“ Němců z Československa bude případně provedena i proti vůli západních velmocí, protože SSSR má na tomto opatření „právě takový zájem“ jako Československo.¹⁴ Je ovšem otázkou, zda bylo reálné, aby Sověti převzali všechny československé Němce, neboť sovětská okupační zóna brzy doslova praskala ve švech. Podle plánu Spojenecké kontrolní rady z listopadu 1945 měly do sovětské okupační

13 Sr. KUČERA, J.: „Žralok nebude nikdy tak silný“, s. 55 n.

14 *Tamtéž*, s. 64.

„Svatý Václav jich slíbil odvést jen 350, ale my bychom je chtěli odvést už jednou provždy.“ Zatímco po německé okupaci sloužil pověstný tribut patrona české země v oficiální propagandě jako doklad odvěké závislosti Čechů na Německu, novinový kreslíř v roce 1945 užil narážku na něj k vyjádření protiněmeckého postoje sdíleného valnou většinou zdejší společnosti. Za určitých okolností se však toto očekávání nemuselo naplnit zdaleka v tak vrchovaté míře, jak se stalo (foto převzato z publikace Rozumět dějinám: Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948. Praha, Gallery 2002)

zóny přijít dva miliony Němců z Polska a tři čtvrtě milionu z Československa, tedy celkem zhruba dva miliony sem set tisíc osob. Ovšem v říjnu 1946 byly v sovětské okupační zóně napočítány tři miliony šest set tisíc osob, které měly k 1. září 1939 bydliště v některém ze států střední a jihovýchodní Evropy, případně na někdejší území Německa východně od linie Odra–Nisa. Počet obyvatel zóny (bez Berlína) byl o dva miliony sto tisíc vyšší než v roce 1939, a to navzdory válečným ztrátám, zajetí (ještě v listopadu 1947 se nacházel ve spojeneckém zajetí milion sedm set tisíc mužů ze všech oblastí Německa) i počínajícímu exodu před etablojícím se „lidovědemokratickým“ režimem pod sovětským patronátem ve východním Německu.¹⁵ Zvážíme-li kromě toho zdejší hospodářskou a sociální situaci – mimo jiné i vyšší rozsah válečných škod ve srovnání se západními oblastmi země, zejména na bytovém fondu – nabízí se závěr, že možnosti Sověty kontrolovaného území Německa

15 Srv. BROSZAT, Martin – WEBER, Hermann (ed.): *SBZ-Handbuch: Staatliche Verwaltungen, Parteien, gesellschaftliche Organisationen und ihre Führungskräfte in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945–1949*. München, R. Oldenbourg 1993, s. 1070 n.

pojmout další vysídlenec byly vyčerpány. Odsun do Rakouska, kam během „divokého odsunu“ směřovala část vyhnanců, zejména z jižních oblastí Čech a Moravy a ze Slovenska, byl v důsledku postupného obnovování rakouské suverenity od léta 1945 již nereálný.

Nabízí se tedy odůvodněný předpoklad, že by v případě naplnění – z československého hlediska – „katastrofického“ scénáře zůstalo v Československu podstatně více Němců, přibližně sedm set tisíc až půl druhého milionu osob. Dolní hranice by přicházela v úvahu za podmínky, že by Spojené státy zastavily přejímání odsunových transportů dříve, například v červenci, a nikoli až v listopadu roku 1946. Horní hranice kalkuluje s možností, že by se velmoci protihitlerovské koalice vůbec nebyly dohodly a Československo by odsun Němců mohlo provést jen ve spolupráci se Sovětským svazem.

Hospodářské a sociální souvislosti soužití s německou menšinou

Zhruba sedm set tisíc Němců by zjevně neznamenalo větší zátěž pro československý stát. Více než půlmilionová maďarská menšina na jižním Slovensku byla po nezdarených pokusech o odsun na dlouhou dobu poměrně úspěšně marginalizována, a není důvod předpokládat, že by se něco podobného nepovedlo i v případě obdobně velké menšiny německé. Jak by ovšem vypadala situace, kdyby v Československu zůstalo kolem půldruhého milionu Němců, tedy kdyby tvořili přibližně jedenáct procent veškerého obyvatelstva státu?

Na zásadní politické nasměrování Československa, ke kterému došlo v letech 1945 až 1948, by německá menšina podstatný vliv neměla. Volební právo zůstalo až do prosince 1948, kdy ovšem politické karty již byly až příliš jednoznačně rozdány, vyhrazeno pouze státním občanům „české, slovenské a jiné slovanské národnosti“.¹⁶ Němci tak mohli takovému klíčovému bodu poválečného vnitropolitického vývoje, jakým byly například parlamentní volby v květnu 1946, pouze přihlížet, ačkoli se jich v tuto dobu na území státu nacházel přibližně milion osm set tisíc. I kdyby ale občané německé národnosti k volebním urnám zásadně směli, volby by to nijak neovlivnilo. S přiznáváním občanství Němcům totiž úřady nijak nepospíchaly, ještě v roce 1949 dosahoval počet československých státních občanů německé národnosti jen něco málo přes šest tisíc.¹⁷ Politickou váhu německého obyvatelstva dále snižovala i skutečnost, že činnost německých politických stran nebyla

16 Zákon o úpravě stálých seznamů voličských, č. 28/1946 Sb. z 21.2.1946. Teprve novela přijatá zákonem č. 266/1948 Sb. z 1.12.1948 umožnila, aby do voličských seznamů byli zapsáni všichni občané Československé republiky, kteří dosáhli věku 18 let.

17 Srv. KUČERA, Jaroslav: Die rechtliche und soziale Stellung der Deutschen in der Tschechoslowakei Ende der 40er und Anfang der 50er Jahre. In: *Bohemia*, roč. 33, č. 2 (1992), s. 327. Němcům, kteří zůstali v republice, bylo pak československé státní občanství kolektivně uděleno až v roce 1953.

po válce povolena. To se týkalo i německé sociální demokracie, nesporně demokratické a antifašistické strany, která si jako jediná z německých stran udržela v exilu i organizační kontinuitu. Do českých či slovenských stran Němci nebyli přijímáni a rovněž KSČ, v meziválečné době jediná „nadnárodní“ strana, své staré německé soudruhy přísně prověřovala z hlediska „státní spolehlivosti“.¹⁸

Svou představu o budoucím vývoji německé menšiny v Československu formulovala československá exilová vláda v hrubých obrysech již v memorandu velmocím z listopadu 1944. Poskytnutí jakéhokoli menšinového statutu zde označila za „extrémně nebezpečné“ a za svůj cíl deklarovala integraci veškerého obyvatelstva republiky do „jediné národní jednoty“.¹⁹ Proto budoucí Československo nemělo v úmyslu poskytnout menšinám jazyková a národnostní práva ani v té míře, jak je svého času přiznávala první republika. Němci například neměli mít v budoucnosti možnost používat svou mateřštinu před úřady a soudy, nepočítalo se ani s existencí německých škol. Pouze pro blíže neurčenou přechodnou dobu měli mít starší lidé, u nichž se již nedalo předpokládat, že se naučí dostatečně česky, možnost obracet se na úřady a soudy v němčině a děti z „čistě německého prostředí“ mohly v první generaci navštěvovat školy s německým vyučovacím jazykem.

Skutečný vývoj zůstal dokonce za těmito představami. Komunikace s úřady v němčině nebyla vůbec možná, školy s německým vyučovacím jazykem nebyly otevřeny ani na předpokládanou přechodnou dobu a teprve od poloviny padesátých let měli němečtí žáci možnost navštěvovat nepovinné kurzy němčiny. Ještě koncem čtyřicátých let zůstávala v platnosti řada předpisů z roku 1945, které většinu německého obyvatelstva (s dílčí výjimkou těch, kteří měli československé občanství, dále antifašistů a v některých ohledech i německých specialistů) diskriminovaly v majetkoprávních a sociálních záležitostech a vůbec v každodenním životě. Většina Němců tak například nedostávala přídatky na děti, neměla nárok na dovolenou, lékaře (ale také holiče a podobně) směla navštěvovat pouze v určitých hodinách.²⁰

Není důvod předpokládat, že by se česká společnost k Němcům chovala zásadně jinak, kdyby jich v zemi trvale zůstalo podstatně více. Naopak neuskutečnění odsunu v plném rozsahu, který převážná část československé veřejnosti očekávala a žádala, by mohlo vyvolat frustraci a ještě silnější vzdmutí národního radikalismu. Nelze proto vyloučit, že by na vlně protiněmeckých nálad došlo k razantní-

18 Viz *Mladá fronta*, 4.9.1945.

19 V originále „into one national unity“ (Memorandum of the Czechoslovak Government on the Problem of the German Minority in Czechoslovakia, 23.11.1944. In: VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Češi a sudetoněmecká otázka 1939–1945: Dokumenty*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1994, dokument č. 148, s. 307).

20 Podrobněji k postavení německé menšiny viz STANĚK, Tomáš: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1993; KUČERA, J.: *Die rechtliche und soziale Stellung der Deutschen...*, s. 322–337.

mu pokusu o asimilaci německé menšiny. Krajně nejisté však je, nakolik by tato strategie byla úspěšná, respektive jak dlouho by stát a společnost unesly následky národnostní zákopové války a vypjatých emocí. I ve skutečnosti se československý stát pokusil v letech 1947 a 1948 o přesun německého obyvatelstva do vnitrozemí s cílem odstranit jakékoli kompaktnější německé sídelní ostrovy v pohraničí, zejména v blízkosti státní hranice, a současně urychlit asimilaci německého etnika v jazykově a kulturně čistě českém prostředí. „Rozptyl“, jak se akci v dobovém byrokratickém žargonu říkalo, ovšem dopadl neslavně nejen kvůli pasivnímu odporu německého obyvatelstva, které si vymýšlelo nejrůznější záminky, aby se nemuselo stěhovat, ale i z objektivních důvodů: na jedné straně nebyl ve vnitrozemí dostatek vhodných ubytovacích kapacit, na druhé straně se podnikům a často i lokálním státním orgánům v pohraničí nelíbil odchod mnohdy vysoce kvalifikovaných německých pracovních sil. Přesun byl nakonec počátkem roku 1949 zcela zastaven.

Při podstatně větším počtu německých obyvatel se podobná akce jeví ještě ne-reálněji. Stát by navíc musel vyřešit podstatnou otázku, kdo by měl německé obyvatelstvo v pohraničí vlastně nahradit. Lze totiž předpokládat, že v případě setrvání většího počtu Němců na území Československa by proud českých osídlenců do pohraničí v prvních poválečných letech byl slabší než ve skutečnosti, především ze společensko-psychologických důvodů. Pohraniční kraje by totiž nadále zůstávaly do jisté míry jazykově i společensky cizím a vzhledem k okolnostem nedůvěru budícím prostředím. Nalákat v pozdějších letech významnější část českého obyvatelstva lukrativní sociální nabídkou by bylo sotva možné, neboť s postupnou likvidací soukromého sektoru, platovou nivelizací a podobně se význam sociálního vzestupu jako motivu pro odchod do pohraničí značně relativizoval. Je nepravděpodobné, že by stát přikročil k nedobrovolné vnitrostátní výměně obyvatelstva, která by vlastně postihla, a to v podstatě stejnou měrou, Němce i Čechy. Tvářnost státu by tak určovala významná okolnost: jestliže by totiž počet obyvatel pohraničí neměl přesáhnout předválečnou úroveň, což by nebylo únosné především hospodářsky, pak by zde Češi tvořili v nejlepším případě malou většinu obyvatelstva. Některé horské oblasti, kam se českým osídlencům vzhledem k drsným životním podmínkám tak jako tak nechtělo, by byly nadále většinově německé.

Zdá se, že nejpozději v tuto chvíli by stát musel přejít k modifikovanému scénáři a nabídnout německému obyvatelstvu alespoň základní prostor pro akceptování nových poměrů. Dá se předpokládat, že by takovou nabídku učinila až mocensky stabilizovaná KSČ, která se i ve skutečnosti v květnu 1949 rozpomněla na starý princip proletářského internacionalismu. V zájmu zapojení do „budovatelské práce“ byl následně zahájen proces odstraňování diskriminačních opatření, který vyvrcholil dalekosáhlým zrovnoprávněním německého obyvatelstva s československou většinou. Tento krok by pochopitelně byl o to naléhavější v případě, že by Němců zůstalo v zemi větší množství. Cesta by to ovšem zcela jistě nebyla jednoduchá. Především by bylo možné očekávat ne zcela přívětivou reakci českého obyvatelstva. I ve skutečnosti totiž odstraňování některých diskriminačních opatření vůči Němcům, především v majetkoprávní oblasti, narazilo na odpor, či spíše pasivní rezistenci některých místních stranických funkcionářů v pohraničí, kteří se zprávi-

dla odvolávali právě na nespokojenost české veřejnosti s tímto novým přístupem. Namísto je ovšem předpoklad, že i eventuálně větší míra nespokojenosti by sotva překročila hranici, kterou by režim nebyl schopen zpacifikovat. Koneckonců zesilující teror, který se začal obracet i proti vysokým komunistickým funkcionářům, vytvořil na počátku padesátých let ve straně i společnosti takovou atmosféru strachu, že jakákoli kritika prakticky vymizela. Zcela vstřícná by zřejmě nebyla ani reakce německého obyvatelstva. Na přelomu čtyřicátých a padesátých let totiž více než čtvrtina Němců nabídku k integraci do československé společnosti otevřeně odmítla, nepožádala o státní občanství, jak to umožnily nové předpisy, a usilovala o vystěhování, především do Spolkové republiky Německo. Režim si s tím ovšem dlouho hlavu nelámal a v roce 1953 vnutil státní občanství plošně všem Němcům, kteří měli trvalé bydliště na území Československa.²¹

Zda by byl podíl takových nespokojenců s „lidovědemokratickými“ poměry v naší „virtuální realitě“ vyšší či nižší, nelze jednoznačně říci. Je totiž pravděpodobné, že jakmile by se v roce 1945 nebo počátkem roku 1946 ukázalo, že odsun bude proveditelný jen v omezeném rozsahu, československé úřady by zřejmě více než ve skutečnosti usilovaly o to, aby v zemi zůstali především němečtí antifašisté a pracovníci z výrobních povolání, tedy příslušníci spíše nižších sociálních vrstev s vyslovenou nebo potenciální levicovou orientací, kteří by se proti socialistickému vývoji přinejmenším otevřeně nepostavili.²² V každém případě by si komunistický režim dokázal poradit i s větší skupinou neloajálních či otevřeně nepřátelských osob německé národnosti a našel by zcela určitě ochotné přísluhovace z řad Němců – připomeňme jen, že ke skupině vlivných politiků československého stalinismu patřil i německý komunist Bruno Köhler.²³

Při pokusu o integraci německé menšiny by však československý stát musel překonat jeden naléhavý problém, který představovala hospodářská struktura pohraničí, charakterizovaná i přes některé změny během válečné doby stále ještě vysokým podílem lehkého, exportního průmyslu. Okupace a válka ovšem vedly ke ztrátě převážné většiny trhů v západní Evropě a zámoří a poválečný pokus o návrat na ně ukázal nepříjemnou skutečnost: československý průmysl nebyl, mimo jiné kvůli zastarávání výrobní základny a poměrně drahé práci v důsledku stoupajících

21 Srv. KUČERA, J.: Die rechtliche und soziale Stellung der Deutschen..., s. 334–337.

22 Podle oficiálních údajů opustilo jen v roce 1946 Československo přibližně 95 tisíc německých antifašistů a jejich rodinných příslušníků. Místo původně předpokládaných 60 tisíc německých specialistů v hornictví a průmyslu jich v Československu v roce 1949 žilo pouze necelých 30 tisíc (bez rodinných příslušníků). V roce 1950 tvořily více než polovinu německého obyvatelstva v zemi osoby, které nebyly odsunuty, protože z nejrůznějších důvodů nepřišly včas na řadu. (Srv. STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, s. 283; KUČERA, J.: Die rechtliche und soziale Stellung der Deutschen..., s. 329 n.)

23 Bruno Köhler (1900–1989) byl v letech 1950–1953 vedoucím kádrového oddělení ÚV KSČ, 1952–1963 členem a 1953–1963 tajemníkem ÚV KSČ.

sociálních nákladů, schopen získat v potřebném rozsahu tyto trhy zpět. To se stalo spolu s dalšími faktory – zahraničněpolitickou a hospodářskou orientací na SSSR a ideologicky motivovaným přijetím industrializační strategie jako základního předpokladu výstavby socialistického společenského a hospodářského řádu – jedním z rozhodujících argumentů pro prioritní výstavbu metalurgie a těžkého průmyslu, která měla z Československa učinit strojírnou či zbrojní dílnu východního bloku. Jelikož úkolem československého spotřebního průmyslu v tomto konceptu bylo vyrábět převážně pro domácí trh, přesahovala jeho kapacita zřetelně tehdejší potřebu. Jestliže majetkových přesunů spojených s vyvlastněním sudetoněmeckého majetku a odsunu Němců vůbec bylo ve skutečnosti využito k dalekosáhlé restrukturalizaci průmyslu v pohraničí, setrvání většího počtu německého obyvatelstva na tomto území by ji zcela určitě ztížilo a postavilo stát i před otázku zmírnění jejích sociálních dopadů.

V této souvislosti se nabízí otázka širších hospodářských důsledků pouze částečného odsunu Němců. Díky většímu počtu pracovních sil lze předpokládat poněkud kratší poválečnou obnovu, která ale byla i tak poměrně rychlá: v hlavních objemových ukazatelích byla předválečná úroveň výroby dosažena ke konci roku 1948. Zřetelně větší potíže by ovšem měla vláda s programem urychlené industrializace Slovenska, kterou deklarovala již ve svém vládním programu z Košic. I když o celkovém významu přesouvání průmyslových zařízení z českomoravského pohraničí na Slovensko, ke kterému došlo především v letech 1945 až 1947, nejsme dosud přesně informováni, jeho význam úplně marginální nebyl.²⁴ Tento zdroj průmyslových kapacit by za daných okolností byl k dispozici pouze ve velmi omezeném rozsahu. Vláda by vůbec byla postavena před dilema, jestli věnovat více pozornosti Slovensku nebo restrukturalizaci průmyslu v pohraničí a jejím sociálním dopadům. Státněpolitické zájmy – potřeba vyrovnání obou částí státu v hospodářské a sociální oblasti i strategické zřetele, které preferovaly budování důležitých průmyslových kapacit dále od citlivé hranice obou bloků – by hovořily pro Slovensko, ekonomické spíše pro pohraničí coby rezervoár kvalifikované pracovní síly. Jak by se režim s tímto dilematem vyrovnal, je zcela otevřené.

Naproti tomu lze soudit, že výhodu většího počtu pracovních sil by komunistický centrálně plánovací systém v delší perspektivě dokázal stejně „úspěšně“ prohodit, jako tomu bylo v případech jiných zdrojů. Přitom je pravděpodobné, že by kolektivizací zdecimované československé zemědělství nedokázalo uživit vyšší počet obyvatel. V historické skutečnosti látal komunistický režim mezery v zásobování potravinami od počátku šedesátých let drahými dovozy z devizové ciziny. To přispělo k dramatickému zhoršení devizové bilance státu, které se stalo jednou z dů-

24 Srv. SCHEWARD, Jennifer: Rüstungsindustrie als „Entwicklungshilfe“: Die Umsiedlung von Produktionskapazitäten aus Westböhmen in die Slowakei. In: *Bohemia*, roč. 42, č. 2 (2001), s. 269–289.

ležitých pohnutek pro reformní snahy vrcholící v letech 1968 a 1969.²⁵ Otázka tedy zůstává otevřená: na jednu stranu by se československému komunismu nabízela v podobě větších rezerv pracovních sil možnost čerpat z většího objemu extenzivních růstových faktorů pro své industrializační experimenty, na druhou stranu by však omezená potravinová, ale i surovinová základna mohla urychlit ekonomickou krizi, která ve skutečnosti otevřeně vypukla až v roce 1963.

Možnosti asimilace

Je vysoce pravděpodobné, že přes všechny snahy o nalezení nějakého modelu soužití by se komunistický režim nevzdal perspektivního cíle, jak jej formulovala československá politika již během druhé světové války: postupně německou menšinu asimilovat. Měl k tomu celou řadu nástrojů od otevřeně odnárodňovacích praktik, například v podobě nuceného stěhování do čistě českých oblastí či svěřování dětí do převýchovy, přes direktivní řízení pohybu pracovních sil až po cílené využívání sociálních a společenských motivací. I když by stát zřejmě musel vzít na milost německé školství, alespoň základní (pochopitelně s povinnou výukou češtiny), ve veřejném prostoru by naprosto dominovala čeština, zatímco němčina by byla omezena na jazyk soukromé komunikace mezi Němci. Účinnost asimilační politiky by byla do jisté míry omezena již samotnou velikostí německé menšiny. Stát by navíc musel brát větší ohled na její ekonomický význam a na práh sociální citlivosti jejích příslušníků. Vysloveně násilné a brachiální metody by nejpozději po uplynutí stalinistické fáze československého komunismu v druhé polovině padesátých let byly již jen těžko možné.

Lze očekávat, že absolutní počet Němců v českých zemích by v důsledku přirozených i případných řízených asimilačních procesů stagnoval, nebo dokonce spíše klesal; velikost tohoto poklesu by ale zcela určitě nebyla tak dramatická jako v historické skutečnosti. Do značné míry by přitom byla ovlivněna i okolností, nakolik by stát využíval i cílené vystěhovalecké politiky.²⁶ Předpoklad, že na počátku devadesátých let by v České republice žilo kolem milionu dvou set až tří set tisíc Němců, se nezdá vyloučený. V důsledku příznivějšího demografického vývoje Čechů, zčásti i přistěhovalectví ze Slovenska, by se však podíl německého obyvatelstva zmenšil ze zhruba čtrnácti a půl procenta v roce 1950 na přibližně jedenáct procent v devadesátých letech.

25 Srv. BOYER, Christoph (ed.): *Sozialistische Wirtschaftsreformen: Tschechoslowakei und DDR im Vergleich*. Frankfurt/M., Vittorio Klostermann 2006. Zde zejména příspěvky Drahomíra Jančíka, Eduarda Kubů a Jaroslava Kučery.

26 Jestliže v roce 1950 žilo v českých zemích přibližně 160 tisíc osob německé národnosti, sčítání lidu v roce 1991 jich vykazalo už jen 48 tisíc. Počet Němců, kteří se v letech 1950–1989 vystěhovali z Československa, se obvykle udává na zhruba 90–100 tisíc osob. (Srv. STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*, s. 175.)

Oficiální znak Sudetoněmeckého krajanského sdružení. Není nelogické předpokládat, že pokud by v Československu po válce zůstala významná část Němců, tato vyhnaněcká organizace by byla slabší a v uplatňování svých požadavků snad i méně militantní

Tak jako v jiných zemích východního bloku, i komunistický režim v Československu nevytvořil základní prostor pro vyřešení nejdůležitějších otázek soužití národů a problémy zakonzervoval. Je vůbec otázkou, zda by se odhodlal dříve než v roce 1968 uznat oficiálně Němce jako svébytné národní společenství.²⁷ Nástup reformního hnutí koncem šedesátých let by Němci stejně jako Češi a Slováci jistě přivítali, neboť by jim kromě obecně politických a sociálních aspektů otevíralo naději na respektování jejich specifických národnostních požadavků, po jeho krachu by ale skončili ve stejné „normalizační“ beznaději jako ve skutečnosti.

Soužití po pádu komunismu

Úprava vztahu mezi Čechy a Němci by se určitě stala jedním z důležitých vnitropolitických témat po „sametové revoluci“ z listopadu 1989 a po rozpadu československé federace s koncem roku 1992. Není ovšem nutné ihned vycházet z katastrofických scénářů. Česko by se ocitlo v podobné situaci jako Slovensko, kde Maďari v devadesátých letech rovněž tvořili přibližně deset procent obyvatelstva. Právě slovenský příklad ukazuje, že cesta k demokratickému soužití národů není jednoduchá, možná ale ano. Přitom Slovensko bylo v poněkud složitější situaci, neboť od některých politických stran jeho jižního souseda, zastoupených i ve vládních koalicích, přicházela nejednou rétorika, která připomínala staré pokusy o instrumentalizaci národnostních menšin proti jejich

27 Podle článku 25 Ústavy ČSSR z roku 1960 zaručoval stát „všechny možnosti a prostředky ke vzdělání v mateřském jazyce a ke kulturnímu rozvoji“ pouze občanům maďarské, ukrajinské a polské národnosti, Němci zde vůbec zmíněni nebyli (*Ústava Československé socialistické republiky*. Praha, Orbis 1962, s. 43). Změnu přinesl až ústavní Zákon o postavení národností ČSSR, č. 144/1968 Sb. z 27.10.1968, který Československo označoval za „společnou vlast“ Čechů, Slováků a národností maďarské, německé, polské a ukrajinské (rusínské), jež zde žijí v „nerozlučné pospolitosti“. Zákon mj. garantoval přiměřené zastoupení v zastupitelských sborech, právo na vzdělání v mateřském jazyce menšin, všestranný kulturní rozvoj, užívání mateřského jazyka ve styku s úřady a právo na spolčování v kulturních organizacích. Do jara 1968 organizace německých občanů jakéhokoliv typu v Československu legálně neexistovaly.

domovským státům. Naproti tomu sjednocené Německo neprojevalo o své menšiny jiný než kulturně-jazykový zájem a v první polovině devadesátých let ochotně přijímalo jejich příslušníky, kteří měli zájem o vystěhování, jako plnoprávné občany na svém území. Kromě toho lze předpokládat, že vzhledem k dílčímu provedení odsunu by se na území staré Spolkové republiky nacházel podstatně menší počet Němců z Československa. Početní i politická síla sudetoněmeckých krajanských organizací by pravděpodobně byla menší, což by mohlo ušetřit řadu rušivých tónů ve vztahu mezi oběma státy. Na druhé straně životní situace poměrně početné německé menšiny v Česku by mohla přitahovat pozornost větší části německé veřejnosti, než tomu bylo a je ve skutečnosti.

Iniciativu by pochopitelně měla v rukou česká politika. Obava z Němců by jí mohla tlačit k vládě levicově nacionalistických populistů typu Vladimíra Mečiar, to ale není příliš pravděpodobné. Fenomén Mečiar měl své kořeny především v celkově levicovějším potenciálu Slovenska, který pramenil z charakteru jeho ekonomického a sociálního vývoje v době komunismu, než v národnostní otázce. Češi uplynulých čtyřicet let chápali v ekonomickém a sociálním ohledu mnohem negativněji a byli v devadesátých letech pravicovější. Podobný postoj by zřejmě zaujímal i Němci v Česku, kterým socialismus dal pokud možno ještě méně než Čechům – koneckonců i maďarské strany na Slovensku jsou trvalou součástí pravicových vládních koalic. Podobně jako Maďari na Slovensku by i Němci v Česku mohli být tím jazyčkem, který by vyrovnané české politické váhy vykláněl doprava a učinil tak zbytečným kompromisy s postkomunismem a nacionalismem. Politická spolupráce mezi českými a německými stranami a prožívané každodenní sousedství s Němci v jednom státě by mohly otupit hrot iracionálnímu strachu z nich a ještě více izolovat xenofobní skupiny české společenské a politické scény, jejichž bití na poplach by ztratilo na důvěryhodnosti.

Svůj díl odpovědnosti by pochopitelně měla i formující se německá politika v Česku. Především by se nemohla ztotožnit s plány na federativní uspořádání státu, jak byly připraveny v padesátých letech v okruhu Sudetoněmeckého krajanského sdružení. Ani požadavek autonomie by evidentně nebyl pro českou politickou scénu přijatelný. Naproti tomu program odčinění majetkových křivd v případě českých občanů německé národnosti by mohl české pravici vyhovovat, protože by v celostátním měřítku urychloval proces privatizace. Ofenzivněji než ve skutečnosti by ovšem česká politická reprezentace musela postupovat při úpravě užívání jazyků a v oblasti školství.

Jistě by v nejnovějším česko-německém soužití nebyla nouze o iritace, ale ani o uspokojení z jejich překonání, tak jako to ostatně zažíváme i nyní. Není přesvědčivý důvod předpokládat, že česká „virtuální“ realita devadesátých let by se o mnoho lišila od skutečnosti, kdyby byl odsun Němců proveden v omezeném měřítku. Nelze dokonce ani vyloučit, že jejím jediným viditelnějším znakem by byly dvojjazyčné nápisy v obcích českého a moravského pohraničí.

Nejhorší možná varianta

Srpen 1968

Oldřich Tůma

Hledat alternativní vývojové scénáře, ptát se, jak se věci mohly udát jinak, je možná v souvislosti s československým rokem 1968 opodstatněné více než u kterékoli jiné epizody našich nejnovějších dějin. V realitě si takovou otázku opravdu patrně kladlo mnoho lidí, když se jejich životy na přelomu šedesátých a sedmdesátých let tak zásadně zvrty a proměnily – v emigraci, v úplně jiném profesním a sociálním postavení anebo jen v ubíjející šedi takzvané normalizace. Dramatický vývoj roku 1968 měl celou řadu křižovatek, kdy se události mohly ubírat jiným směrem a všechno mohlo dopadnout trochu jinak (což vlastně ve všech případech znamenalo aspoň o něco lépe).

Především: stálo to vlastně za to? Vždyť to, co následovalo, když vše skončilo, byl určitě horší život ve srovnání s tím, než „pražské jaro“ začalo. A tak úvaha spisovatele *science fiction* Očenáše ze Škvoreckého románu *Mirákl – Už jednou nám zkažili život, soudruzi. A sotva jsme si ho trochu dali dohromady, ničejí nám ho podruhý* – mluvila dost možná mnohým z duše. Opravdu by nebylo bývalo lepší, kdyby komunistický režim pomalu degeneroval a vnitřně se opotřebovával tím způsobem, jak už to bylo v polovině šedesátých let zjevné? Redaktoři a autoři by se trapně přetahovali s cenzory, co ještě se může vytisknout. Někdy úspěšně, jindy ne, článek by se třeba musel přejmenovat a s trochu opraveným začátkem a koncem vytisknout jinde o čtrnáct dní později. U toho či jiného časopisu by někdy byl vyměněn šéfredaktor a na nějakou dobu by ten či onen autor měl vůbec problém tisknout cokoli. Ale v porovnání s převládající prázdnotou a jalovostí „normalizační“ časopisecké a knižní produkce by to pořád byl úplně odlišný svět. Určitě by se dále překládaly a vydávaly stovky stěžejních děl západní literatury, historie, filozofie. Alespoň pro studijní účely by se třeba tiskl i Solženicyn. Knihy by nemizely z knihoven. Natáčely

by se další filmy nové vlny. Pravda, někdy by byl problém se scénářem a něco by se muselo přetočit anebo by si skupina zkostnatělých funkcionářů stěžovala na nemorálnost a nesocialistického ducha díla, možná by ten či onen film nějakou dobu i čekal na uvedení. Ale nikoli dvacet let v trezoru a řadě filmařů by jistě nebylo po léta bráněno vůbec pracovat v profesi. Možná by český film nečekal na dalšího Oskara třicet let. Rocková scéna by se dál rozvíjela a posluchači by se nesetkávali čím dál častěji s uzavřenými sály s nápisy, že koncert se z „technických důvodů“ nekoná. Jan Beneš by asi tak jako tak byl předčasně propuštěn z vězení a z politických důvodů by lidé byli odsuzováni ke ztrátě svobody jen opravdu výjimečně. Na Západ by se jezdilo na fingovaná nebo úplně formální pozvání a za načerno koupené valuty. Ale jezdil by skoro každý, kdo by chtěl. Vědci by mohli využívat pozvání a stipendií poskytovaných americkými či západoevropskými univerzitami, kulturní a vědecké styky obecně by byly stále intenzivnější. Jistě by si mnoho vynikajících vědců či umělců našlo možnost dlouhodobého či trvalého uplatnění na Západě, většinou by však nemuselo jít o nevratnou a definitivní emigraci. Možná s přestávkami a neochotně, ale přece jen by se dál prosazovala ekonomická reforma. Dříve či později by se uvolnil prostor i pro soukromou iniciativu aspoň v sektoru služeb. Čím dál větší roli v ekonomice by hrála všelijaká polosoukromá družstva a také zahraniční investice. Československo by se za nějakou dobu stalo členem Mezinárodního měnového fondu a Světové banky. Asi by se nepodařilo odvrátit sovětský tlak na umístění jaderných zbraní a jejich obsluhy na československém území. Ale šlo by jen o relativně malý, víceméně utajený kontingent. Neroztahovaly by se tu desetitisíce cizích vojáků a rozsáhlá území by nebyla jejich činností ekologicky zdevastována. A především by takový neviditelný kontingent nebyl stálou připomínkou toho, že o žádnou změnu nemá cenu – proti moci, kterou tito cizí vojáci reprezentují – usilovat. Jednání o neplatnosti Mnichovské dohody by bylo i tak obtížné, ale diplomatické vztahy se Spolkovou republikou by byly navázány dříve než v roce 1974, a především by to mělo mnohem větší význam pro ekonomickou, kulturní a lidskou spolupráci se západním Německem. Za nějaký ten rok by stejně Antonína Novotného a další „kádry“ z doby stalinismu vystřídal někdo mladší a pragmatičtější, zřejmě i vzdělanější a obecně přijatelnější. Nejspíš i slovenský problém by se nějak řešil, možná však méně radikálně a s méně formalistními detaily, než tomu bylo v ústavním zákoně o československé federaci na podzim 1968. Zkrátka by se Československo už v sedmdesátých letech stalo nějakou variantou pozdně kádárovského Maďarska, jen asi s o dost lépe fungující ekonomikou. Jak okamžitě a razantně by se za takových okolností dalo reagovat na Gorbačova a perestrojku!

Anebo, když už „pražské jaro“ začalo a vývoj vedl pak k dramatickému srpnovému zvratu, nemohli v té chvíli uctívaní a milovaní politici konat to, co od nich společnost očekávala? Když intervence politicky zkrachovala, muselo ještě přijít další neštěstí v podobě Svobodova rozhodnutí odcestovat do Moskvy a všechno pěkně po vojensku a po soudružsku „zachránit“? Fiktivní Jan Palach z románu Lenky Procházkové *Slunce v úplňku* se pořád znova k onomu negativnímu obratu, který pohřbil naděje vzbuzené celonárodním odporem proti okupaci, vracel (a nebyl v úvahách toho druhu asi sám): *Prezident je asi už opravdu senilní. K tomu*

navíc ctižádostivý. Děsivá kombinace. (...) Jinak by nemohl při tak úžasném zvratu všechno zmravit. Vůbec nemá co lítat do Moskvy... A když už senilní Svoboda jednal tak, jak jednal, nebylo možné očekávat zmužilost, odhodlání a rozvahu od Dubčeka a ostatních, kteří se právě díky tomuto odporu stali z vězňů Kremlu vyjednaváči v Kremlu? Aspoň od chvíle, kdy už museli mít informace, jak to doopravdy doma vypadá, jak účinný a všeobecný je odpor Čechů a Slováků, jakou ránu způsobil plánům okupantů mimořádný sjezd KSC ve Vysočanech. Románový (a možná že i skutečný) Jan Palach si představoval úplně jinou reakci Alexandra Dubčeka: *A pak jim důstojně a pevně řekne svoje stanovisko. V průběhu řeči začne Svobodova parta omdlívat, pěkně podle abecedy. Bě jako Bilak...* Při trvajícím odporu společnosti, pevném postoji politické reprezentace i všech institucí a rostoucím mezinárodním tlaku by Sověti třeba opravdu museli přistoupit na úplně jiný kompromis, než jakým byl takzvaný Moskevský protokol a plíživá restaurace předlednových poměrů.

Anebo třeba mohl dopadnout jinak onen památný zápas na mistrovství světa ve Stockholmu, českoslovenští hokejisté mohli podlehnout sborné, jak se to většinou stávalo v letech předtím i potom, a nebyla by tedy záminka pro svržení Dubčeka... Více či méně pravděpodobné scénáře vývoje, možné odbočky z řady rozcestí asi opakovaně zvažovali mnozí. Máme-li však uvažovat o jedné zásadně významné proměnné, pak je jí bezpochyby srpnová invaze. Ona byla tím faktorem, který všechno změnil, ona (a už dříve její hrozba) zásadně deformovala vývoj nastoupený na jaře 1968. Máme-li se pokusit naskicovat alternativu ke skutečnému vyústění „pražského jara“, bude to mít smysl především tehdy, jestliže odstraníme tuto proměnnou.

Abychom mohli alespoň trochu realisticky uvažovat o možnosti, že by k intervenci nedošlo, a okolnostech, za jakých se jí dalo vyhnout, je třeba znovu zvážít a přezkoumat důvody, které Moskvu k rozhodnutí řešit situaci vojenským zásahem vedly. V zásadě zde existují tři základní narativy. Ve všech sice hraje určitou roli vývoj v Československu, respektive vztah sovětských špiček k tomuto vývoji, v prvních dvou ale jen relativně okrajovou; československý vývoj je zde spíše jen záminkou, či dokonce vítanou záminkou pro provedení vojenské akce. Teprve třetí narativ líčí kremelské rozhodnutí jako výsledek postupné eroze důvěry Moskvy v Dubčekovo vedení, v jeho schopnost (a možná i odhodlání) udržet vývoj v zemi a také v samotné komunistické straně pod kontrolou.

Šlo o jaderné zbraně, nebo o moc v Kremlu?

První interpretace vidí za rozhodnutím intervenovat především vojenské zřetele, totiž snahu změnit strategickou situaci ve střední Evropě posunutím mas sovětských vojsk, nejmodernějších zbraňových systémů a obrovského množství vojenského materiálu o stovky kilometrů na západ. Jde vlastně o realizaci dlouhodobého cíle sovětské generality – napravit politický omyl z roku 1945, kdy po stažení sovětské armády z Československa vzniklo z pohledu sovětského generálního štábu mezi Polskem a Maďarskem nepřijemné – a pro případ konfliktu možná fatální – vakuum bez sovětské vojenské přítomnosti. Podle druhého konceptu byla intervence

výsledkem tenzí a sporů uvnitř vedení sovětské komunistické strany, jakési poslední fáze mocenského boje v období po Chruščovovi. Je zřejmé, že v obou případech operuje výklad sovětského rozhodnutí intervenovat se skutečnostmi výlučně uvnitř Sovětského svazu, jež zvenci stejně nebylo možno ovlivnit. Šlo by tedy o kontrafaktuální historii sovětských, nikoli československých dějin.

Zastáncem a vykladačem první, „vojenské“ verze sovětského rozhodnutí intervenovat je především český historik Jiří Fidler,¹ byť některé jeho vývody předjímal skoro o dekádu dříve generál Jaroslav Dvořák, v šedesátých letech náčelník štábu 10. letecké armády ČSLA². Podle této interpretace se Sovětský svaz snažil již od padesátých let prosadit rozmístění několika divizí na území Československa. Hlavním důvodem byla snaha změnit nepříznivou situaci, kdy v případě vojenského konfliktu by stovky kilometrů dělily výchozí pozice československé armády, která měla na svém směru („československý front“) tvořit první strategický sled, a divizí sovětské armády, tedy druhého strategického sledu („karpatský front“), jež měly po několika dnech bojů nahradit vyčerpané útočící československé jednotky. Posunutím alespoň několika sovětských divizí na západ, na československé území, by se tato jinak logisticky velmi obtížná úloha usnadnila. V šedesátých letech pak spolu s přechodem na novou strategii užití jaderných zbraní – strategii pružné odvety – vystala nutnost rozmístit jaderné zbraně blíže případnému válčišti, tedy opět na československém území. Jelikož však Sověti svým satelitům nedůvěřovali natolik, aby jim svěřili jaderné zbraně (a po uzavření smlouvy o nešíření jaderných zbraní to ani nemohli učinit), implikovala tato snaha opět nutnost rozmístit na československém území sovětská vojska určená k obsluze a ochraně jaderných zbraní.

V daném kontextu nejde o detaily sovětského (a jemu podřízeného československého) válečného plánování, ale o způsob, jakým Fidler argumentuje na podporu svého výkladu sovětského rozhodnutí vojensky intervenovat v Československu. Poněvadž se Československo za Antonína Novotného návrhům na rozmístění sovětských vojsk na svém území vytrvale bránilo, a nakonec i zpochybňovalo a vlastně sabotovalo v roce 1965 uzavřenou dohodu o rozmístění sovětských jaderných zbraní a jejich obsluhy na československém území, museli Sověti čekat na nějakou novou možnost, nebo ji přímo iniciovat. Taková příležitost se jim naskytla v roce 1968. Podle Fidlera je třeba na vývoj v tomto roce „hledět jako na rozsáhlou strategickou operaci, kterou zahájilo sovětské politické a vojenské vedení, aby dosáhlo svého cíle – rozmístění několika sovětských divizí na československém území, a tím legalizace jaderných skladů v naší zemi“.³ Součástí sovětského plánu bylo zbavit se československých politických a vojenských špiček, které si rozmístě-

1 FIDLER, Jiří: 21. 8. 1968: *Okupace Československa. Bratrská agrese*. Praha, Havran 2003.

2 DVOŘÁK, Jaroslav: Vojenské důvody invaze do Československa v roce 1968. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 4–5 (1994), s. 594–597.

3 FIDLER, J.: 21. 8. 1968, s. 110.

ní sovětských vojsk nepřály – prezidenta a prvního tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Československa Antonína Novotného spolu s vedoucími funkcionáři ministerstva národní obrany, tedy ministrem Bohumírem Lomským, náčelníkem Generálního štábu Československé lidové armády Otakarem Rytířem, náčelníkem Operační správy ČSLA Václavem Vitanovským a dalšími. Takový byl i skutečný smysl návštěvy sovětské delegace v Československu koncem roku 1967, kdy sovětský generální tajemník Leonid Iljič Brežněv nepodpořil Antonína Novotného. Sovětské očekávání vstřícnějšího přístupu nového politického a vojenského vedení bylo ovšem zklamáno, a když si to Moskva po sofijském zasedání Politického poradního výboru Varšavské smlouvy počátkem března 1968 uvědomila, začala s přípravou vojenského řešení. V jeho zájmu a jako jakousi kouřovou clonu rozpoutala rozsáhlý politický nátlak na Dubčekovo vedení a ostrou propagandistickou válku. Ve skutečnosti ale „všechny argumenty byly směřovány k jedinému bodu (tedy rozmístění vojsk – pozn. autora) a po jeho realizaci by jakékoli verbální útoky ustaly“.⁴ Z propagandistických důvodů, a aby zůstal utajen pravý důvod akce, byly do operace zakomponovány i další státy Varšavské smlouvy, respektive jejich armády. A protože „ani nové československé politické a vojenské vedení nebylo ochotno přes pět měsíců politického nátlaku, nabídek, zastrašování i hrozeb souhlasit s rozmístěním sovětských vojsk na území Československé socialistické republiky, a tím zde legalizovat sklady jaderné munice, nastoupila brutální vojenská síla“.⁵

Slabinou Fidlerovy interpretace není jen to, že je vlastně velkou spikleneckou teorií (Sověti podpořili, či dokonce vyvolali změnu ve vedení KSČ, a když se jim celý manévr vymkl z rukou, sáhli k vojenskému řešení) a že postrádá v jistých momentech vnitřní logiku (proč Sověti pokračovali v nevybíravém politickém nátlaku a neustali, dokud neprosadili vnitropolitické změny i v situaci, kdy už svého údajného cíle dosáhli – když už vojska na území Československa byla a v říjnu 1968 bylo dosaženo i dohody o „dočasném“, tedy trvalém, pobytu vojsk?). Úplně bezesporná není ani Fidlerova čistě vojenskostrategická argumentace. Podle jiných autorů sovětská vojska a jaderné zbraně v Polsku a Německé demokratické republice stačily na to, aby pokryly mezeru na československém směru.⁶ Budování depotů pro sovětské jaderné zbraně na československém území, jak to předpokládala dohoda z roku 1965,⁷ se sice opravdu zpožďovalo, čímž se odsouvala i nutnost rozmístit omezený kontingent vojsk k jejich obsluze. Nebylo to ovšem způsobeno snahou vyhnout se plnění dohody a ani Dubčekovo vedení její realizaci nijak nezpochybnilo.⁸

4 *Tamtéž*, s. 112.

5 *Tamtéž*, s. 116.

6 Sr. LUŇÁK, Petr (ed.): *Plánování nemyšlitelného: Československé válečné plány 1950–1990*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2007, zvláště s. 55 n.

7 *Tamtéž*, dokument č. 8, Dohoda o rozmístění sovětských jaderných zbraní na československém území, prosinec 1965, s. 227–232.

8 *Tamtéž*, dokumenty č. 9a a 9b, Otázka sovětských jaderných zbraní na československém území v roce 1968, s. 233–240.

Fidlerova interpretace je ale především postavena na hypotézách, není pro ni opora v dostupných pramenech. Nepotvrdil ji žádný z bývalých generálů Československé lidové armády, s nimiž vedl rozhovory historik Karel Sieber.⁹ Nevyskytuje se také v žádných zatím dostupných sovětských dokumentech z té doby a nesdílěl ji ani ti ruští historici či archiváři, kteří měli přístup i k těm dokumentům, jež jsou pro běžné bádání stále ještě uzavřené.¹⁰ Neobstojí ani představa o umělém a účelovém aranžování účasti dalších států Varšavské smlouvy. Naopak je zřejmé, že především polské a východoněmecké vedení, či chceme-li Władysław Gomułka a Walter Ulbricht, zastávali rezolutnější názory než Brežněv a navrhovali a prosazovali vojenské řešení dříve, než k němu dospěla Moskva.¹¹ Názor o permanentní jednoznačné sovětské motivaci a nátlaku s cílem zajistit rozmístění vojsk v Československu neobstojí ani při bližším pohledu na chování špiček sovětské komunistické strany. Když se zdálo, že v Čierné nad Tisou a v Bratislavě bylo dosaženo jistého kompromisu a že vedení KSC přijalo alespoň část sovětských návrhů (týkaly se ovšem vnitropolitických poměrů v Československu, nikoli rozmístění sovětského kontingentu), následovalo v Moskvě dočasné, ale zřetelné uvolnění; většina sovětského politbyra odjela na dovolenou na Krym.¹² To by jistě nedávalo smysl v případě platnosti „vojenské“ verze.

Vojenské aspekty tedy možná v sovětském uvažování hrály jistou roli a strategická situace ve střední Evropě opravdu doznala po srpnu 1968 změn (alespoň zčásti to však bylo vyváženo obnovenou soudržností a výrazným oslabením odstředivých

9 *Tamtéž*, příloha č. 2, Rozhovory s československými generály 2003–2004 (výběr), s. 365–428, zvláště s. 404–412.

10 Viz PICHOUJA, Rudolf G.: Čechoslovákija, 1968 g. In: *Novaja i novejšaja istorija*, č. 6 (1994), s. 3–20; č. 1 (1995), s. 34–48 (srv. také českou sumarizaci Pichojevých argumentů: VONDROVÁ, Jitka: K dokumentům ÚV KSSS o Československu 1968. In: *Soudobé dějiny*, roč. 3, č. 2–3 (1996), s. 271–291); LATYŠ, Michail V.: „Pražská vesna“ 1968 g. i reakcija Kremlja. Moskva, Obščestvennyj naučnyj fond 1998. Násled viz PROZUMENŠČIKOV, Michail: Die Entscheidung im Politbüro der KPdSU. In: KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalja – TSCHUBARJAN, Alexander (ed.): *Prager Frühling: Das internationale Krisenjahr 1968*, sv. 1: *Beiträge*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2008, s. 205–241.

11 Srv. např. PRIESS, Lutz: *Die SED und der Prager Frühling 1968*. Berlin, Akademie 1996; WILKE, Manfred: Die DDR in der Interventionskoalition gegen den „Sozialismus mit menschlichem Antlitz“. In: KARNER, S. – TOMILINA, N. – TSCHUBARJAN, A. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 1, s. 421–446; MACHCEWICZ, Paweł: „K čertu se suverenitou“: Władysław Gomułka a Pražské jaro. In: BLAŽEK, Petr – KAMIŃSKI, Łukasz – VÉVODA, Rudolf (ed.): *Polsko a Československo v roce 1968: Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference*. Praha, ÚSD AV ČR – Dokořán 2006, s. 83–103; KAMIŃSKI, Łukasz: Polská sjednocená dělnická strana a Pražské jaro. In: *Tamtéž*, s. 104–116; PAJÓREK, Leszek: *Polska i „Praska Wiosna“: Udział Wojska Polskiego w interwencji zbrojnej w Czechosłowacji w 1968 roku*. Warszawa, Agencja Wydawnicza Egros 1998; PIOTROWSKI, Paweł: Polen und die Intervention. In: KARNER, S. – TOMILINA, N. – TSCHUBARJAN, A. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 1, s. 447–460.

12 Srv. PROZUMENŠČIKOV, M.: Die Entscheidung im Politbüro der KPdSU, s. 229.

tendencí v Severoatlantické alianci v reakci na srpnovou intervenci). Nicméně, byla to v nejlepším případě role vedlejší.

Verze o intervenci jako výsledku rozporů uvnitř vedení Komunistické strany Sovětského svazu je ještě vágnější. Opírá se především o hypotézy, kombinace a interpretace dílčích informací, případně o aplikaci jistých obecných politologických teorií o chování byrokratických aparátů a podobně – tedy o nástroje typické pro analýzy kremlologie, pro dobu před rokem 1989, kdy vůbec neexistoval přístup k dokumentům z provenience vedoucích grémií KSSS, ale ani jiných komunistických stran zemí sovětského bloku. Tato verze se také objevovala především v pracích sepsaných a publikovaných před rozpadem východního bloku, jako byla analýza sovětského rozhodnutí intervenovat z pera amerického badatele českého původu Jiřího Valenty¹³ či britské historičky Karen Dawishaové.¹⁴ Je ale výrazně zastoupena například i v pamětech Zdeňka Mlynáře, podle něhož dokonce Brežněv svým příklonem k rozhodnutí intervenovat odvrátil v srpnu 1968 v poslední chvíli vlastní pád (tyto a obdobné pasáže Mlynářovy knihy jsou ovšem mnohem spíše právě politologickou analýzou než memoáry).¹⁵

Operuje se zde především rozdílným postavením a rolí členů vedení sovětské komunistické strany a z toho plynoucími různými názory na možnosti řešení „československé krize“. Mezi zastánce radikálního řešení bývají standardně řazeni například šéf Výboru státní bezpečnosti (KGB) Jurij Andropov, první tajemník ukrajinských komunistů Pjotr Šešest nebo hlavní sovětský ideolog Michail Suslov. Brilantní kritické analýze podrobil tento typ výkladu ve své práci o „pražském jaru“ britský politolog Kieran Williams.¹⁶ Slabiny této koncepce shledává především v nedostatečné opoře v pramenech, ale i v přecenění teoretických modelů. Příliš neobstojí ani úvaha o rostoucích sympatiích pro „pražské jaro“ a sílícím neklidu v některých částech Sovětského svazu, z čehož měly plynout obavy místního mocenského aparátu (především právě na Ukrajině). Naopak, fundované analýzy postojů sovětské společnosti dokládají spíše její nezájem a indiferenci. Intervence vyvolala sice jisté protesty, především v ruské společnosti ale nebyly srovnatelné třeba s reakcí na vpád do Maďarska na podzim 1956.¹⁷ Existovaly ovšem čestné výjimky, jakou byla napří-

13 VALENTA, Jiří: *Soviet Intervention in Czechoslovakia, 1968: Anatomy of a Decision*. Baltimore – London, Johns Hopkins University Press 1979. V pozdějším českém vydání autor své závěry doplnil a poněkud korigoval (*Sovětská intervence v Československu 1968: Anatomie rozhodnutí*. Praha, Svoboda 1991, zvláště 7. a 8. kapitola).

14 DAWISHA, Karen: *The Kremlin and the Prague Spring*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press 1984.

15 MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremli*. Praha, Naše vojsko 1990, s. 183.

16 WILLIAMS, Kieran: *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak politics, 1968–1970*. Cambridge, Cambridge University Press 1997, zvláště s. 30–35.

17 Srv. ZUBOK, Vladislav: Die sowjetrussische Gesellschaft in den sechziger Jahren. In: KARNER, S. – TOMILINA, N. – TSCHUBARJAN, A. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 1, s. 823–848.

klad demonstrace „sedmi statečných“ na Rudém náměstí 25. srpna, nesouhlasné postoje některých intelektuálů a podobně, výraznější protesty pak byly zaznamenány v Pobaltí.¹⁸ To vše ale byly z hlediska Kremlu okrajové záležitosti, jež nemohly tak zásadně jeho rozhodování ovlivnit. Protesty proti intervenci také nikterak nenarušily vnitropolitickou stabilitu v SSSR a režim si s nimi snadno poradil.

Sovětské rozhodnutí intervenovat nebylo tedy vedeno primárně vojenskými zřeteli ani vnitropolitickými důvody. Bylo výsledkem celkového sovětského vnímání poměrů v Československu a snahy zachránit existenci zdejšího komunistického režimu („socialismu“ v dobové sovětské terminologii), který se z moskevské perspektivy jevil už do značné míry rozložený. Situace v zemi se vymykala kontrole KSČ, hrozilo nebezpečí – jak se Brežněv opakovaně vyjadřoval – že Československo bude zanedlouho „buržoazní“.¹⁹ Rozhodnutí intervenovat, ostatně nikoli jednoduché, bylo pak otázkou kalkulace zisků a nákladů. Zisk představovala především záchrana ohroženého komunistického režimu (stejně jako při intervencích v letech 1953 v NDR, 1956 v Maďarsku i 1979 v Afghánistánu), samozřejmě ale také zajištění a udržení politických, ekonomických a vojenských imperiálních zájmů Sovětského svazu ve střední Evropě. Náklady tvořila odezva na intervenci, případně její příliš obtížný, či snad dokonce neúspěšný průběh. Pokud mělo sovětské vedení zvolit zdrženlivost namísto vojenského zásahu, bylo by muselo tyto náklady odhadnout jako tak velké, že by možné zisky intervence znehodnotily, či alespoň učinily nejistými.

18 Citovaný sborník S. Karnera a dalších editorů *Prager Frühling* obsahuje řadu studií věnovaných reakci sovětské společnosti na „pražské jaro“, a především na srpnovou intervenci: Markus Holler píše o demonstraci sedmi disidentů na Rudém náměstí (s. 849–868), Magnus Ilmjärv o Estonsku (s. 897–908), Heinrichs Strods o Lotyšsku (s. 909–916), Kristina Burinskaitė o Litvě (s. 917–928), Vjačeslav Selemeněv o Bělorusku (s. 929–940), Volodymyr Dmitruk o Ukrajině (s. 941–958), Julija Gogolová o západní Ukrajině (s. 959–966), Igor Krjučkov a Natalja Krjučkovová o severním Kavkaze (s. 967–978) a Džamil Hasanli o jižním Kavkaze (s. 979–990). Tyto i některé další příspěvky uvádějí řadu případů, kdy na různých místech Sovětského svazu lidé reagovali na československé události – zvláště po intervenci – v protikladu k oficiálním stanoviskům, často za cenu nemalého osobního rizika. Otázkou ovšem je, nakolik může právě metoda spočívající v dohledání a utřídění údajů o protestech, nesouhlasu apod. podat relevantní obraz o skutečném postoji společnosti. Nakolik jsou ony desítky či třeba stovky případů individuálního protestu něčím více než pověstnou kapkou v moři?

19 K sovětskému hodnocení situace v Československu v posledních dnech před intervencí srv. především: VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.) *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Červenec–srpen 1968*. (Prameny k dějinám československé politické krize v letech 1967–1970, sv. IV/2.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1996, dokument č. 135, stenografický záznam sovětské strany ze schůzky „pětky“ v Moskvě 18.8.1968, s. 192–209, jakož i další dokumenty otištěné tamtéž a nejnověji také dokumenty editované v druhém svazku sborníku *Prager Frühling*. Srv. např. i WILLIAMS, K.: *The Prague Spring and its Aftermath*, s. 103–111; PROZUMENŠČIKOV, M.: *Die Entscheidung im Politbüro der KPdSU*, s. 224–237; a zvláště PAUER, Jan: *Praha 1968: Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí – plánování – provedení*. Praha, Argo 2004, s. 162–188.

Obavy z důrazné a negativní reakce Západu (především Spojených států), která by mohla zásadně ohrozit realizaci jiných priorit sovětské zahraniční politiky – tedy uvolňování v mezinárodních vztazích a výhod ekonomické spolupráce – však v Kremlu rozhodně nepanovaly. Ve výkladu na schůzce v Moskvě 18. srpna s představiteli dalších čtyř zemí Varšavské smlouvy, kde se definitivně dohodlo provedení intervence, probíral Brežněv detaily, rizika a eventuality plánované akce. O možné reakci Západu nepovažoval za nutné vůbec mluvit.²⁰ Bádání ve zpřístupněných amerických dokumentech²¹ ovšem v žádném případě nepotvrdilo, že by Spojené státy předem vyslovily tichý souhlas se sovětskou akcí, jak se někteří autoři domnívali.²² Stejně tak si Brežněv, ale ani Walter Ulbricht, Władysław Gomułka, János Kádár a Todor Živkov nepřipouštěli žádné velké obavy co do politického úspěchu intervence. Počítali sice s možností izolovaných ozbrojených střetů s „kontrarevolučními bandami“, ale fakt, že „zdravé síly“ ovládají ve vedení komunistické strany a státu rozhodující pozice, jakož i nakonec souhlasný postoj většiny československé veřejnosti s „internacionální pomocí“, považovali za jistý.²³

Vývoj po 21. srpnu ukázal, že v prvním případě byla kalkulace Kremlu správná, v druhém ovšem špatná, a fiasko politického plánu intervence muselo být odvráceno improvizací, na jejímž úspěchu se chtěli podílet i českoslovenští představitelé.

Chybějící československá karta v diplomacii USA

Politika Spojených států vůči Sovětskému svazu byla v roce 1968 formována především snahou o uvolňování napětí. Prezident Lyndon B. Johnson, jehož setrvání v úřadu se už počítalo na měsíce, chtěl dosáhnout zásadního zlepšení vzájemných vztahů a nebyl připraven ohrožovat tyto priority kvůli Československu.²⁴ Shodou

20 Srv. stenografický záznam sovětské strany ze schůzky „pětky“ v Moskvě 18.8.1968 (viz pozn. 19).

21 Srv. KUBRICHT, A. Paul: Confronting Liberalization and Military Invasion: America and the Johnson Administration Respond to the 1968 Prague Summer. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, roč. 40, č. 2 (1992), s. 197–212; nejnověji zvláště viz BISCHOF, Günter: „No Action“: Die USA und die Intervention in die Tschechoslowakei. In: KARNER, S. – TOMILINA, N. – TSCHUBARJAN, A. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 1, s. 319–354.

22 Podle Zdenka Mlynáře to takto řekl československým představitelům při jednání 25. srpna v Kremlu Brežněv (MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremlu*, s. 260). Antonín Benčík podobným způsobem interpretuje výroky amerického ministra zahraničí Deana Ruska (BENČÍK, Antonín: *Rekviem za Pražské jaro: Důvěrná informace o přípravě a provedení srpnové intervence varšavské pětky v Československu 1968*. Třebíč, Tempo 1998, s. 96).

23 Srv. stenografický záznam sovětské strany ze schůzky „pětky“ v Moskvě 18.8.1968 (viz pozn. 19).

24 K americké politice v 60. letech (vedle studií citovaných v poznámce 21) viz např. KOVRIG, Bennett: *Of Walls and Bridges: The United States and Eastern Europe*. London – New York, New York University Press 1991, zvláště s. 111–116; FAURE, Justine: *Americký přítel: Československo ve hře americké diplomacie 1943–1968*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006, s. 252–255.

okolností měla být už dohodnutá prezidentova podzimní návštěva Moskvy oficiálně oznámena právě 21. srpna. Opatrnost v reakcích na československý vývoj na jaře a v létě 1968 byla diktována i reflexí neblahé zkušenosti z roku 1956, kdy razantní americká rétorika o zatlačování komunismu a osvobození „porobených národů“ východní Evropy bezpochyby přispěla k odhodlání maďarských povstalců čelit sovětským vojskům se zbraní v rukou, neboť očekávali vojenskou pomoc Západu – o té ovšem ve Washingtonu nikdo ani náznakem neuvažoval.²⁵ Američané se do jisté míry cítili spoluodpovědní za maďarskou tragédii a v roce 1968 nechtěli poskytnout Sovětům nejmenší důvod k obavám a nikomu v Československu k očekávání, že by se mohli snažit vývoj jakkoli využít nebo ovlivňovat. Ostatně, vztahy Spojených států k Československu zůstávaly i za Dubčeka velmi vlažné a československé vedení nečinilo nic, aby se pokusilo je zlepšit (narozdíl například od Rumunska či Jugoslávie, s nimiž USA podepsaly dohody o kulturní a hospodářské spolupráci).²⁶ Jakkoli americká veřejnost měla o vývoj v Československu zájem a intervence se setkala s její nevolí, přece jen ani protesty v srpnu 1968 v USA nebyly příliš výrazné.²⁷ Zpoza oceánu bylo ve střední Evropě vidět (díky své velikosti, geostrategické poloze a jistě také významu a početnosti krajanské komunity v USA) tradičně Polsko, zatímco Československo nebo Maďarsko mnohem méně. Navíc – a možná především – v létě 1968 byla celá americká veřejnost naprosto pohlcena zájmem a starostí o kulminující válku ve Vietnamu. Akceschopnost Johnsonovy administrativy ve všech dalších ohledech byla právě Vietnamem ochromena. Československo přitom bylo – a v roce 1968 nadále zůstávalo – jedním z největších dodavatelů zbraní do severního Vietnamu, což mu pochopitelně žádné sympatie Američanů nemohlo získat.

Ostatně Washington v srpnu 1968 ani s bezprostředním nebezpečím intervence nepočítal a byl jí zřetelně zaskočen. Prezident Johnson sice ve svých memoárech mluví o tom, jaké měl při debatě během oběda 20. srpna ohledně hrozící sovětské intervence obavy,²⁸ je ovšem otázkou, nakolik se jedná o zpětnou projekci. Kdyby měl opravdu nebezpečí vojenského vpádu tak zřetelně na mysli, těžko by mohl reagovat na informaci o začínající (respektive už probíhající) intervenci, kterou mu sdělil téhož dne po osmé večer washingtonského času sovětský velvyslanec Anatolij Dobrynin, tak jak reagoval. Prezident zjevně vůbec neporozuměl, o čem je řeč, a Dobryninovu nótu musel prezidentovi sumarizovat a vysvětlit jeho poradce

25 Srv. např. BÉKÉS, Csaba: Policies of the USA, Great Britain and France in 1956. In: CONGDON, Lee – KIRÁLY, Béla K. – NAGY, Károly (ed.): *1956: The Hungarian Revolution and War for Independence*. Boulder (Colorado), Social Science Monographs 2006, s. 494–512; GATI, Charles: *Stroskotané ilúzie: Moskva, Washington, Budapešť a maďarské povstanie 1956*. Bratislava, Kalligram 2006.

26 Srv. např. KUBRICHT, A. P.: *Confronting Liberalization and Military Invasion*, s. 210.

27 Tamtéž, s. 205.

28 JOHNSON, Lyndon Baines: *The Vantage Point: Perspectives of the Presidency, 1963–1969*. New York, Holt, Reinhart & Winston 1971, s. 487.

pro národní bezpečnost Walt Rostow.²⁹ Stejně tak jednání Rady národní bezpečnosti, které začalo asi o dvě hodiny později, uvedlo konstatování prezidentových nejbližších spolupracovníků, ministrů zahraničí a obrany Deana Ruska a Clarka Clifforda, jak je zpráva o intervenci překvapila.³⁰ Jedním ze zdrojů relativního optimismu amerických politiků byli právě českoslovenští reformátoři. Vůdce demokratické většiny senátor Mike Mansfield navštívil necelé dva týdny před invazí Československo a mimo jiné se 9. srpna sešel i s předsedou Národního shromáždění Josefem Smrkovským, který ho ujišťoval, že nebezpečí intervence nehrozí. Mansfield pak ve stejně optimistickém duchu informoval prezidenta.³¹

Existovaly tedy k politice Spojených států v roce 1968 nějaké alternativy? Když Američané byli plně zaujati a ochromeni válkou ve Vietnamu, když za prioritu považovali uvolňování vztahů se Sovětským svazem, když se vůči eskalujícímu konfliktu a stále viditelnějšímu nebezpečí invaze chtěli chovat programově indiferentně a když vcelku nebyly žádné důvody, aby Washington projevoval o Československo nějaký zvláštní zájem? Minimálně někteří američtí politici byli toho názoru, že ano a že Spojené státy by se měly k situaci postavit mnohem aktivněji – dokud je čas, tedy dokud intervence nezačne. Republikánský kongresman z Illinois Paul Findley navrhol v červenci Waltu Rostowovi, aby USA daly prostřednictvím privátních diplomatických kanálů jasně najevo, že sovětská ozbrojená intervence v Československu pobouří americký lid, zabrání ratifikaci dohody o nešíření jaderných zbraní, znemožní v dohledné budoucnosti omezení závodů ve zbrojení a zvrátí vyhlídky na uvolnění napětí ve střední Evropě.³² Ještě předtím, v květnu, zaslal podsekretář ve Státním departmentu Eugene V. Rostow svému šéfovi, ministru Deanu Ruskovi memorandum o československé situaci. Argumentoval, že neschopnost zabránit v roce 1948 komunistickému převzetí moci v Československu byla jednou z největších chyb americké zahraniční politiky od konce druhé světové války. Robustní diplomacie mohla tehdy podle jeho mínění snad vůbec odvrátit studenou válku. V roce 1956 dala americká prohlášení, že USA nehodlají v Maďarsku nijak intervenovat, Sovětům zelenou. Rostow z toho vyvozoval: „Právě teď je vhodný moment poslat [Rusům] silný odstrašovací signál. Až překročí hranice, bude už pozdě.“³³

29 Viz MILLER, James E. (ed.): *Foreign Relations of the United States, 1964–1968*, sv. 17: *Eastern Europe*. Washington, United States Department of State 1996, záznam o jednání prezidenta Lyndona B. Johnsona, sovětského velvyslance Anatolije Dobrynina a Walta Rostowa 20.8.1968, s. 236–241, zde s. 238.

30 *Tamtéž*, záznam z mimořádného jednání Rady národní bezpečnosti 20.8.1968, s. 242–245, zde s. 242.

31 Sr. KUBRICHT, A. P.: *Confronting Liberalization and Military Invasion*, s. 206 n.

32 *White House Central Files* (Washington), Subject File, Box 27, CO 57, telegram Paula Findleyho Waltu Rostowovi z 19.7.1968; sr. KUBRICHT, A. P.: *Confronting Liberalization and Military Invasion*, s. 205–207.

33 *National Archives and Record Agency* (Washington), Archives II, RG 59, Central Foreign Policy Files 1967–1969, POL Czech – USSR DEF 4 NATO, Box 158, Folder 6/1/68, memorandum

Kdyby Rusk nenapsal na Rostowovo memorandum lakonické „No Action“ a kdyby se Johnsonova administrativa pokusila včas Kreml varovat a předejít mu možné negativní následky intervence (i když o vojenské reakci samozřejmě nemohla být řeč), mohlo to sovětské rozhodování přinejmenším hodně zkomplikovat. Podobné varování ostatně Spojené státy vyslaly v roce 1968 ohledně Rumunska³⁴ a v letech 1980 až 1981 ohledně Polska.³⁵ Dnes sice víme, že panika ohledně možné sovětské intervence do Rumunska v srpnu či září 1968 byla falešná a že Moskva žádnou vojenskou operaci nepřipravovala,³⁶ nicméně v době Solidarity byl diskrétní, ale rozhodný a jednoznačný postoj Carterovy i Reaganovy administrativy jedním z faktorů (asi nikoli rozhodujícím, přece však důležitým), proč Kreml tentokrát Brežněvovu doktrínu nepoužil. Navíc i v situaci, kdy byla Johnsonova administrativa takřka osleplá kvůli pohledu upřenému na Vietnam, mohlo být Československo při troše imaginace zakomponováno do této perspektivy i jinak než jen jako dodavatel zbraní, jimiž byli zabíjeni američtí vojáci. Amerika přece válku ve Vietnamu neztrácela na bojišti, ale tím, že se proti její politice ve Vietnamu postavilo veřejné mínění v západní Evropě a poté stále více i v samotných Spojených státech. V roce 1968 už to bylo zřejmé a Američané stále více prohrávali právě válku propagandy, názorů, hodnot, emocí. Vytvořit právě naopak aktivní politikou vůči Československu (jako se to dařilo v osmdesátých letech v souvislosti s Afghánistánem a Polskem) Sovětům problém, ztížit jejich rozhodování a možná tak částečně odvrátit pozornost veřejného mínění fixovaného na Vietnam, to by nemuselo zůstat bez významu ani pro kardinální vietnamské téma americké politiky.

Dubčekovo lavírování a Biľakova „pátá kolona“

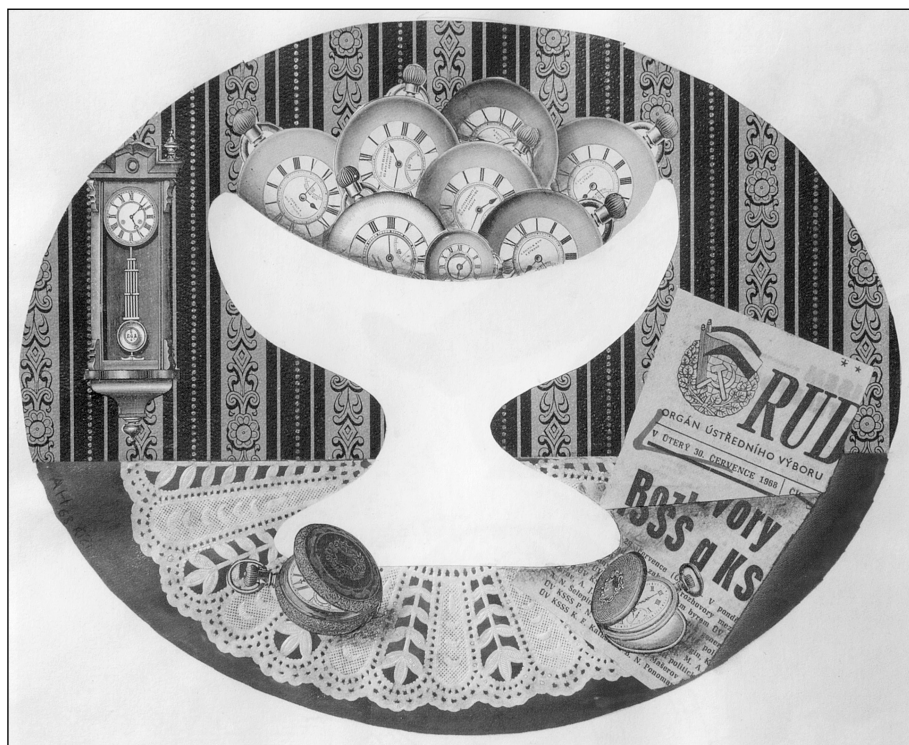
Vliv na sovětské rozhodování o intervenci měla samozřejmě i politika stále více rozpolceného vedení Komunistické strany Československa, a to ve dvou směrech. Svou roli hrála strategie, s níž se snažili sovětský zásah odvrátit reformátoři v čele s Alexandrem Dubčekem, ale také akce stále vyhraněnější skupiny orto-

Eugena V. Rostowa pro Deana Ruska z 10.5.1968 „Soviet threat to Czechoslovakia“; srv. BISCHOF, G.: „No Action“, s. 323.

34 Srv. BISCHOF, G.: „No Action“, s. 337–343; KUBRICHT, A. P.: *Confronting Liberalization and Military Invasion*, s. 210.

35 Srv. např. *Wejda nie wejda: Polska 1980–1982. Wewnętrzny kryzys, międzynarodowe uwarunkowania. Konferencja w Jachrance*. London, Aneks 1999, zvláště příspěvky Jamese Hershberga a Marka Kramera (s. 206–271); PACZKOWSKI, Andrzej: *Pół století dějin Polska: 1939–1989*. Praha, Academia 2000, s. 293 a 316.

36 Srv. např. IONESCU, Mihail: Rumänien und die Invasion der „Bruderstaaten“. In: KARNER, S. – TOMILINA, N. – TSCHUBARJAN, A. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 1, s. 605–616, zvláště s. 611–613; RETEGAN, Mihai: 1968: *Ve stínu Pražského jara. Črta k rumunské zahraniční politice*. Praha, Argo 2002, s. 155–163.

Adolf Hoffmeister: Napínavé zátiší s časem (Severočeská galerie výtvarného umění v Litoměřicích. Repro z publikace Karla Srpa, Polany Bregantové, Lenky Bydžovské, Josefa Vojvodíka a Tomáše Wintera Adolf Hoffmeister (1902–1973). Praha, Gallery 2004)

doxních komunistů (Vasila Bilaka, Aloise Indry, Drahomíra Koldera a dalších „konzervativců“), kteří naopak Moskvu k intervenci nabádali a spolupracovali na její přípravě.

Dubček (samozřejmě je tato personifikace postoje vedení KSČ zjednodušením, nicméně strategii jednání se „spojenci“ určoval v roce 1968 především první tajemník, a oni to také tak vnímali) od počátku připustil, aby se vnitřní poměry v Československu a zdejší komunistické straně staly standardním tématem společných bilaterálních či multilaterálních jednání s budoucími interventy. Nedokázal se proti tomu ohradit ani z formálních důvodů. Březnová schůzka vedoucích představitelů šesti komunistických stran v Drážďanech měla mít na programu hospodářské záležitosti, ale oproti očekávání byla tato agenda nahrazena bedlivým zkoumáním „působení současného vývoje v ČSSR na velký mezinárodní zápas mezi socialistickými zeměmi a imperialismem“, jak se vyjádřil první tajemník východoněmec-

kých komunistů Walter Ulbricht.³⁷ Dubček sice v úvodu svého vystoupení zmínil, že schůzka měla mít jiný program a že k referování o situaci v Československu není připraven,³⁸ ale přizpůsobil se. A vnitropolitické poměry v Československu se pak pravidelně ocitaly na pořadu dalších jednání. Výjimkou bylo jen červencové zasedání ve Varšavě, kam se zástupci československých komunistů odmítli dostavit, aby se ovšem v Čierné a v Bratislavě k již zavedenému modelu vrátili. Vedení KSČ se nikdy neohradilo ani proti tomu, že na vzájemné porady nebyli zváni představitelé Rumunska.

Dubček vlastně po celé jaro a léto volil stále stejnou taktiku: vysvětloval, v něčem dával kritikům poměrů v Československu za pravdu, v něčem se jim snažil oponovat, sliboval nápravu. Smyslem takové taktiky čím dále zřejměji bylo vyhnout se konfrontaci a získat čas – především do uskutečnění mimořádného sjezdu strany, tedy do počátku září. Nelze říci, že by jeho taktika byla úplně neúspěšná. Poměrně dlouho se mu dařilo udržovat Sověty v určité nejistotě ohledně jeho vlastní pozice a plánů. Moskva dlouho spoléhala na to, že se jí podaří Dubčeka přimět, aby se postavil do čela zásadního obratu. Ještě 18. srpna to takto formuloval Brežněv.³⁹ Oddalovací a chlácholivá taktika nemohla ovšem fungovat donekonečna. I Sověti věděli, že po čtrnáctém sjezdu KSČ budou vedoucí orgány strany vypadat o hodně jinak a že jejich „přátelé“ své pozice ve vedení strany neudrží. Vysvětlování vedoucích reformátorů, jak je ve skutečnosti situace v Československu v pořádku, bylo pro Kreml o to méně věrohodné, že měl samozřejmě vlastní informace⁴⁰ – včetně zpráv o tom, jak jinak, méně optimisticky, přední reformátoři hodnotí poměry v zemi, působení médií, aktivizaci občanské společnosti a podobně na uzavřených jednáních stranických grémií. Původní hysterická reakce na publikaci manifestu „Dva tisíce slov“ je jen jedním příkladem z mnoha.⁴¹

V každém případě narazila Dubčekova taktika v posledním měsíci před intervencí na své limity. Při jednáních v Čierné nad Tisou vedení KSČ přistoupilo (i když to před občany tajilo) na určitá restriktivní vnitropolitická opatření: odsunutí předse-

37 VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.) *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Prosinec 1967 – červenec 1968*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IV/1.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1995, dokument č. 24, Stenografický záznam porady šesti komunistických stran v Drážďanech 23.3.1968, s. 73–117, zde s. 74.

38 *Tamtéž*, s. 75.

39 Srv. stenografický záznam sovětské strany ze schůzky „pětky“ v Moskvě 18.8.1968, s. 195 (viz pozn. 19).

40 Srv. PAVLENKO, Oľga: Der Informationsfluss an die Moskauer Machtzentrale. In: KARNER, S. – TOMILINA, N. – TSCHUBARJAN, A. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 1, s. 243–278.

41 VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír – MORAVEC, Jan (ed.): *Komunistická strana Československa: Konsolidace (červenec–srpen 1968)*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IX/2.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1999, dokumenty č. 100–102, s. 150–162.

dy Ústředního výboru Národní fronty Františka Kriegela a ředitele Československé televize Jiřího Pelikána z jejich funkcí, zákaz činnosti politických „klubů“ (Klub angažovaných nestraníků, K 231), vynětí Státní bezpečnosti z podřízenosti ministra vnitra Josefa Pavla.⁴² Když 13. srpna vymáhal Brežněv po telefonu splnění slibů učiněných v Čierné, muselo Dubčekovo vysvětlování (vše nejde tak snadno a rychle, ještě je třeba počkat na plénum ústředního výboru atd., atd.) působit velmi nevěrohodně a kontraproduktivně: Brežněv logicky usoudil, že Dubček nemá pod kontrolou už ani situaci ve vedení strany a že vlastně není ochoten plnit závazky.⁴³ Dubčekova strategie se nakonec ukázala jako neúčinná, a co více, sama se stala pro Kreml dokladem toho, kam až poměry v Československu dospěly, a jedním z důvodů rozhodnutí vojensky zasáhnout.

Že nebylo nemožné jednat se Sověty rozhodněji a dát jim najevo, že určité vnitrostranické a vnitrostátní záležitosti jsou mimo debatu, a nebude-li to Moskva respektovat, může počítat s rozsáhlým odporem, předvedl během dramatického jednání s Nikitou Chruščovem ve varšavském Belvederu 19. října 1956 – kdy zřejmě sovětská invaze do Polska visela na vlásku – první tajemník polských komunistů Władysław Gomułka, a jeho postoj navíc podpořily i pohyby polských vojsk.⁴⁴ Anebo je možné uvažovat o druhé, méně respektabilní, ale možná účinné strategii: chovat se jako Stanisław Kania a Wojciech Jaruzelski, kteří stáli v čele Polské sjednocené dělnické strany v době nástupu Solidarity a alespoň část z toho, co Sovětům slibovali, opravdu plnili, byť za cenu opakovaných konfliktů se společností. Udrželi tak v Kremlu víru, že polská komunistická strana je sice v defenzivě, avšak zůstává vnitřně soudržná a připravená bojovat.⁴⁵ Věci asi nebyly tak jednoduché, že by stačilo vyměnit ředitele televize a intervenci mohlo být zabráněno, jak bezmála tvrdí někteří ruští historici,⁴⁶ nicméně jisté ústupky by snad sovětské stanovisko mohly zvíkat. Dubčekovo vedení si ovšem mezi Skylou konfliktu se „spojenci“ a Charybdou konfliktu s vlastní společností vybrat nedokázalo a pokoušelo se mezi oběma neustále manévrovat.

42 Viz VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, sv. 2, dokumenty z jednání delegace KSČ a KSSS v Čierné nad Tisou 29.7.–1.8.1968, s. 41–150.

43 Viz PECKA, Jindřich (ed.): Záznam telefonického rozhovoru L. Brežněva s A. Dubčekem 13.8.1968. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 4–5 (1994), s. 577–590.

44 Srv. např. MACHCEWICZ, Paweł: *Polski rok 1956*. Warszawa, Oficyna Wydawnicza Mówiący wieki 1993, s. 151 n.; PACZKOWSKI, A.: *Půl století dějin Polska*, s. 186.

45 Srv. např. PACZKOWSKI, Andrzej: *Droga do „mniejszego zła“: Strategia i taktyka obozu władzy, lipiec 1980 – styczeń 1982*. Kraków, Wydawnictwo literackie 2002; MASTNY, Vojtech: *The Soviet Non-Invasion of Poland in 1980/81 and the End of the Cold War*. (Cold War International History Project, pracovní svazek č. 23.) Washington, Woodrow Wilson International Center for Scholars 1998.

46 Viz např. PICHJOJA, R. G.: Čechoslovákija, 1968 g. (viz pozn. 10).

Že reformátoři ve vedení KSČ nepodlehli sovětskému nátlaku a neprovedli požadovaná opatření k obnově kontroly nad masmédií, některé personální změny a podobně (i když to zároveň nedokázali Sovětům rozhodně říci), by jim jistě sloužilo ke cti – kdyby ovšem stejná či mnohem závažnější a rozsáhlejší opatření neudělali později, v situaci, kdy už bylo na odvrácení intervence pozdě a kdy tím z „pražského jara“ nezachránili zhora nic. Pokud by Dubček nepodepsal „Moskevský protokol“, opakovaně netlumil povlnivací hnutí odporu české a slovenské společnosti, neasistoval při instalaci Gustáva Husáka do vedení strany, a hlavně pokud by nakonec v srpnu 1969 nepodepsal „Zákonné opatření předsednictva Federálního shromáždění“ – vlastně jakýsi mimořádný stav omezeného rozsahu, který sankcionoval a umožňoval rozsáhlá represivní opatření nastupujícího „normalizačního“ režimu – pak by jeho předsrpnový postoj bylo možné kvalifikovat jako možná politicky krátkozraký, ale morálně bezvadný. Takto po srpnu učinil mnohem více, než co by nejspíše před srpnem stačilo intervenci odvrátit.

Nelze přitom ztratit ze zřetele jeden důležitý faktor, totiž že všechny sovětské vojenské zásahy v komunistických zemích byly provedeny v součinnosti s domácími promoskevskými silami. Participace domácích „přátel“ či „zdravých sil“ – jak byli Moskvou v roce 1968 označováni českoslovenští ortodoxní komunisté, ovšem z hlediska když ne práva, tak alespoň morálky kolaboranti a zrádci – byla vždy specifickou *conditio sine qua non*. V československém případě byla jejich role o to významnější, že netvořili jen Kremlem na poslední chvíli zorganizovanou skupinou pomahačů, jako třeba Babrak Karmal a spol. v Afghánistánu v roce 1979 nebo lidé kolem Jánose Kádára v listopadu 1956 v Maďarsku. Nebyli ani garniturou, s jejímiž službami sice Sověti počítali, ale v rozhodující chvíli jednali mimo ni a bez ní, jako tomu bylo s vedením Jednotné socialistické strany Německa v okamžiku totálního kolapsu komunistického režimu v NDR 17. června 1953. Účast „konzervativců“ ve vedení KSČ na provedení srpnové intervence byla mnohem významnější, nešlo jen o formální vytvoření „dělnicko-rolnické vlády“ a odvysílání proklamace v rozhlase jako svého času v Maďarsku. Na přípravě intervence totiž dlouhodobě spolupracovali a plnili řadu důležitých úkolů. Brežněv je vyjmenoval ve svém výkladu 18. srpna: zajistit většinu v předsednictvu Ústředního výboru KSČ, prosadit vyslovení podpory předsednictva, vlády a parlamentu pro invazi, neutralizovat armádu, eliminovat média, a naopak zabezpečit vysílání prointervenečních zpráv a svolání, a tak dále.⁴⁷

Zdejší ortodoxní komunisté byli také mnohem aktivnější ze své vlastní vůle. V řadě jednání a různými kontakty přesvědčili Sověty o své vlastní síle a pozicích ve stranických a státních orgánech, k intervenci je opakovaně vyzývali (nešlo přitom zdaleka jen o takzvané zvací dopis, třebaže i ten jistě sehrál v sovětských plánech na legitimizaci intervence důležitou úlohu). Vnutili Sovětům přesvědčení,

47 Srv. stenografický záznam sovětské strany ze schůzky „pětky“ v Moskvě 18.8.1968 (viz pozn. 19).

že jsou schopni s jejich vojenskou pomocí provést vnitrostranický převrat a že je možné se při radikální změně kurzu obejít bez Dubčeka a dalších reformátorů, nebo ho dokonce provést proti nim.⁴⁸ Jinou věcí bylo, že nic z toho nedokázali zajistit. Když Brežněv pochopil, že „zdravé síly ... nedovedly zahájit činnost a v určitém smyslu se projeví jako zbabělé“ a že „předpoklady, že po vojenském vstupu se pravicové síly zaleknou, se nesplnily“, neboť „pokračují aktivně ve své činnosti“⁴⁹ – zkrátka že věci nepůjdou tak lehce –, bylo už pozdě, jelikož intervence byla čtvrtý den v běhu. Sověti ovšem našli řešení v opětovném zapojení 21. srpna odepsaných (a pozatýkaných) reformátorů, obdařených nyní v očích československé společnosti aureolou hrdinů a mučedníků. S jejich využitím a za pomoci prezidenta Ludvíka Svobody se jim pak podařilo aranžovat politickou situaci, kdy byl odpor veřejnosti pacifikován a cílů intervence dosaženo postupně, s odkladem několika měsíců.

Cesta k pluralitní demokracii, nebo mocenský převrat?

Představa, že by k srpnové intervenci nemuselo dojít, se zdá nereálná právě proto, že víme, že k ní došlo. Neznamená to ale, že vojenský vpád byl jedinou a nevyhnutelnou možností Sovětů, jak reagovat na rozvolnění či ohrožení komunistického režimu v jedné ze zemí jejich bloku. Neodhodlali se vojensky zasáhnout v Polsku v roce 1956 ani 1980. A když v prosinci 1970, během dělnických bouří na severu Polska, hrdina ze šestapadesátého roku Władysław Gomułka propadl panice a sám o sovětskou vojenskou pomoc žádal, byl odmítnut.⁵⁰ Alternativní scénář však v každém případě vyžadoval – nejspíš souběžné – splnění několika předpokladů. Kdyby v létě 1968 Kreml čelil rozhodnému postoji Západu (především Spojených států) a musel reálně počítat s tím, že intervence v Československu nebude pouhou „dopravní nehodou“, kvůli které se přece nezastaví provoz na cestě k uvolňování (jak to hezky vyjádřil francouzský ministr zahraničí Michel Debré),⁵¹ ale vážným mezinárodním incidentem, který ohrozí životně důležité sovětské zájmy na rozví-

48 Jako *pars pro toto* připomeňme alespoň aktivity tajemníka ÚV KSČ Vasilu Biľaka, jeho tajná jednání s prvním tajemníkem ukrajinských komunistů Pjotrem Šelestem, jeho roli při vzniku a předání „zvacího dopisu“ atd. Konečně Biľak se ve svých memoárech nijak netajil tím, že byl do přípravy intervence zasvěcen předem. (Srv. *Paměti Vasilu Biľaka: Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ*, sv. 2. Praha, Agentura Cesty 1991, s. 90–211; KRAMER, Mark: Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968, část 1: New Evidence from the Diary of Petro Shelest. In: *Cold War International History Project Bulletin*, č. 10 (1998), s. 234–247, zvláště s. 236–244.)

49 VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, sv. 2, dokument č. 170, Záznam o moskevském setkání stranických a vládních delegací pěti socialistických států (24.–26. srpna 1968), s. 275–282.

50 Srv. PAUER J.: *Praha 1968*, s. 327.

51 Srv. SOUTOU, Georges-Henri: Paris und der „Prager Frühling“. In: KARNER, S. – TOMILINA, N. – TSCHUBARJAN, A. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 1, s. 355–364, zde s. 360.

jení politických a hospodářských vztahů se Západem; kdyby Kreml měl proti sobě v Československu jednotné a rozhodné vedení KSČ s jasnou a reálnou strategií; kdyby dostal zřetelněji na srozuměnou, že invaze narazí na rozhodný odpor celé československé společnosti a že informace a návrhy Biřákovy „páté kolony“ jsou mystifikacemi lidí, kteří sázku na intervenci zjištěně spojují s udržení vlastních ohrožených pozic a potažmo socialistického systému v jeho rigidní podobě – pak by rozhodování sovětských činitelů bylo přinejmenším mnohem těžší, možná taky ale docela jiné.

Dohlédnout za oponu násilně „přerušené revoluce“ (jak zní titul rozsáhlého díla kanadského historika Herberta Gordona Skillinga o československém pohybu v šedesátých letech) se ostatně pokusil už v roce 1969 Pavel Tigrid v poslední kapitole své knihy o „nezadržitelném pádu Alexandra Dubčeka“, bezprostřední politologické analýzy ztroskotání „pražského jara“.⁵² Jeho dilema příštího vývoje události mezi postupnou přeměnou stávajícího systému v pluralitní demokracii západního typu a vnitřním mocenským zvratem poměrů do „starých časů“ nekompromisní vlády jedné strany se i z odstupu čtyř desetiletí jeví logicky a může sloužit jako obecný rámec následujících úvah.

Přemýšlení o tom, co by se stalo, kdyby v srpnu 1968 nepřekročily armády „bratrských zemí“ československé hranice, se nemusí pohybovat na úplně nejisté půdě. Krátkodobý výhled (na několik týdnů) i dlouhodobou perspektivu (na měsíce či roky) lze odhadovat jednak na základě toho, jaká nastala v létě 1968 v Československu situace, jaký byl poměr sil v komunistické straně, jaké byly nálady a atmosféra ve společnosti, ale také ze srovnání, jak se v podobných případech události rozvíjely jindy a v jiných zemích komunistického bloku (1956, 1981, 1989). Především: neexistovala-li varianta sovětského vojenského zákroku – jako realita, či přinejmenším jako hrozba – komunistické režimy se zhroutily. Byl by však předpoklad této implikace automaticky naplněn tím, kdyby se v srpnu podařilo odvrátit intervenci? Pokud by poté nenastal podobný „dominový efekt“ jako v roce 1989 a Československo se tak neproměnilo v kolébkou „světové revoluce“ proti komunismu – což se vzhledem k protireformním a vcelku stabilizovaným režimům v zemích „pětky“ jeví nepravděpodobné – nezmezila by nadobro hrozba vojenského zásahu se srpnem 1968. Hřmění výhrůžek a obvinění by z Kremlu zaznívalo nadále a s tím, jak by se československá realita stále více vzdalovala jeho představám, mohlo by sílit i nutkání vrátit se k jedné už zavržené variantě a přivést nezdárnou ovci zpět ke stádu za každou cenu. Tato hrozba by se mohla vracet do hry zvláště tehdy, pokud by ze sovětského pohledu bylo zásadně zpochybněno

52 TIGRID, Pavel: *La chute irrésistible d'Alexander Dubček*. Paris, Calmann-Lévy 1969, s. 269–276, zvláště s. 272–274. Autor také hypoteticky zvažuje variantu ozbrojeného odporu proti intervencím z rozhodnutí nejvyšších československých představitelů. Vůbec nepochybuje o jeho beznadějnosti, domýšlí se však, že odvaha k takovému činu by zajistila komunistickým protagonistům „pražského jara“ ve společnosti nadlouho jedinečný morální kredit.

členství Československa ve Varšavské smlouvě a vůbec jeho spojenecké závazky. Ať už by vývoj v Československu nabral jakýkoli směr, zdá se nepochybné, že by se jeho představitelé museli dlouhodobě vyrovnávat s těmito faktory, přičemž úplné zpřetrhání svazků s „bratrskými zeměmi“ a dosažení nějakého neutrálního postavení mezi bloky by asi nepřipadalo v úvahu (ostatně příklad Maďarska v roce 1956 pro československé politiky sloužil v roce 1968 jako velmi působivá výstraha).

Nicméně, mělo-li by kontrafaktuální uvažování o československém roce 1968 dospět pouze k tomu, že kdyby intervence nebyla provedena 21. srpna, byla by tak jako tak musela přijít o týdnů nebo měsíce později, nemělo by přece valného smyslu. A přijmeme-li tedy, že k ní vůbec nemuselo dojít, otevíráme si tím prostor pro fantazii. I když připustíme výše nastíněné limity, v posrpnovém Československu neokupovaném cizími armádami to opravdu mohlo dopadnout tak, jak v obskurním románu *Zádrhel* „normalizačního“ spisovatele Karla Hrabala pochmurně věstil starý komunista Kabousek: *Teď už musí přijít na řadu kontrarevoluce, jak se organizovala v různých klubech a jak před ní oportunisti ustupují a dávají jí zelenou. Marxisty už skoro ze všeho vytlačili a to se má dovršit na mimořádném sjezdu. Režim ve státě dostat socdem nátěr. Tím chtějí přikrýt kapitalismus, aby měl pro lidi aspoň na povrchu nějaký sociální lesk. Je jistě možné uvažovat o různých scénářích takového vývoje.*

S velkou mírou přesvědčivosti se dá odhadnout, že určující událostí pro vývoj v nejbližších týdnech – řekněme na podzim 1968 – by byl čtrnáctý sjezd KSC, plánovaný na začátek září. O jeho výsledku netřeba pochybovat – byl by do značné míry určen skladbou delegátů, tak jak byli v létě zvoleni na okresních konferencích strany. Většinu pozic – nebo možná všechny pozice – ve vedení by ztratili jeho promoskevsky orientovaní, ortodoxní členové. Z čela komunistické strany by tak zmizeli Vasil Biľak, Alois Indra, Miloš Jakeš, Drahomír Kolder a další, nahradili by je většinou proreformně orientovaní lidé (i když asi ne příliš velcí radikálové). Posílilo by postavení Dubčeka, do vedení by se dostali (respektive by v něm zůstali) i pragmatici typu Gustáva Husáka nebo Lubomíra Štrougala. O něco lépe by asi dogmatické síly dopadly na sjezdu slovenských komunistů.

Pokud se odvážíme dlouhodobějšího výhledu (a nebudeme-li jej už zatemňovat hrozbou cizí intervence), nabízí se jako pravděpodobný obraz živého společenského a politického pohybu a za ním se na obzoru vynořují dvě již zmíněné zásadní alternativy. Po sjezdu by se těžiště politického života nutně přeneslo mimo komunistickou stranu. Pokračoval by zrod a utváření pluralitní politické scény a formování občanské společnosti, kteréžto procesy se rozběhly velmi výrazně už na jaře, avšak přes léto byly namnoze zabrzděny či prozatím úplně zastaveny svými vlastními protagonisty s ohledem na hrozící vnější vojenskou intervenci a ve snaze nekomplikovat situaci Dubčekovu vedení. Namátkou: začaly by vycházet *Lidové noviny*, byl by povolen a všestrannou činnost by rozvinul Svaz vysokoškolského studentstva, vznikly by skutečně nezávislé odbory, rostl by vliv K 231, pokračovala by emancipace politických stran Národní fronty (lidovců a národních socialistů), byla by založena a začala by fungovat sociální demokracie, důležitým subjektem politického života by se stal Klub angažovaných nestraníků a tak dále.

Vedení komunistické strany by se s takovýmto pohybem muselo vyrovnávat. Disponovalo by jistě popularitou, nikoli ovšem aureolou obhájců státní a národní suverenity (jako v létě a ještě dlouho po srpnu), a těžko by udrželo situaci pod kontrolou. Mělo by v zásadě dvě možnosti. První varianta – nazvěme ji maďarská (rozumí se roku 1989) – by byla všelijak ustupovat a snažit se o jistou retardaci naznačeného vývoje, což by nakonec stejně skončilo otevřením politického systému a svobodnými volbami (byť třeba s nějakým mezistupněm regulovaných voleb anebo s volbami, jež by vyústily ve vládu nového vydání Národní fronty). Druhá varianta – řekněme polská (s odkazem na řešení krize režimu zavedením výjimečného stavu v prosinci 1981) – by velela pokusit se situaci zvrátit mocensky. Tato možnost se jeví méně pravděpodobná, tehdejší komunistické vedení by k ní těžko sbíralo odvahu. Vždyť se k nějakému takovému řešení neodhodlalo ani tehdy, kdy třeba právě podobným manévrem ještě mohlo předejít intervenci. Když už se k nějakému razantnějšímu kroku nadechovalo, jako ve vzpomínaném případě prvotní odmítavé reakce na „Dva tisíce slov“, před zjevně nesouhlasnou reakcí veřejnosti zase rychle couvlo. Navíc v situaci, kdy emancipace společnosti pokročila už tak daleko, by k jejímu násilnému potlačení už nemusely stačit policejní sbory a Státní bezpečnost, případně Lidové milice, a armáda by pro případnou roli v takovém scénáři – narozdíl od Polska – nebyla vybavena historicky zakotvenou a všeobecněji sdílenou autoritou. Ovšem v Polsku v prosinci 1981 bylo takové řešení myslitelné a proveditelné jenom jako varianta „menšího zla“ – a zde by také záleželo na tom, jak hmatatelné podoby by „větší zlo“, tedy hrozba intervence, v této alternativní historii nabývalo.

V případě prvního, „maďarského“ scénáře by komunistická strana i při svém reformním a obrozeném charakteru musela být nutně stále více a více zatížena svou (tehdy ještě mnohem živější, protože nedávnou) zločinnou minulostí. Ta přece tak jako tak hrála ve veřejném diskurzu jara 1968 velmi významnou roli a brzy by řeč musela přijít i na někdejší osobní odpovědnost reformátorů. Ve volné soutěži politických sil by KSČ těžko mohla obstát, a režim by byl pomaleji nebo rychleji demontován. Výchozí situace by byla ovšem nepoměrně příznivější než o dvacet let později. Ekonomika ještě nebyla tak zoufale zaostalá za západní Evropou, daly by se mnohem snadněji provést restituce, svých podniků by se v mnoha případech ještě mohli ujmout někdejší majitelé osobně. „Vyrovnání s minulostí“ by bylo snazší. Rehabilitace by se týkaly lidí ještě mnohdy plných životní energie a trestání poúnorových zločinů by bylo proveditelné, protože od jejich spáchání uplynulo patnáct, dvacet let a pachatelé i svědkové by ještě nebyli na onom světě nebo v pokročilém stáří. Byla by tu v plné síle významná společenská skupina s velkým morálním a politickým kreditem a hlubokými životními zkušenostmi – političtí vězni z komunistických žalářů. Ti by mohli sehrát podstatně jinou roli, než když je pád režimu zastihl v důchodovém věku. Jistě by vzkvétalo umění, jež bylo ve druhé polovině šedesátých let v rozmachu a jehož vývoj byl tak bolestně zasažen „normalizační“ mizérií: literatura, film, divadlo, rocková hudba...

Možné je jistě uvažovat ještě dále: Jaké by byly mezinárodní konsekvence československé „kontrarevoluce“ – projevil by se za nějakou dobu přece jen efekt domina, jehož se v sousedních zemích tak obávali (Polsko by asi bylo první na řa-

Literární listy – 28. 8. 1968

Literární listy – úmrtní oznámení. (Repro a průvodní text z knihy koláž Jirřho Koláře Týdeník 1968. Praha, Torst 1993)

dě, hned po něm NDR)? Vedl by rozdílný vývoj na Slovensku a v českých zemích (a rozdílný byl už na jaře 1968) již tehdy k zániku společného státu? Objevil by se také (a třeba ještě silněji než po roce 1989) problém česko-(sudeto)německý? Anebo by naopak Československo bylo tak populární (a to opravdu v roce 1968 bylo, zvláště právě v německém prostředí), že by se stalo centrem zájmu a pomoci ze Západu?

Ale i druhá varianta by byla lepší než intervence, pacifikace a demoralizace společnosti za součinnosti těch, jimž lidé tak věřili, a nakonec dvacetiletá „normalizace“. Režim by se byl musel pravděpodobně pokusit získat kontrolu zpět jednorázovým razantním použitím síly – jak řečeno, asi na způsob generála Jaruzelského v prosinci 1981. Postupné utužování poměrů, které úspěšně aplikoval Gomuška po roce 1956, by asi nebylo použitelné. Vývoj v Československu totiž zašel příliš daleko, existovala takřka úplná volnost médií a v našem scénáři se už vytvořily vlivné (kvazi)politické, částečně opoziční struktury. I když tedy vyjdeme z předpokladu (nepříliš pravděpodobného), že by komunistické vedení po čtrnáctém sjezdu našlo dostatek rozhodnosti k přípravě silového řešení, že by byl represivní aparát dostatečně spolehlivý (což je samo o sobě pravděpodobnější, protože tento aparát byl přece jen vnitřně rozvrácen méně než samotná strana) a že by technicky a mocensky takové řešení bylo úspěšné, přece jen by muselo čelit značnému odporu společnosti. Že tu takový potenciál odporu byl, to ukázaly i dny a měsíce po 21. srpnu, a zvláště přesvědčivě síla protestů v už úplně beznadějně situaci ve dnech kolem prvního výročí okupace. A v naší alternativní historii by to navíc nebyl beznadějný odpor proti obrovské síle supervelmoci, provázený relativní netečností okolního světa, ale jen proti domácí vládnoucí garnituře. Nějaká opozice by i v případě úspěchu mocenského řešení zůstala důležitou společenskou a politickou silou (jako tomu bylo v Polsku po prosinci 1981) – a v dalším příhodném momentu, který by mohly přinést ekonomické problémy či mezinárodní vývoj (třeba helsinský proces) by se konflikt znovu otevřel. Dost možná dříve než až na konci osmdesátých let, a s vyhlídkami pro režim stejně nevalnými. Ani druhý scénář by tedy pravděpodobně nepřinesl horší, ale spíš lepší poměry, než jaké skýtalo už na počátku tohoto textu naznačené pomalé opotřebování a proměňování Novotného režimu, kdyby „pražského jara“ vůbec nebylo.

Suma sumárum: intervence a následná „normalizace“ se ve srovnání s tím, co mohlo být jinak, stala „neštěstím bez míry a hranic“. Nejen ti, kteří ji naplánovali a provedli, a ti, kteří ji zevnitř Československa spoluorganizovali a inspirovali, ale jistým způsobem také ti, kteří jí nedokázali zabránit a poté se jí stále více podvolovali, mají s ohledem na dlouhodobý vývoj české a slovenské společnosti na svědomí skutečně velmi mnoho.

Kronikář komunistického Československa

Karel Kaplan a studium soudobých dějin

Vítězslav Sommer

Počátek devadesátých let patří mezi zlomová období ve vývoji české historiografie. Vedle podstatných personálních a institucionálních změn došlo také k výrazné proměně tematického zaměření výzkumu, zejména v oboru studia nejnovějších dějin. Historici stáli před nesnadným úkolem zmapovat a zhodnotit předcházejících čtyřicet let vývoje Československa. Tato situace nebyla výsledkem pouze vnitřních potřeb oboru, přirozené snahy badatelů zpracovávat témata, o nichž se dosud nehovořilo, či spíše hovořit nemohlo. Studium nejnovějších dějin se stalo celospolečenským fenoménem živeným zájmem laiků, kteří jednoduše chtěli vědět, „jak to skutečně bylo“. Nelze opomenout ani roli nové politické reprezentace, pro niž se zpracování moderních českých dějin mohlo stát vhodným legitimizačním příběhem, jenž by potvrdil politickým a mediálním mainstreamem hláсанou železnou logiku nevyhnutelného návratu ke kapitalismu.

Historik studující československé dějiny po roce 1945 se ocitl pod tlakem velké společenské poptávky po výsledcích jeho výzkumu. S tím však bylo spojené nebezpečí honu za senzacími a vycházení vstříc populistickému volání po radikálním rozchodu s minulostí. Zároveň se výzkum těšil podpoře ze strany státu a znatelně se zlepšily možnosti přístupu k archivním materiálům. Příležitosti k navazování kontaktů se západními historiografiemi se otevřely všem badatelům, kteří o takovou spolupráci měli zájem. Vznik Ústavu pro soudobé dějiny pak vytvořil novou institucionální základnu pro výzkum nejnovějších dějin. Obecně řečeno, československá historiografie vstoupila do éry svobodného bádání. Nové možnosti však nemohly odstranit staré nástrahy. Existovala velká pravděpodobnost, že se historik zabývající se ožehavou nedávnou minulostí stane, vědomě či nevědomě, „užitečným idiotem“ politických elit, dodavatelem historických argumentů pro aktuální politické strategie.

V neposlední řadě se v souvislosti s výzkumem soudobých dějin objevil problém generační. Historici byli alespoň částečně také současníky zkoumaných událostí a společenských procesů. Podobně jako v letech šedesátých byl objekt historikova výzkumu často spjat s jeho osobní historií. Vypořádat se s nevděčnou rolí historika-pamětníka bylo další výzvou postavenou před řadu badatelů.

Publikačně nejpilnějším historikem v oboru soudobých dějin se hned na počátku devadesátých let stal Karel Kaplan a tento primát si v podstatě udržel dodnes.¹ Nejedna čtenář odborné i popularizační historické literatury jej může vnímat jako klíčovou postavu zkoumání dějin komunistického Československa.

Následující text si klade za úkol zhodnotit Kaplanův přínos české historiografii, je pokusem o bilanci jeho více než padesátiletého působení na poli historického výzkumu. Vzhledem k zásadnímu vlivu řady Kaplanových prací lze také říci, že příběh Kaplana-historika je zároveň příběhem několika desetiletí českého dějepiscevtví zabývajících se studiem našich nejnovějších dějin. Nebude se jednat o podrobný rozbor Kaplanových děl. Při jejich množství by takový úkol dalece přesahoval možnosti tohoto článku.² Hodlám ale zachytit proměny základních tendencí charakterizujících Kaplanovu tvorbu a na poměrně nevelké ploše kriticky zvážit jeho roli při vytváření historického vědění v oblasti soudobých dějin.

Regionální historik a stranický propagandista (léta padesátá)

Přestože cesta Karla Kaplana do české historické obce v mnohém symbolizuje nástup celé jedné generace historiků narozené kolem roku 1930, jeho osobní příběh je i v tomto generačním kontextu výjimečný. Zatímco většina představitelů československého dějepiscevtví padesátých a šedesátých letech prošla po únoru 1948 přípravou v různých vysokoškolských institucích, Kaplan jako jeden z nejvýraznějších

-
- 1 Bibliografii Karla Kaplana obsahují dva sborníky vydané u příležitosti jeho životních výročí: JECHOVÁ, Květa – JECH, Karel: Chronologická bibliografie díla Karla Kaplana. In: JECH, Karel (ed.): *Stránkami soudobých dějin: Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 17–28; BŘEŇOVÁ, Věra: Chronologická bibliografie prací Karla Kaplana za období 1994–2003, s dodatky za rok 1993. In: PERNES, Jiří (ed.): *Po stopách nedávné historie: Sborník k 75. narozeninám doc. Karla Kaplana*. Brno, Prius 2003, s. 352–356. Na tomto místě je třeba připomenout, že Karel Kaplan je také nepřekladanějším současným českým historikem nejnovějších dějin, a s největší pravděpodobností dokonce nepřekladanějším českým historikem vůbec. Jen v letech exilu publikoval své knihy anglicky, německy, francouzsky a švédsky, nyní jsou jeho knihy přeloženy do dalších jazyků včetně japonštiny.
 - 2 Relativně větší pozornost věnuji v této stati Kaplanovým raným publikacím. Dnes jsou již víceméně zapomenuty, lze je však považovat za východisko celé pozdější Kaplanovy historické práce, vůči němuž se autor svou metodou psaní vymezoval. Dále se zde zaměřuji na tituly, které v Kaplanově rozsáhlé bibliografii považuji za tak či onak výjimečné či zvlášť významné.

historiků nejnovějších dějin, kteří se odborně profilovali v šedesátých letech (zejména v jejich druhé polovině), svou spleť pouť k profesi historika započal jako regionální funkcionář KSČ a směřoval k ní netypickou oklikou přes další funkce na různých úrovních komunistického aparátu. Jeho kariéra je pak zosobněním procesu poznávání nejnovějších dějin v československých podmínkách: od historické propagandy první poloviny padesátých let přes historiografii destalinizace let šedesátých, jež se dále rozvíjela ve složitých podmínkách mimo oficiální instituce za „normalizace“ a v exilu, až ke svobodnému, pluralitnímu bádání po roce 1990. Právě výraznou osobnost Karla Kaplana lze bez nadsázky považovat za symbol této komplikované kontinuity.

Počátek padesátých let zastihl československou historiografii ve fázi důležitých změn. Jejich nejviditelnějším projevem byla výrazná personální a institucionální proměna historického bádání (vznik nových institucí, znemožnění badatelské práce politicky nepřijatelným historikům, nástup stranických funkcionářů pověřených řízením historického výzkumu). Dalším znakem tohoto období i let následujících byl ideologický požadavek výzkumu nejnovějších dějin jakožto prostředku historické legitimizace nového politického zřízení. Po celou první polovinu padesátých let byla výrazem této tendence produkce propagandistických prací zaměřených na dějiny uplynulého půlstoletí. Teprve druhá polovina desetiletí přinesla první původní historické práce, které postupně opouštěly žánr ideologické literatury. Vývoj v letech šedesátých pak směřoval k rozsáhlé kritické revizi dosavadního bádání o nejnovějších dějinách, která vyvrcholila v roce 1968.³ V tomto trendu se ubírala také historická tvorba Karla Kaplana.

Nedlouho poté, co v roce 1947 odešel ze zlínské Baťovy továrny do komunistického aparátu (nejdříve byl činný ve Vysokém Mýtě, později v Pardubicích),⁴ začal

3 Podrobněji se problematikou výzkumu nejnovějších dějin v 50. a 60. letech zabývám ve studii: SOMMER, Vítězslav: Tři fáze stranického dějepisectví v padesátých a šedesátých letech. In: JIROUŠEK, Bohumil a kol.: *Proměny diskursu české marxistické historiografie* (v tisku).

4 Životopisné údaje čerpám především ze dvou rozsáhlejších publikovaných rozhovorů s Karlem Kaplanem: PALEČEK, Pavel: *Exil a politika: Historici o nejnovějších dějinách a o sobě*. Tišnov,

také publikovat v oblasti nejnovějších československých dějin. Jeho rané práce spojuje regionální tematika a postupně se oslabující, ale stále přítomné propagandistické zabarvení. Poznávacím znakem prvních Kaplanových textů je také sílící důraz na využití archivních materiálů a statistických dat. Přestože tyto svým rozsahem nevelké práce sledují potřeby regionální politické agitace, objevují se v nich prvky, jež se později stanou nedílnou součástí Kaplanovy historické metody.

Prvním historiografickým pokusem Karla Kaplana byla brožura *Ke vzniku komunistické strany v Pardubickém kraji*, zpracovávající formování KSC na Pardubicku v letech 1918 až 1921.⁵ Syžet práce se nijak nevymykal z běžné dobové konstrukce zdůrazňující význam prosincové stávky roku 1920 jakožto klíčového momentu v procesu vzniku revoluční strany a počátku její cesty k úspěchům let 1945 až 1948. Další schéma typické pro popis prvorepublikové politické reality Karel Kaplan použil v brožuře o skutečské stávce vydané roku 1957.⁶ Akcentoval zde jednu z nejoblíbenějších zápletek historických vyprávění používaných stranickým dějepiscetvím k vysvětlení meziválečných politických, hospodářských a sociálních konfliktů – „zradu reformistů“. Příběh skutečské stávky popsal jako úspěšný boj řadových dělníků vedených komunistickou stranou, v klíčovém momentu zrazených předáky reformistických odborů, kteří přešli na stranu kapitalistů. Podobný model pak Kaplan aplikoval i na poválečný vývoj v regionu popsany v práci výmluvně nazvané *Kdo byl tedy vinen?*⁷ Měla být polemikou s podobně nazvanou exilovou publikací Bohumila Laušmana, mimo jiné předního sociálního demokrata pardubického regionu.⁸ Také v tomto textu pojal Kaplan příběh jistých historických událostí (cestu k únorovému převratu na Pardubicku) jako konflikt lidových zájmů (zájmů

Sursum 2004, s. 29–73; CUHRA, Jaroslav – KOPEČEK, Michal: Jde o to, jestli se k pravdě přibližujete: Rozhovor s Karlem Kaplanem. In: PERNES, J. (ed.): *Po stopách nedávné historie*, s. 10–29. Podrobnější životopisnou črtu obsahuje také sborník ke Kaplanovým 65. narozeninám: JANIŠOVÁ, Milena – JECH, Karel: O životním příběhu českého historika. In: JECH, K. (ed.): *Stránkami soudobých dějin*, s. 7–16.

- 5 KAPLAN, Karel: *Ke vzniku komunistické strany v Pardubickém kraji*. Pardubice, Krajská poradna a studovna marxismu-leninismu b.r. (katalog Národní knihovny tuto práci datuje na konec 40. let).
- 6 TÝŽ: *Skutečská stávka 1932*. Pardubice, Krajské muzeum v Pardubicích – Krajský dům osvěty 1957. Téhož roku vydal Kaplan k tomuto tématu také dokumentační brožuru obsahující fotokopie dokumentů a dobové fotografie (viz TÝŽ: *Dokumenty o skutečské stávce v roce 1932*. Pardubice, KV KSC Pardubice 1957).
- 7 TÝŽ: *Kdo byl tedy vinen? K historii komunistické strany v období 1945–48 v Pardubickém kraji*. Pardubice, Krajský dům osvěty Pardubice 1958.
- 8 LAUŠMAN, Bohumil: *Kdo byl vinen? Jak umírala československá svoboda*. Vídeň, Vlastním nákladem 1953. Pikantně může působit skutečnost, že otec Karla Kaplana býval blízkým Laušmanovým spolupracovníkem na Pardubicku (viz CUHRA, J. – KOPEČEK, M.: Jde o to, jestli se k pravdě přibližujete, s. 12).

celého národa) reprezentovaných komunistickou stranou s politikou nekomunistických sil, zejména pravicových sociálních demokratů.

Kaplanovy interpretace zcela odpovídaly dobovému úzu, s jeho pozdějšími texty však tyto rané práce spojuje rostoucí důraz na využití autentických materiálů, ať už z rozličných archivů, tisku či oficiálních statistik. Tento trend je zřetelný především v Kaplanově předposlední „regionální“ práci *Příspěvky k ekonomickému a sociálnímu charakteru vesnice Pardubické župy v letech 1918–1938*, která byla také jeho prvním rozsáhlejším historiografickým textem.⁹ Kaplan se zde pokusil o sepsání sociálních a hospodářských dějin vesnice na Pardubicku. V knize se zabýval sociální strukturou vesnice, zemědělským hospodařením, důsledky hospodářského vývoje pro sociální postavení rolníků (bydlení, zdravotní péče, školství a podobně). Práci doplnil také řadou tabulek s množstvím statistických dat. Jeho snahou bylo najít historické kořeny obtíží socializace vesnice po roce 1948 a zároveň poukázat na řadu zásadních hospodářských a sociálních problémů, s nimiž se rolnictvo v meziválečném období muselo vyrovnávat.¹⁰ Otevřeně přiznaná tendence však nemohla přebít fakt, že v této práci lze jako v první rozpoznat později typický Kaplanův rukopis.

Reformní historik a kritik politických procesů (léta šedesátá)

V roce 1960 odešel Karel Kaplan z Pardubic do Prahy do centrálního stranického aparátu, konkrétně do ideologického oddělení Ústředního výboru KSČ. Šedesátá léta byl pro Kaplana obdobím důkladného seznamování s archivy komunistické strany a s tím spojené práce v jejich rehabilitačních komisích. Zároveň publikoval dvě rozsáhlejší historické monografie a plně se zařadil do proudu reformního dějepiscectví.¹¹ Z perspektivy historického díla i osobních osudů to bylo desetiletí, kdy se z pracovníka stranického aparátu se zájmem o nedávnou minulost stal respektovaným historikem. Šedesátá léta jsou především přípravným obdobím vyplněným detailním poznáváním archivních zdrojů a neméně důležitým osobním setkáváním s aktéry zkoumaných historických událostí.

Kaplanova publikační aktivita v šedesátých letech byla zkraje ještě poznamenána jeho nedávnou činností na poli stranické propagandy. Jako reminiscence

9 KAPLAN, Karel: *Příspěvky k ekonomickému a sociálnímu charakteru vesnice Pardubické župy v letech 1918–1938*. Pardubice, Krajský dům osvěty Pardubice 1960.

10 V úvodu knihy Kaplan napsal, že historie vesnice dá odpověď na otázku, „v čem je příčina, že v myšlení rolníků existuje takové množství různých překážek, které ztěžovaly pochopit přednosti socialistické velkovýroby... Abychom mohli srovnat, co nám, a zejména rolníkům, přinese socialistická vesnice, jsme nuceni se obrátit nazpět.“ (*Tamtéž*, s. 4.)

11 Jako příklad může sloužit Kaplanův článek „Aktuální úkoly dějin KSČ“ z roku 1963, který svou argumentací odpovídá dobovým kritikám fungování stranického dějepiscectví 50. let (TÝŽ: Aktuální úkoly dějin KSČ. In: *Nová mysl*, roč. 17, č. 1 (1963), s. 62–70).

na padesátá léta působí publikace *Až k vítězství Hradeckého programu*¹² a *A Victory for Democracy*.¹³ Prvně jmenovaná práce populární formou líčí poměry na východočeském venkově v letech 1945 až 1948. Brožura o „vítězství demokracie“ měla sloužit propagačním účelům v zahraničí, a v tomto duchu vysvětlovala fungování „lidovědemokratického“ režimu v Československu a polemizovala s jeho oponenty. Základní osou textu je vylíčení předúnorového vývoje jako souboje nové formy demokracie, reprezentované komunisty, se zastánci překonaného prvorepublikového systému. Výsledkem střetnutí bylo vítězství kvalitativně lepšího způsobu demokratické správy země, založeného na dobrovolné participaci širokých lidových vrstev. Obě publikace definitivně uzavírají jednu etapu Kaplanovy tvorby. A jistou symboliku lze také spatřovat v tom, že poslední Kaplanův počín na poli stranické propagandy vychází právě v roce 1963, kdy se objevují první náznaky počínajícího reformního procesu.

Dvě Kaplanovy knižní práce z následujících let plně zapadají do trendu takzvaného reformního dějepisce, které ve výzkumu nejnovějších dějin postupně získalo většinový status a působilo jako historiografická opora procesu československé reformy. Tematicky se pak Kaplan zdatelně přibližuje k otázkám, jež byly později typické pro práce z jeho „klasického období“ (texty publikované v exilu a v Československu, respektive České republice po roce 1989). V roce 1966, již jako pracovník Historického ústavu Československé akademie věd, vydal knihu *Utváření generální linie výstavby socialismu v Československu*,¹⁴ analýzu formování programových konceptů KSČ po převzetí moci v únoru 1948. Kaplan se touto prací definitivně odvrátil od regionálně založených studií a přešel k důležité problematice komunistického vládnutí v Československu. Obecně je kniha také významným příspěvkem k tehdy znovu aktualizovanému tématu možnosti československé cesty k socialismu jako reálné alternativy sovětského stalinismu.¹⁵ Kaplan ve své práci argumentuje ve prospěch specifické formy socialismu v Československu, kterou staví do protikladu vůči Stalinem zosobňované politice založené na tezi o „zostřování třídního boje“. Dva roky po *Utváření generální linie* vydal Kaplan svou druhou monografii, *Znárodnění a socialismus*.¹⁶ Zde se plně projevila jeho záliba v hospodářských dějinách. Práce vychází z množství statistických dat a přináší bohatou faktografii. Zá-

12 TÝŽ: *Až k vítězství Hradeckého programu: Příspěvky k dějinám rolnického hnutí v letech 1945 až 1948 ve východních Čechách*. Havlíčkův Brod, Východočeské nakladatelství 1962.

13 TÝŽ: *A Victory for Democracy: Czechoslovakia 1945–1948*. Prague, Orbis 1963. Publikace vyšla pod analogickými tituly také německy, francouzsky a italsky. V citaci uvádím anglické vydání, s nímž jsem pracoval při psaní tohoto článku.

14 TÝŽ: *Utváření generální linie výstavby socialismu v Československu: Od Února do 9. sjezdu KSČ*. Praha, Academia 1966.

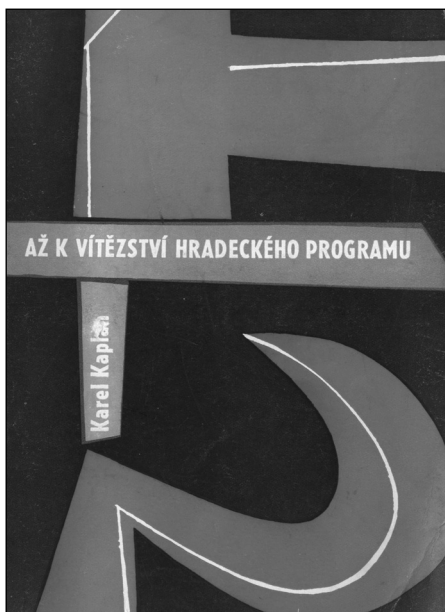
15 Jednalo se o zřejmě klíčové téma reformní historiografie a také zásadní problém československé reformy vůbec.

16 TÝŽ: *Znárodnění a socialismus*. Praha, Práce 1968.

roveň však problematizuje jeden z nejviditelnějších rysů poválečné změny režimu v Československu a stejně jako předešlá kniha se zabývá jeho alternativami, tedy jinými přístupy k socializaci hospodářství.¹⁷

Během práce v rehabilitačních komisích se Karel Kaplan stále podrobněji seznamoval s rozsahem politické represe v padesátých letech, zejména s přípravou a průběhem politických procesů. Díky tomu, že mohl studovat běžně zcela nedostupné materiály z komunistických archivů, stal se jedním z nemnoha historiků detailně obeznámených s temným pozadím politiky KSČ v prvních poúnorových letech. Odkrývání mocenských mechanismů v padesátých letech neznamenovalo pro Kaplana pouze nalezení jednoho ze životních badatelských témat. Otevřelo mu také cestu k důkladnému přehodnocení osobních postojů vůči způsobům, jakými byl v Československu budován socialismus.

Prvním Kaplanovým významným publikačním počinem založeným na podrobném studiu politických represí v padesátých letech byla rozsáhlá stať „Zamyšlení nad politickými procesy“, kterou v roce 1968 ve třech pokračováních otiskla *Nová mysl*, ústřední ideologické periodikum komunistické strany.¹⁸ Kaplan se v ní zabýval nejen popisem mašinerie politických procesů, ale také průběhem rehabilitací, tedy tématem více než aktuálním. Přestože se věnoval především procesu s Rudolfem Slánským a jeho „společníky“, neopomněl tentokrát připomenout ani význam represe nekomunistů. Celkově tuto stať pojal jako příspěvek k diskusím roku 1968 o reformě československého komunismu. V kontextu Kaplanovy tvorby se jedná o přelomový text, jakousi předehru k pozdějším takto zaměřeným monografickým studiím. Navíc oproti pozdějším českým textům, zveřejněným v exilu či po roce

17 Kaplanova významná role ve výzkumu hospodářských dějin poválečného Československa se dnes příliš nezdůrazňuje, přestože Kaplan během 60. let vydal několik studií k tomuto tématu. Vedle knihy *Znárodnění a socialismus* byla druhým nejvýznamnějším příspěvkem nevydaná monografie *Desetiletí*, pojednávající o hospodářském vývoji Československa v letech 1945–1955 a sepsaná v letech 1967–1968.

18 TÝŽ: Zamyšlení nad politickými procesy, 1–3. In: *Nová mysl*, roč. 22, č. 6, 7 a 8 (1968), s. 765–794, 906–940, 1054–1083.

1989, zde Kaplan odhalil i osobní pohnutky, které ho vedly k publikování materiálu obsahujícího tak závažné informace. Následující věty jsou svědectvím o těžkém osobním dilematu a zároveň objasněním motivů, které Karla Kaplana přivedly ke studiu dějin komunistického Československa: „Jako každý komunista, kterému leží na srdci osud republiky a socialismu, prožíval jsem trpké chvíle, když jsem se seznamoval před časem s podrobnostmi padesátých let. Byly to chvíle vnitřního utrpení, těžké deprese a rozporuplnosti, které násobily ještě neustále a naléhavě otázky z řad mladší generace, její oprávněné znechucení, její výčitky a obviňování nás starších z nestatečnosti. (...) Musíme zabránit opakování nezákonnosti v jakékoliv podobě a rozsahu. To si vyžádá řadu opatření v našem politickém životě, v politickém systému, ale přispěje k tomu také jistě znalost pravdy, která nemůže škodit, nýbrž jen straně prospět.“¹⁹ Od tohoto stanoviska, formulovaného z pozic reformního komunismu, již nebylo daleko k odideologizovanému, přísně empirickému přístupu, jenž je charakteristický pro Kaplanovy vrcholné práce.

Jestliže v šedesátých letech Karel Kaplan hledal prostřednictvím historiografie cesty k nápravě minulých chyb a provinění, v desetiletích následujících hodlal podat svědectví, a především mapovat – na základě archivních materiálů podrobně popsat procesy a události, jejichž jedna podoba zůstávala před československou i západní veřejností dlouho skryta. Krach reformního procesu a následný Kaplanův přechod z akademického prostředí do neoficiálních vědeckých struktur českého dissentu byl nejspíše posledním podnětem k tomuto „empirickému obratu“. Obratu, který vedl ke Kaplanovu definitivnímu rozchodu s pojetím historiografie jako nástroje politické intervence.

Exilový historik a pamětník (léta sedmdesátá a osmdesátá)

Dopad takzvané normalizace na výzkum nejnovějších dějin lze bez nadsázky označit za devastující. Podstatná část jedné generace historiků byla násilně vytlačena z odborného života, či v lepším případě odsunuta do nevýznamných pozic a donucena změnit badatelské zaměření. Jakožto přední osobnost československé destalinizace patřil Karel Kaplan mezi historiky nejvíce postižené. Východiskem z této situace se mu stal odchod do západního Německa v roce 1976. S ním souviselo také dnes již legendární vyvezení velkého množství archivních materiálů, o něž se opíral Kaplanův výzkum v německém exilu.²⁰

Teprve v exilu začal Karel Kaplan zúročovat léta důkladného archivního studia. Poznatky načerpané v šedesátých letech zpracoval do dlouhé řady titulů vycháze-

19 TÝŽ: Zamyšlení nad politickými procesy, 1. In: *Nová mysl*, č. 6 (1968), s. 765.

20 O Karlu Kaplanovi a propašování stranických archiválií z Československa referoval 9.5.1977 časopis *Time* v článku „Secrets from the ‘Prager Spring’“ (<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,947905-1,00.html>, staženo 30.10.2008).

jících buď v cizojazyčných překladech nebo česky v exilových nakladatelstvích. Kaplan neopomíjel ani publicistickou činnost ve vysílání rozhlasových stanic Svobodná Evropa a Hlas Ameriky a na stránkách exilových periodik, především Pelikánových *Listů*.

Také počátek jeho exilového působení v sobě nese jistou symboliku. Prvním Kaplanovým významnějším cizojazyčným titulem byla kniha nezvykle osobní, jakási zpověď stranického funkcionáře a historika na pozadí vykreslení některých zlomových událostí československých dějin po roce 1945. Francouzsky vydanou knihu *V archivech ústředního výboru* lze považovat za definitivní uzavření jednoho období Kaplanova osobního i odborného života.²¹ To započalo vstupem mladého komunisty do funkcionářských struktur KSČ a skončilo emigrací historika-disidenta, v očích vládnoucí garnitury neodmyslitelně spjatého s „rozvratným“ procesem druhé poloviny šedesátých let.

Již během svého takřka patnáctiletého působení v exilu prokázal Karel Kaplan schopnost nalézat badatelská témata, jejichž zpracováním a publikováním poskytne dosud neznámé informace o tíživé nedávné minulosti a otevře pohled do míst přísně střežených ideologickými aparáty. Západoevropský zájemce o dějiny takzvaného východního bloku mohl díky Kaplanovi získat povědomí o praktickém fungování vládnoucí komunistické strany a skutečném rozdělení politické moci v Československu.²² Kaplan též západnímu publiku nabídl tituly o politické represí

21 KAPLAN, Karel: *Dans les archives du Comité Central: 30 ans de secrets du Bloc soviétique*. Paris, Albin Michel 1978. Tímto – do češtiny bohužel nepřeloženým – titulem se ve své analýze československé historiografie komunismu zabývá francouzská historička Muriel Blaivová (BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001, s. 165–169).

22 KAPLAN, Karel: *The Communist Party in Power: A Profile of Party Politics in Czechoslovakia*. London, Boulder 1987. K tomuto tématu vydal Kaplan také sérii pěti sešitů v němčině v rámci edice „Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien“ (viz TÝŽ: *Anatomie einer regierende kommunistischen Partei*, sv. 1–5. Bonn, Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien 1983–1989).

v jednom ze sovětských satelitů založené na autentickém archivním materiálu.²³ Velkým tématem se mu stala analýza převzetí moci komunistickou stranou v Československu.²⁴ Tematická šíře a počet publikovaných titulů dávají představu o významu Kaplanových exilových publikačních aktivit. Znovu je třeba zdůraznit, že jeho přísně faktografické práce se opíraly o archiválie z nepřístupných pražských fondů a nabízely tak dosud neznámý pohled do nitra československé politické reality. Mnohé z těchto publikací byly základem dnes již klasických Kaplanových titulů vydaných v češtině po roce 1989.

V případech českých vydání svých textů sledoval Karel Kaplan stejnou strategii jako u překladových titulů – na základě autentického pramenného materiálu vykresloval zcela jiný obraz poválečného vývoje v Československu, než jaký poskytovaly teze o „lidové demokracii“ a budování socialismu v podání „normalizačních“ historiků a publicistů. Vedle řady článků a studií je třeba připomenout hlavně tři tituly. *Zprávu o organizovaném násilí* (jejím spoluautorem byl historik a publicista Vilém Hejl) a *Nekrvavou revoluci* znají čtenáři z pozdějších českých vydání z první poloviny devadesátých let a obě patří mezi standardní položky Kaplanovy bibliografie.²⁵ Největší pozornost si však zaslouží v Česku dosud nevydaná kniha *Mocní a bezmocní*.²⁶ Sám Kaplan se k ní staví dosti rezervovaně,²⁷ nejen dle názoru autora tohoto článku se však *Mocní a bezmocní* řadí k tomu nejlepšímu z dlouhého seznamu Kaplanových děl. V jejím textu totiž čtenář nachází něco, co by u Kaplana rád viděl mnohem častěji – skloubení pohledu fundovaného historika s perspektivou zainteresovaného pamětníka. Tento soubor portrétů významných komunistických funkcionářů vychází nejen z archivních materiálů, ale také z řady osobních setkání a kuloárních informací. Poskytuje nesmírně poutavou exkurzi do světa stranické elity, nemluvě o velmi zajímavých podobiznách jednotlivých předních komunistů. Tato v kontextu Kaplanova díla výjimečná práce naznačuje, že autor, jinak známý velmi systematickou volbou zpracovávaných témat, má ještě stále značnou rezervu

23 TÝŽ: *Die politischen Prozesse in der Tschechoslowakei 1948–1954*. München, R. Oldenbourg 1986. Kaplanovy tituly o procesu s Rudolfem Slánským vyšly v několika jazycích, naposled anglicky v roce 1990 (TÝŽ: *Report on the Murder of the General Secretary*. Columbus, Ohio State University Press 1990).

24 Například TÝŽ: *Der kurze Marsch: Die kommunistische Machtübernahme in der Tschechoslowakei 1945–1948*. München, R. Oldenbourg 1981.

25 HEJL, Vilém – KAPLAN, Karel: *Zpráva o organizovaném násilí*. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1986 (Praha, Univerzum 1990); KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1985 (Praha, Mladá fronta 1993).

26 TÝŽ: *Mocní a bezmocní*. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1989.

27 V rozhovoru s Pavlem Palečkem Kaplan o knize poznamenal: „Kdybych byl chtěl, mohl jsem napsat hromadu senzačních věcí, a přitom jsem to neudělal. Po revoluci jsem nedovolil vydat svou knížku *Mocní a bezmocní* právě proto, že to byla taková lehčí literatura.“ (PALEČEK, P.: *Exil a politika*, s. 72.)

v odvaze více zapojit své „pamětnické já“. A zveřejnit tak třeba značně osobní a jistě ne nestranné, ale pro poznání zákulisí politiky KSČ velmi důležité vzpomínky.

*Historik faktografického poznávání minulosti.
Od moci ke společnosti (po roce 1989)*

V roce 1990 se Karel Kaplan vrátil z exilu, nastoupil do nově vzniklého Ústavu pro soudobé dějiny a započal s publikováním dlouhé řady monografií, kratších studií a pramenných edic. Během následujících osmnácti let se Kaplanova bibliografie rozrostla do nebývalé šíře, mnohé jeho práce jsou stále základní literaturou k řadě témat z československých poválečných dějin. Historik zabývající se vývojem Československa po roce 1945 se nemůže vyhnout setkání s některou z Kaplanových knih. Plodná dvě desetiletí lze bez nadsázky označit za vrcholné období Kaplanovy vědecké kariéry. Stal se vlivným, bohatě publikujícím a zároveň velmi diskutovaným historikem.²⁸

Po návratu do Československa Kaplan dále rozvíjel svůj přísně empirický přístup. Po zkušenosti stranického propagandisty a historika ve službě destalinizace a československé reformy se nyní svou prací snažil vyvádět výzkum soudobých dějin ze slepé uličky otevřeného politického angažmá. Ústředním motivem jeho textů je úporná snaha popsat, „jak to skutečně bylo“. Kaplan hledá pravdu o minulosti přímo v historických dokumentech, které mají hovořit především samy za sebe bez nadbytečných komentářů, skrytě či otevřeněji sledujících určité politické cíle.

Do popřevratových let Kaplan vstoupil jako pečlivý kronikář poválečných dějin, jenž se na základě obrovské masy archiválií snaží postupně zmapovat nejdůležitější události a společenské procesy prvních dvaceti let komunistické vlády v Československu. Kaplan se rozhodl věčný problém politizace soudobých dějin vyřešit úsilím o maximální objektivitu, jejímž konečným soudcem jsou svědectví dobových písemností. K tomu přistupuje důraz na historickou osvětu. Kaplan se pokouší čtenářům svých knih „otevřít oči“ a seznámit je s dosud neznámými skutečnostmi, které považuje za důležité pro pochopení, jak fungovala komunistická diktatura. Zároveň se však vyhýbá mediálně vděčnému historickému moralizování, líbivým a mnohdy zcela bezobsažným a politicky motivovaným frázím, stejně jako publicistické honbě za senzacími a zbrklým soudům nad minulostí. Usilování o prohloubení povědomí společnosti o nedávné minulosti je alfou a omegou Kaplanovy činnosti jako historika – i s vědomím toho, že tímto přístupem může trpět formální stránka jeho textů.²⁹

28 Že se diskuse o Kaplanově práci a jeho vlivu na výzkum soudobých dějin odehrávají více ústně v oborových kuloárech než na stránkách odborných periodik, již není problémem Karla Kaplana a jeho díla, ale úroveň a frekvence odborné diskuse v současné české historiografii.

29 Svůj postoj Kaplan poměrně výstižně formuloval v rozhovoru s Jaroslavem Cuhrou a Michalem Kopečkem. Na otázku, jaká je role historiků v procesu „vyrovňování s komunismem“, odpověděl:

S těmito postoji souvisí také systematicčnost zpracování, která se opírá o přesně vymezené tematické okruhy. Kaplanův zájem se soustřeďuje v první řadě na vládnutí komunistů a řadu s ním souvisejících fenoménů. Zabývá se situací před únorovým převratem,³⁰ detailně se věnuje převzetí moci komunistickou stranou,³¹ neopomíjí politické procesy a represe obecně.³² Vedle těchto „velkých“ námětů se obrací i k detailnějším, pro politické zřízení po roce 1948 však v mnohém zásadním jevům, jako je cenzura nebo působení sovětských poradců v Československu.³³

Druhým velkým tematickým okruhem jsou společenské procesy vycházející z proměn politické a hospodářské situace. Zde se Kaplan nevěnuje pouze čistě politickým tématům, ale znovu projevuje zájem o otázky ekono-

mičtějšího a sociálního vývoje a částečně se tak vrací ke svým pracím z šedesátých let. Pokusem o všestranné postižení vývoje československého státu a společnosti je asi nejambicióznější Kaplanova práce, ve dvou svazcích vydané čtyřdílné *Kořeny čes-*

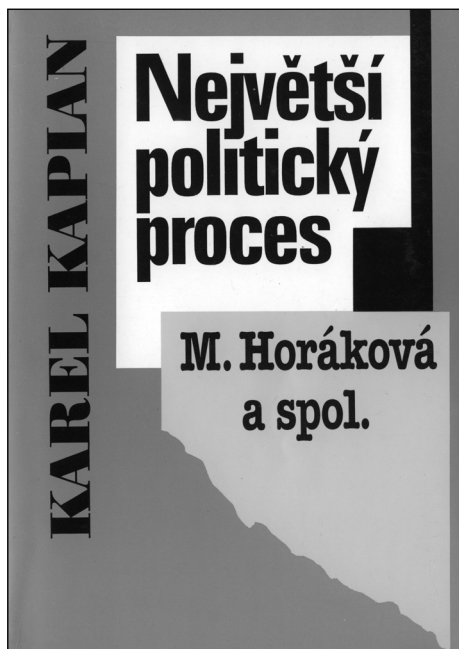
děl: „Já si myslím, že historikové taky zůstali mnoho dlužní. Problém je v tom, že samozřejmě každý historik chce napsat velké dílo, kde všechno bude opoznámkované a podobně. Jenomže v určitých chvílích má historik podle mého názoru taky občanskou povinnost. Já osobně jsem například cítil, že když jsme ty nepravdy a lži do lidí nacpali, tak je naše povinnost to z nich taky dostat. A považoval jsem za svou morální povinnost se k tomu, co jsem kdysi psal, znovu vyjádřit na základě nových a dalších výzkumů. Historikové měli v mnohem větším rozsahu publikovat, i třeba za cenu, že to nebude úplně podle odborných regulí, že to nebude tak, jak se to učili ve škole.“ (CUHRA, J. – KOPEČEK, M.: Jde o to, jestli se k pravdě přibližujete, s. 27.)

- 30 KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu*. Praha, Panorama 1990; TÝŽ: *Československo v poválečné Evropě*. Praha, Karolinum 2004.
- 31 TÝŽ: *Nekrvavá revoluce*; TÝŽ: *Pět kapitol o únoru*. Brno – Praha, Doplněk – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1997.
- 32 TÝŽ: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha, Mladá fronta 1992; TÝŽ: *Největší politický proces: „M. Horáková a spol.“* Brno, Doplněk 1995; TÝŽ: *Nebezpečná bezpečnost: Státní bezpečnost 1948–1956*. Brno, Doplněk 1999.
- 33 TÝŽ: *Sovětské poradci v Československu 1949–1956*. Praha, ÚSD AV ČR 1993; KAPLAN, Karel – TOMÁŠEK, Dušan: *O cenzuře v Československu v letech 1945–1956*. Praha, ÚSD AV ČR 1994.

koslovenské reformy 1968.³⁴ Významným příspěvkem k výzkumu jednotlivých společenských vrstev v poválečném Československu je pak Kaplanova práce o dělnictvu, která vyšla jako první díl projektu *Proměny československé společnosti (1948–1960)*.³⁵

Karel Kaplan je vynikající, zřejmě bezkonkurenční znalec archivních dokumentů k mnohým tématům československých dějin v období 1945 až 1968. Není tedy překvapením, že se realizoval také v řadě edičních projektů. Podobně jako ve svých autorových textech se i v pramenných edicích, jež připravil sám nebo ve spolupráci s dalšími badateli, zabývá tématy značně obecnými i zcela konkrétními, takže zahrnují jak zásadní kolekce dokumentů k právnímu či státoprávnímu vývoji,³⁶ tak specializovanější soubory třeba ke konkrétním lidským osudům.³⁷

Zvláštní kapitolu Kaplanova díla tvoří práce popularizační a přehledové. Největší pozornost vzbudila kniha *Gottwaldovi muži*, napsaná společně se spisovatelem a historizujícím publicistou Pavlem Kosátkem.³⁸ Soubor portrétů vrcholných čes-

34 KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*, sv. I/1: *Československo a rozpory v sovětském bloku*; sv. I/2: *Reforma trvale nemocné ekonomiky*. Brno, Doplněk 2000; TÝŽ: *Kořeny československé reformy 1968*, sv. II/1: *Změny ve společnosti*; sv. II/2: *Struktura moci*. Brno, Doplněk 2002.

35 TÝŽ: *Proměny československé společnosti (1948–1960)*, sv. 1. Praha, ÚSD AV ČR 2007.

36 Viz především JECH, Karel – KAPLAN, Karel (ed.): *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945: Dokumenty*. Brno – Praha, Doplněk – ÚSD AV ČR 2002; KAPLAN, Karel (ed.): *Pražské dohody: Sborník dokumentů*. Praha, Státní ústřední archiv – ÚSD ČSAV 1992; KAPLAN, Karel – ŠPIRITOVÁ, Alexandra (ed.): *ČSR a SSSR: Dokumenty mezinárodních jednání*. Brno – Praha, Doplněk – ÚSD AV ČR 1997.

37 Za všechny tituly z dlouhé řady Kaplanových edičních počínů zde připomenu alespoň edici výpovědi vyšetřovatele Státní bezpečnosti Bohumila Doubka, která je důležitým pramenem k poznání přípravy politických procesů v Československu (KAPLAN, Karel (ed.): *StB o sobě: Výpověď vyšetřovatele Bohumila Doubka*. Praha, Úřad pro vyšetřování a dokumentaci zločinů komunismu Parlamentu ČR 2002).

38 KAPLAN, Karel – KOSÁTEK, Pavel: *Gottwaldovi muži*. Praha – Litomyšl, Paseka 2004.

koslovenských komunistů kolem Klementa Gottwalda však zůstal poněkud za očekáváním a nepodařilo se mu překonat vynikající *Mocné a bezmocné*. Nejrozsáhlejším Kaplanovým počinem v této oblasti je souhrnná, prozatím dvousvazková práce *Kronika komunistického Československa*.³⁹ Taková syntetizující pojednání však v Kaplanově bibliografii vždy patřila spíše k okrajovým titulům, doplňujícím a zároveň vytěžujícím řadu jeho monografických publikací a pramenných edic.

Slabiny a přednosti Kaplanovy metody

Stručná rekapitulace Kaplanových publikačních aktivit po roce 1989 názorně ukazuje, jak důležitou roli sehrál v bádání o komunismu během posledních dvou desetiletí. V úvodu k tomuto článku jsem obecně charakterizoval situaci, v níž se na počátku devadesátých let nacházel po dvou desetiletích „normalizační“ stagnace resuscitovaný výzkum nejnovějších dějin. Bez velké nadsázky lze prohlásit, že Karel Kaplan se stal symbolem této fáze obnovy a postupného zpracovávání nejdůležitějších témat, především z oblasti politických dějin. Na předcházejících stranách jsem ve stručném přehledu představil formování Kaplana-historika, jeho komplikovaný, ale logický vývoj od pracovníka na poli stranické propagandy a ideologie k přednímu historikovi proslulému lpěním na přísně faktografických popisech, nezasažených do rámcových teoretických konceptů. Závěr tohoto článku nutně vyžaduje celkové kritické zhodnocení Kaplanova díla a jeho metodologických východisek, zvážení přínosu dlouhé řady jeho prací českému dějepiscectví.

V Kaplanově vývoji jsem označil dva klíčové momenty: přerod z funkcionáře na historika reformního proudu během šedesátých let a poté postupný přechod na pozici čistého empirismu, započatý krachem projektu reformního komunismu a plně završený po Kaplanově návratu z německého exilu. Podoba vrcholných Kaplanových prací je tedy výsledkem dlouhého procesu depolitizace vlastních odborných textů. Toto konstatování není nijak v rozporu se skutečností, že Kaplanovy publikace i nadále zůstávaly politikem. Jak v exilu, kde hrály roli při odhalení skryté tváře komunistického mocenského monopolu, tak po roce 1989, kdy popis politických praktik KSČ musel nutně působit při formování postojů různých složek společnosti vůči čtyřiceti letům vlastní poválečné historie. V tomto smyslu však Kaplanovy práce byly stejně politické, jako je politický každý historiografický text (obzvláště pak v oboru soudobých dějin).

Programová rezignace na politické angažmá realizované prostřednictvím odborného textu měla ovšem v Kaplanově případě mimořádný význam. Při jeho výsadním postavení v bádání o komunismu se mu podařilo vymezit určitý trend v pří-

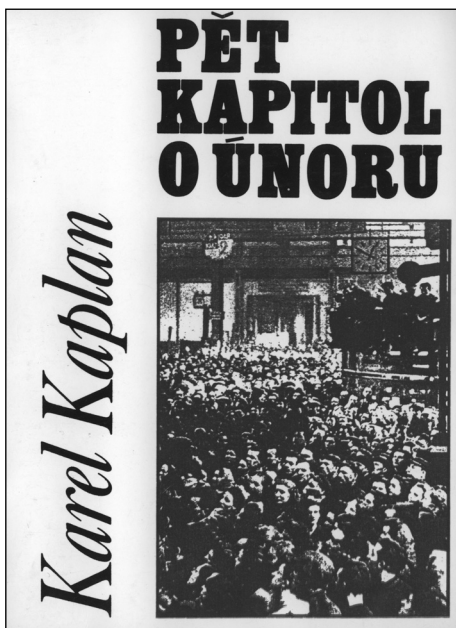
39 KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa*, sv. 1: *Doba tání 1953–1956*; sv. 2: *Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*. Brno, Společnost pro odbornou literaturu – Barrister & Principal 2005 a 2008.

stupu ke zkoumaným tématům. Jeho hlavním znakem byl střízlivý pohled, historické psaní nesklouzávající do rétoriky soudců a mravokárců, která je stále jednou z největších nástrah historiografie v období postkomunistické transformace. Kaplanovy práce se proto nestaly trestajícím bičem na minulost, ale zkoumající lupou, která přibližuje detaily z rozličných kapitol nejnovějších československých dějin.

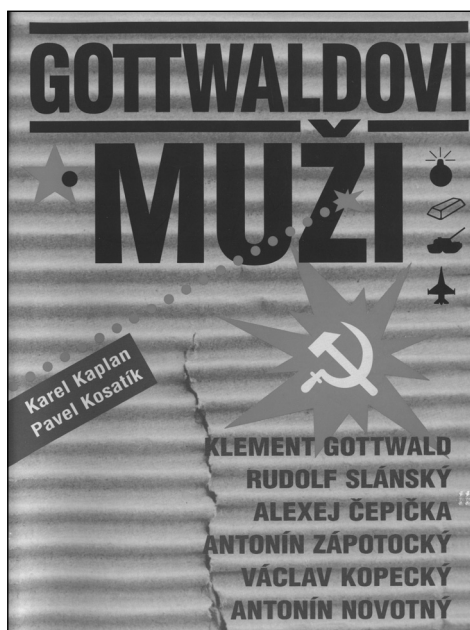
Kaplanův přístup k výzkumu minulosti sice sehrál v nedávné době důležitou roli při formování postoje historiků i veřejnosti k éře komunismu, jeho metodologická východiska však vzbuzují řadu kritických úvah. Snaha učinit z informací obsažených v archivních materiálech „pravdu o minulosti“, v kontextu dnešního českého dějepisectví stále většinová badatelská strategie, je již tři desetiletí značně zproblematizována postmoderní kritikou historiografie. Taktéž analýza zrodu vědeckého poznání, minimálně od časů Thomase S. Kuhna, zpochybňuje dříve samozřejmé pravdy o vědecké objektivitě a pravdivostní hodnotě vědcových soudů. Optikou těchto kritických koncepcí se Kaplanova snaha o směřování k historické pravdě, pod níž rozumí úplný popis minulé reality,⁴⁰ jeví značně naivně.

Další vážná výtka může přijít z řad historiků-konstrukcionistů, kteří ve prospěch svého výzkumu zapojují rozličné sociální teorie. Z této perspektivy jsou mnohé Kaplanovy práce výsostně pozitivistickým přetlumením archivních dokumentů bez výrazného interpretačního rámce, sbírkami dat, v nichž může chybět tolik potřebné zobecnění.

Třetí směr možné kritiky má východisko v posuzování narativního charakteru historiografie. Pokud je historiografie chápána jako svébytný literární žánr, nabízejí se přirozeně úvahy o literárních kvalitách historikova psaní a vlivu zvolené narativní strategie na formulování a obsah výpovědi obsažených v textu. Z tohoto hlediska je namíště kritika Kaplanova literárního stylu, jímž v nezřídka obtížně čitelné formě sděluje obrovské množství faktografických informací. Tento pro nejednoho čtenáře těžce stravitelný způsob prezentování vědeckých poznatků odpovídá

40 Viz CUHRA, J. – KOPEČEK, M.: Jde o to, jestli se k pravdě přibližujete, s. 28.

Kaplanovu striktně empirickému přístupu, v němž je autorem výpovědí o minulosti spíše sám archivní materiál než historik.

Kritické poznámky ke Kaplanovu dílu by se pochopitelně daly rozvést do větší šíře. Při tak obrovském množství publikací by se určitě našly další výrazné slabiny jeho stylu i metody. Jako protiváhu oprávněně kritizovaným aspektům Kaplanovy práce je nutno postavit jeho neoddiskutovatelný přínos pro zpracování nejnovějších českých a československých dějin. V mnoha ohledech se totiž jednalo o doslova průkopnické počiny. Kaplanův vliv je patrný také v zájmu, jaký mezi ostatními badateli vzbuzovala právě „jeho“ témata, jako například politická represe či personální vývoj a politické směřo-

vání vedení Komunistické strany Československa. Nebyl to právě Kaplan, kdo svým rozsáhlým dílem definoval celou jednu fázi výzkumu soudobých dějin, s jejím přednostním zaměřením na politické dějiny a mnohostranné poznávání represivních projevů komunistické moci?

Z tohoto hlediska může být právě kritické studium Kaplanových textů vhodným východiskem k vymezení vůči směru výzkumu, který jeho jméno reprezentuje, a k otevření nových cest v bádání o nejnovějších dějinách. Touto formulací nemám na mysli odmítnutí Kaplanova díla, ale kritické čtení jeho textů – zamýšlení nad tím, o čem tento velmi plodný autor nepsal, či jak jinak by se dala jím zpracovaná problematika pojmout. Jako vhodný návod k takové recepci mohou sloužit například výše naznačená kritická stanoviska, vycházející z různých názorů na povahu historikovy práce.

Při pohledu na rostoucí zájem historiků a studentů historie o soudobé dějiny je možno konstatovat, že již uzrál čas na překonání Kaplanových prací. Jako odpověď na žádost o solidní a bohatý zdroj informací k řadě otázek z dějin komunistického Československa je však stále namísto často pronášená věta: „Podívej se do Kaplana...“

Horizont

„Novecento“ namísto „storia contemporanea“?

*Úvahy o italských soudobých dějinách**

Lutz Klinkhammer

Významová pole pojmu „storia contemporanea“

Periodizace jsou pro člověka nezbytné: jakožto biorytmy, jakožto iniciační a přechodové rituály odměřují uplývání lidského času. Periodizace historického času je vždy umělá, a pokud má mít relevanci pro společnost, nikoli pouze pro individuum, je nezbytné se na ní dohodnout. V tom smyslu se periodizace jeví jako hledání identity našich dějin, soudobých dějin. Tuto identitu lze chápat jako epochu současníků (*Epoche der Mitlebenden*), jejíž oprávnění a zdůvodnění má původ v jednotlivci a v jeho vjemech a jež může být definována relativními kategoriemi

* Stať vyšla původně pod názvem „Novecento statt Storia contemporanea? Überlegungen zur italienischen Zeitgeschichte“ ve sborníku: NÜTZENADEL, Alexander – SCHIEDER, Wolfgang (ed.): *Zeitgeschichte als Problem: Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2004, s. 107–127. Navazujeme tak na příspěvky z tohoto sborníku, kterými jsme se v minulých číslech zaměřili na konstituování, vývoj a současný stav disciplíny soudobých dějin v Německu, Francii, Velké Británii a Španělsku. V souladu s našimi vydavatelskými zvyklostmi jsme v poznámkovém aparátu pokud možno doplnili křestní jména autorů, nakladatele uváděných knižních titulů a čísla i místa vydání citovaných periodik a opravili některé chybné údaje.

a/nebo absolutními letopočty. Zatímco uvedené pojetí soudobých dějin Hanse Rothfelse nebylo v Itálii prakticky recipováno, definici Geoffreyho Barraclougha z roku 1967, podle které *contemporary history* označuje dobu, „v níž poprvé nabývají jasné podoby problémy, které nás zaměstnávají ve světě naší přítomnosti“, lze nalézt téměř v každém historickém přehledu.¹ V konkrétní aplikaci se příležitostně sahá k Rothfelsovu propojení relativní a absolutní chronologie: také italské pokusy periodizovat *storia contemporanea* se pohybují mezi dvěma póly – mezi periodizací utvářenou individuálním vnímáním a pozorováním a mezi strukturální interpretací, jež rozpoznává procesualitu jevů. S odvoláním na interpretace Hannah Arendtové, Reinharda Kosellecka a Pierra Nory vypracovala historička Mariuccia Salvatiová interpretační postup, který dovoluje propojit „realitu“² dějin přítomnosti s jejich vnímáním současníky, a tím poskytnout svébytné místo narativitě osobní zkušenosti.³ Leonardo Paggi naopak Barracloughovo pojetí ještě přiosťřil a z člověka učinil takřka pasivního spoluprožívajícího dějinného vývoje: během historického procesu postupně uzrají problémy, jejichž současníky jsme.⁴

Mohli bychom ovšem namítnout, že takováto domnělá homogenita připisovaná představě o současnosti není nic samozřejmého. Politik a historik Vittorio Foà, kmet téměř stoletý a autorita italského kulturního a vědeckého života, si ještě vzpomíná na dny *Belle époque* v Turínu před vypuknutím první světové války. Děd renomovaného historika soudobých dějin Claudia Pavoneho byl v revolučních letech 1848 a 1849 odsouzen v Království obou Sicílií pro politické rejdy. Takovýto rodinný řetězec vzpomínek, obloukem se klenoucí nad třemi generacemi, vytváří pak subjektivní představu o současnosti sahající daleko nazpět, představu, která ještě posiluje generačně specifickou časovou disparátnost současnické vzpomínky.⁵

-
- 1 BARRACLOUGH, Geoffrey: *An Introduction to Contemporary History*. Harmondsworth, Penguin 1967, s. 20. Pro recepci byl zřejmě rozhodující italský překlad (TÝŽ: *Guida alla storia contemporanea*. Roma – Bari, Laterza 1996). Odkazy na Barracloughovu definici se objevují v následujících pracích: SALVATI, Mariuccia: *Il Novecento: Interpretazioni e bilanci*. Roma – Bari, Laterza 2001; PAGGI, Leonardo: Un secolo spezzato: La politica e le guerre. In: *Parolechiave: Nuova serie di „Problemi del socialismo“* (Řím), č. 12 (prosinec 1996): *Novecento*, s. 71–107, zde s. 107.
 - 2 Salvatiová ji definuje jako souběh dlouhodobých procesů politické a ekonomické expanze, technického pokroku i stále větší přítomnosti mas ve veřejném životě.
 - 3 SALVATI, Mariuccia: *L'idea di età contemporanea: Appunti per una ricerca*. In: *L'Annale Irsifar 1997*. Roma, Istituto romano per la storia d'Italia dal fascismo alla Resistenza 1998, s. 35–49. Salvatiová odmítá eurocentrické pojetí *novecenta* a namísto toho se přimlouvá za *storia contemporanea* 20. století, která reflektuje globální dimenzi soudobých dějin a urychlování historických procesů.
 - 4 PAGGI, L.: *Un secolo spezzato*, s. 107.
 - 5 Pro naše účely zcela pomineme fikci o rámci národního státu jakožto předpokladu pro vznik takovéto představy o současnosti (o významu *piccole patrie* a regionálních identitách viz příspěvky autorů Rolfa Petriho, Maria Insenghiho a Laury Cerasiové v ročence *Quellen und*

Snaha precizněji pojmut historii právě minulé doby není jenom italský problém a obrací naši pozornost k mezinárodní debatě o periodizaci minulosti. Specificky italský moment spočívá v tom, že v Itálii chybí představa o obsahově bezpečně postizené, chronologicky jednoznačně definovatelné epoše soudobých dějin, ba dlouhou dobu pojem „soudobé dějiny“ vůbec neexistoval.⁶ Psát historii doby právě minulé bylo od založení národního státu vždycky chápáno jako problematická věc: se vznikem představy o soudobých dějinách šla ruku v ruce výtky, opakovaná až do dnešní doby, že soudobé dějiny slouží pouze instrumentalizaci bezprostředně předcházející minulosti k politickým účelům, že v úmyslu vychovávat národ slouží politicko-mravoučnému dějepiscectví.⁷

Od roku 1945 se zformovala v zásadě tři významová pole pojmu *storia contemporanea*:

Zprvée, *storia contemporanea* jako pojem pokrývající dvě století, jako chronologické pokračování historiografie raného novověku bez emfatického náboje. *Storia contemporanea* se především v univerzitní výuce a rovněž v obsahových popisech kateder a akademických pracovišť překrývá s německými „nejnovějšími dějinami“ („*neueste Geschichte*“), podle toho kterého autora však začíná předělem let 1748, 1776, 1789, 1815 nebo 1870. Akademicky viděno neexistuje dosud ekvivalent k francouzské *histoire du temps présent* nebo k německým *Zeitgeschichte* po roce 1945. S určitým váháním se někdy hovoří o dějinách přítomnosti (*storia recente*). Tento pojem je ovšem tak libovolný a tak pružný, že dosud nebyl deklarován jako označení epochy. Z akademického hlediska zůstává tudíž zachováno klasické dělení na epochu antiky, středověku a novověku, které vzniklo v rané renesanci z dobově podmíněné touhy po obnově,⁸ a soudobí historici ho po celé ty věky anachronicky zachovali dodnes. Zdá se, že toto strnulé schéma nevyvolává žádné velké spory, i když právě pro nejnovější z těchto epoch znamená určitý problém: vždyť „dorušující“ čas mění celkový obraz epochy a v tom smyslu by měl vyvolávat potřebu

Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, č. 83. Rom, Deutsches Historisches Institut in Rom 2003). Působení komplexu rodinné paměti se projevilo také v případě blahorečení papeže Pia IX.; Bruno Di Porto v referátu „Židé a obraty Pia IX.“ na konferenci „Pius IX., církev a Židé mezi náboženstvím a politikou v době italského obrození“, konané 27.6.2000 v Římě, připomněl, že jeho babička sama zažila opětne zřízení římského ghetta po porážce římské republiky v roce 1848 a diskriminaci Židů v 50. letech 19. století, za pontifikátu Pia IX.

6 Gioacchino Volpe mohl nové vydání svých italských dějin od roku 1815 do roku 1915 publikovat pod názvem *Italia moderna*, aniž musel jedinou větou tento titul vysvětlovat.

7 K debatě na konci 19. století detailně na základě učebních plánů pro výuku dějepisu ve škole viz SOLDANI, Simonetta: *Il risorgimento a scuola: Incertezze dello Stato e lenta formazione di un pubblico di lettori*. In: DIRANI, Ennio (ed.): *Alfredo Oriani e la cultura del suo tempo*. Ravenna, Longo 1985, s. 133–172.

8 MOMMSEN, Theodor E.: Petrarch's conception of the „dark ages“. In: *Speculum*, roč. 17, č. 2 (1942), s. 226–242.

trvalé reflexe toho, co podléhá proměnám a co asi přetrvá, co z minulosti účinně zasahuje do přítomnosti a co my projikujeme do budoucnosti.

Zadruhé, *storia contemporanea* jako ekvivalent „novecenta“. Ve veřejnosti i v akademických kruzích se již určitou dobu *storia contemporanea* asociuje s pojmem *novecento*, čímž se zpravidla myslí „krátké 20. století“ (1914–1989/1991). Vzhledem k tomu, že dějiny 19. století se v historické teleologii národního státu dlouhou dobu vykládaly jen jako „dějiny italského obrození“ (*risorgimento*), z hlediska století dvacátého, éry násilí a masových mobilizací, se pojetí jejich vývoje mohlo snadno rozplynout v sumární představě jakési přede hry postrádající valného významu. Diskuse se přitom v retrospektivní zkratce často soustřeďuje kolem procesů utváření národního státu, interpretovaných (v závislosti na politickém táboře) jako procesy úspěšné, anebo neúspěšné. Takovéto oddělování 19. a 20. století se však už vžilo i na akademické půdě, kde většina profesorů oboru *storia contemporanea* klade důraz na 20. století. To platí zejména pro fakulty politických věd, zakládané po roce 1945, které disponují značným procentem profesur pro obor soudobých dějin. Podobný posun těžiště směrem k 20. století vyplývá také ze začlenění těchto profesur na fakulty právní, sociologické nebo ekonomické, které se povinně soustřeďují na sektorální témata, jako je historie státní správy, odborových hnutí, sociální politiky nebo politických stran.

Během legislativní periody 1996 až 2001 došlo za středolevé vlády k reformě školní výuky, která posílila pozici dějin 20. století.⁹ Reforma opačná na sebe nedala dlouho čekat. Ministryně školství následující Berlusconiho vlády Letizia Morattiová opatření svého předchůdce Luigiho Berlinguera anulovala. Poslanci postfašistické strany Národní aliance, vedené Gianfrankem Finim, se zájem o toto století násilí pokoušeli oslabit zároveň i tím, že proklamovali posílení vlastenecké hrdosti a hodnot národního státu. V tisku se tudíž někdy stavělo do protikladu „Berlinguerovo 20. století“ a „Finioho 19. století“.

Zatřetí, *každé dějiny jsou (politicky využitkovatelnými) soudobými dějinami*. Tento třetí význam toho s nějakou pevně vymezenou epochou nemá mnoho společného. Je formován diskurzivním chápáním *storia contemporanea*, které se manifestuje veřejným používáním historie a politickou instrumentalizací pro aktuální účely, často pro účely stranické politiky nebo kulturní hegemonie. Toto veřejné využívatelství minulosti nezahrnuje jen epochu akademicky definované *storia contemporanea*, ale má sklon obsáhnout všechny epochy minulosti. Ať už historik a publicista Gad Lerner – ve spojitosti s cestou papeže Jana Pavla II. do Izraele – píše v deníku *La Repubblica* o křížových výpravách anebo ať renomovaný medievalista Franco Cardini uvažuje o království a papežství ve středověku, téměř vždy se jedná o soudobou historii ve smyslu Benedetta Croceho. Tento neapolský filozof popsal roku 1938

9 Dne 4.11.1996 ministr školství Luigi Berlinguer nařídil, aby v předmětu historie byl poslední rok obou tříletých cyklů na středním a vyšším stupni věnován vždy 20. století (*novecento*).

svou koncepci *storia contemporanea* takto: „Praktická potřeba, která je podstatou každého historického úsudku, propůjčuje všem dějinám charakter ‘dějin současných’, protože ať už se fakta do nich spadající zdají být chronologicky jakkoli dávná a dávno minulé, jde ve skutečnosti o dějiny vždy vztažené k nynější potřebě a situaci, již tato fakta rozechvívají svými vibracemi.“¹⁰ Tento latentní nebo manifestační vztah k aktuálnosti je v Itálii podstatou enormního významu historie pro veřejnou debatu. Události 20. století se pro politickou instrumentalizaci hodí zvláště dobře, protože vztahy k přítomnosti jsou tu ještě zřejmější.

„*Storia contemporanea*“ jako označení epochy

Až do poloviny 20. století nebyl pojem *storia contemporanea* v Itálii běžný, pokud vůbec nebyl do značné míry neznámý.¹¹ Vyprofiloval se teprve po roce 1945, nedocílilo se však konsenzu o jeho chronologickém vymezení. Institucionalizaci soudobých dějin na univerzitách se otevřely dveře roku 1950, když byla na fakultě politických věd florentské univerzity poprvé zřízena profesura pro soudobé dějiny, kterou získal budoucí ministerský předseda Giovanni Spadolini. Avšak k rozhodujícímu průlomům došlo teprve po roce 1968 a v jeho důsledku, když byla vytvořena celá řada profesorských míst pro obor soudobých dějin. Na turínskou univerzitu, tak důležitou pro italský intelektuální život, byl v osobě Nicolý Tranfaglie povolán profesor soudobých dějin poprvé v roce 1970.¹² Pokud přejdeme od pojmu k věci samé, tedy k nakládání s nedávnou minulostí, pak „soudobé dějiny“ byly intenzivně provozovány od vytvoření národního státu – jen pod jiným jménem.

Také školní výuka je průkazným indikátorem rostoucího významu soudobých dějin: roku 1867, kdy chtěl Garibaldi dobýt Řím pro národní stát, končila děje-

10 Autor dále pokračuje: „Ty, které pro potřeby historiografie nazýváme dokumenty psanými, rytými nebo tesanými, vyobrazenými či zachycenými na fonografu nebo třeba existujícími ve formě předmětů vytvořených přírodou, koster nebo zkamenělin, jsou dokumenty potud, pokud podněcují a potvrzují vzpomínky na rozpoležení ducha, jež existují ve mně; v každém jiném ohledu zůstávají barvami, papírem, kameny, kovovými nebo šelakovými deskami apod. bez jakéhokoli duševního užítu.“ (CROCE, Benedetto: *Historie jako myšlení a jako čin*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2006, s. 14.)

11 Renomovaná Treccaného *Enciclopedia italiana* – velké, v dobách fašismu koncipované encyklopedické dílo, v jehož psaní se pokračovalo i po roce 1945 tím způsobem, že vždy v desetiletém rytmu následovala série doplňkových svazků – se zcela obešla bez pojmu *storia contemporanea*. Až v doplňkovém svazku z roku 1995 se objevuje pasáž „Epoca moderna e contemporanea“ z pera Giuseppa Giarrizza. Nespecifické užití pojmu *storia contemporanea* se vyskytlo už v první polovině 19. století (srv. heslo „Historie“ v díle: MORONI, Gaetano (ed.): *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*, sv. 70. Venezia, Tipografia emiliana 1854, s. 95).

12 Viz LANA, Italo (ed.): *Storia della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Torino*. Firenze, Olschki 2000, s. 410 n. Roku 1978 byla profesura zdvojená a na toto místo jmenován Massimo L. Salvadori, žák Waltera Maturiho.

pisná látka Napoleonem a vídeňským kongresem.¹³ Teprve v osmdesátých letech 19. století byly jako předmět historického zkoumání vzaty na vědomí „evropské dějiny po vídeňském kongresu“, „italské revoluce roku 1859“ či zrození národního státu. Za ministra Francesca De Sanctis byla roku 1880 dovedena dějepisná výuka dokonce „až do roku 1870“. Jako pojmenování epochy označující nejnovější přítomnost se během osmdesátých let 19. století utvořil termín „naše politické obrození“ (*il nostro Risorgimento politico*), respektive „národní obrození“ (*Risorgimento nazionale*). Historie čerstvé minulosti se měla předkládat jako líčení *res gestae* hrdinů a mučedníků *risorgimenta*, které mělo ve výchovném záměru formovat věrného poddaného a vlasteneckého občana.¹⁴ Vlivní intelektuálové, jako historik a politik Pasquale Villardi, takovou příliš účelově zaměřenou modernitu pro výuku na gymnáziích, vyhrazenou vůdčím vrstvám, odmítali: budoucí elita národního státu se neměla věnovat plytké aktualitě, ale naopak vznešeným klasickým studiím.¹⁵ Na kongresu historiků roku 1903 tak byl sice přednesen návrh, aby byla na univerzitách zavedena zvláštní výuka italských soudobých dějin (tedy *risorgimenta*), renomovaní představitelé oboru, jako byl Gioacchino Volpe, jej však odmítli sarkastickým výrokem, že literárněvědné fakulty nemají kapacity na to, aby vzdorovaly takové institucionalizaci diletantismu a politického vměšování, kterou tu lze očekávat.¹⁶ Třebaže tím pojem *storia contemporanea* nabyl významu označení epochy a vešel takto i do povědomí historické obce, byla to jen výjimka, stejně jako když tohoto pojmu v titulu své oblíbené učebnice *Italské soudobé dějiny, vyprávěné mládeži* užil roku 1884 historik starověku Francesco Bertolini.

Pouze okrajově se pojem *storia contemporanea* užíval i za fašistické vlády. S první světovou válkou a futurismem se objevila nová potřeba vymezit se vůči minulosti. Ve dvacátých letech se o novou rytmizaci historického času pokoušela skupina intelektuálů prostřednictvím termínu *novecento*, který dal název celému hnutí i jeho publikačnímu orgánu. V prvních číslech časopisu *Novecento*, který začal pod vedením Massima Bontempelliho vycházet ve francouzštině roku 1926, byl definován předěl epoch takto: „Devatenácté století končí rokem 1915. Dvacáté začíná roku 1922. Rokem 1922 začíná velká antiromantická éra. Válka a převratná změna let 1919/1920 zcela sežehla poslední zbytky posledních romantizujících degenerací.“¹⁷ O něco později byl rok 1922 deklarován jako „rok 1“ fašistické éry. Nový le-

13 Italské dějepisné spolky, jako byl spolek v Neapoli, ve svých publikacích předepisovaly, že historické publikace členů spolku nemají přesahovat rok 1815 (o tom viz CLEMENS, Gabriele B.: *Sanctus amor patriae: Eine vergleichende Studie zu deutschen und italienischen Geschichtsvereinen im 19. Jahrhundert*. Tübingen, Max Niemeyer 2004).

14 SOLDANI, S.: *Il risorgimento a scuola*, s. 161 (viz pozn. 7).

15 Detailně tamtéž, zvláště s. 159.

16 Tamtéž, s. 168.

17 Citováno podle SALVATI, M.: *Il Novecento*, s. 28 (viz pozn. 1).

topočet se opíral o sebeinterpretaci fašistů, kteří prohlašovali, že uchopením moci v Itálii provedli revoluci.¹⁸ Historie nejnovější minulosti po *risorgimentu* byla nyní s apologetickým záměrem označována jako „dějiny fašistické revoluce“ (*Storia della Rivoluzione fascista*).¹⁹ Režim sám sebe oslavil jako završitel *risorgimenta* velkou „revoluční výstavou“, především při desátém výročí uchopení moci v roce 1932.²⁰

Zatímco zkompromitovaní historici jako Volpe roku 1945 v narážce na dvaadvacet let fašismu zlobně poukazovali na to, že „celá desetiletí dějinného vývoje, na kterém se nejrůznějším způsobem podílel italský lid, nemohou být vymazána škrtnutím pera jako nějaká obtížná závorka“,²¹ právě to se stalo ve školní výuce: poté co fašistický režim výuku historie dovedl v politickém záměru až po každodenní válečné dění a příslušně ji instrumentalizoval, po druhé světové válce byla nejnovější historie ze školního dějepisu zapuzena jako svého druhu akt politické hygieny. Zhruba patnáct let končila výuka historie podle osnov v roce 1918.²² I taková autorita jako antifašistický emigrant a medievalista Gaetano Salvemini považoval po své americké zkušenosti s dějepisem *current events* rizika takového výuku ještě roku 1952 za příliš velká, protože „právě prožité vášně“ tak podle něj vstupují do školního prostředí a naplňují je jedem. Veškeré dějiny jsou sice dějinami soudobými, říká Salvemini dále, a ke každému faktu přítomnosti existují předchůdci v minulosti, ale historie vzdálenější minulosti vede učitele i žáka k uvážlivějšímu odstupu.²³ Toto sebeomezení na školách od šedesátých let odpadlo. Ovšem strach z příliš intenzivní pozornosti věnované současným událostem, především v politiky konzervativních kruzích, zůstal.

V tomto vakuu, které univerzity ještě nebyly prakticky s to zaplnovat, se opět zrodilo italské soudobé dějepisectví – vyrostlo ze zájmu o italské hnutí odporu v le-

18 K tomu podrobně viz NÜTZENADEL, Alexander: Faschismus als Revolution? Politische Sprache und revolutionärer Stil im Italien Mussolinis. In: DIPPER, Christof – KLINKHAMMER, Lutz – NÜTZENADEL, Alexander (ed.): *Europäische Sozialgeschichte: Festschrift für Wolfgang Schieder*. Berlin, Duncker & Humblot 2000, s. 21–40.

19 Jen jako příklad srv. CHIURCO, Giorgio A.: *Storia della Rivoluzione fascista*, 5 sv. Firenze, Vallecchi 1929.

20 Viz WOOLF, Stuart: Risorgimento e fascismo: Il senso della continuità nella storiografia italiana. In: *Belfagor* (Florence), roč. 20, č. 1 (1965), s. 71–91; BAIONI, Massimo: Immagini e interpretazioni del Risorgimento durante il fascismo. In: *I Quaderni del „Cardello“: Collana coordinata dall'Ente „Casa di Oriani“*, č. 9. Ravenna, Longo 1999, s. 215–226.

21 VOLPE, Gioacchino: *Italia moderna 1815–1915*. Firenze, Sansoni 1945, s. XV.

22 K výuce dějepisu viz CAJANI, Luigi: Italien und der Zweite Weltkrieg in den Schulgeschichtsbüchern. In: CORNELIßEN, Christoph – KLINKHAMMER, Lutz, – SCHWENTKER, Wolfgang (ed.): *Erinnerungskulturen: Deutschland, Italien und Japan seit 1945*. Frankfurt/M., Fischer Tagebuch Verlag 2003, s. 269–284, zde s. 271.

23 SALVEMINI, Gaetano: Insegnamento della storia. In: *Opere di Gaetano Salvemini*, sv. 5: *Scritti sulla scuola*. Milano, Feltrinelli 1966, s. 744. Výuka dějepisu, říká zde autor, byla ostatně vždy pouhým prostředkem k dosažení politických účelů (tamtéž, s. 740 n.).

tech 1943 až 1945 a o jeho antifašistické kořeny. Jak píše Jens Petersen, „tomuto tematickému okruhu, tvořícímu úzký a časově omezený výsek národních dějin, se dnes věnuje více než půl stovky institucí a časopisů“. *Resistenza* se podle něj „především od začátku šedesátých let stala zakladatelským mýtem nového státu a součástí italské politické kultury. Tento mýtus byl institucionalizován a ritualizován stovkami pomníků, tisícovkami pamětních tabulí, desetitisíci názvů ulic, škol i jiných institucí a dalších projevů vzpomínkové piety“: forma a obsah této nové státní sebeprezentace, této „státní liturgie“ a nového „civilního náboženství“, byly podle Petersena ve stále větší míře utvářeny mýtem *resistenza*. Tato politická reinterpretace v duchu odporu a odboje, „zpečetěná mučednickou smrtí tisíců utýraných obětí“, nejenže měla schopnost po desetiletí stmelovat „velkou antifašistickou koalici stran ‘ústavního oblouku‘“, ale vedla také k nesmírně bohaté produkci v oblasti soudobých dějin, která tvoří už celý, jen stěží obsáhnutelný „badatelský kontinent“.²⁴ Mýtus *resistenza* působil podle Jense Petersena směrem k unifikaci, ale i jako dělítko. Především však „přispěl k tomu, že fašismus byl dlouhou dobu tabuizován, a tím i vyloučen z národních dějin. ‘Dvě černá desetiletí’ se tak stala závorou v přístupu k veškeré národní historii.“ Petersen se připojuje k soudu Renza De Feliceho, že představa o akční jednotě antifašistických sil byla svého druhu legendou, z níž profitovali křesťanští demokraté a komunisté, vzájemně si tak dodávající legitimitu coby monopolní strana vládní, respektive opoziční.²⁵ Soustředěním na léta 1943 až 1945 a na občanskou válku zuřící v Itálii (kterou však bylo dlouhá léta dovoleno zástupně nazývat jen „válkou osvobozenou“) byla ovšem do značné míry zastíněna fašistická válka z let 1936, respektive 1940 až 1943.²⁶ Soudobé dějiny se pěstovaly také veskrze selektivně, zločiny italské okupační armády nebyly pro většinu historiků dlouhou dobu vědecky relevantním tématem.

Italské bádání o soudobých dějinách se tedy ve třech po sobě následujících etapách označovalo takto: do roku 1922 *Storia del Risorgimenti*, do roku 1945 *Storia di Rivoluzione fascista* a po roce 1945 *Storia dell'antifascismo e della Resistenza*: s pojmem *storia contemporanea* se přitom nijak neoperovalo. V šedesátých letech se k tomu fakticky připojila *Storia del fascismo*, poté co se výzkumu italského fašismu začala věnovat skupina mladých římských historiků (mezi nimi především mladý Renzo De Felice), vycházejíc z předpokladu, že je třeba nejprve realitu fašismu poznat, než se o něm začnou vynášet soudy. Wolfgang Schieder zdůraznil, že

24 PETERSEN, Jens: Der Ort der Resistenza in Geschichte und Gegenwart Italiens. In: *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, č. 72. Rom, Deutsches Historisches Institut in Rom 1992, s. 550–571, zde s. 550–552.

25 Tamtéž, s. 567.

26 K tomu viz KLINKHAMMER, Lutz: Kriegserinnerungen im Wechsel der Generationen. In: CORNELIËN, Ch. – KLINKHAMMER, L. – SCHWENTKER, W. (ed.): *Erinnerungskulturen*, s. 333–343.

v takto nastoupeném směru historického bádání byla od samého počátku obsažena ospravedlňující tendence.²⁷

Pokud kromě toho pohlédneme i na souhrnné výklady, které od druhé světové války nově interpretovaly dějiny Itálie,²⁸ pak se po pojmu *storia contemporanea* v titulu sahá jen sporadicky. Když Ettore Rota roku 1952 vydaným čtyřsvazkovým dílem *Otázky soudobých dějin* zjednal pojmu „soudobé dějiny“ větší váhu, začíná kapitola „Soudobá civilizace“ (*Civiltà Contemporanea*) jakoby úplně samozřejmě otázkou, jaký trvalý duchovní odkaz po sobě zanechala Velká francouzská revoluce. V autorově pojetí patří k tomuto dědictví principy suverenity lidu, rovnosti a bratrství: „V tomto přetrvávajícím úsilí soudobého světa, směřujícím k realizaci ideálů rovnosti, bratrství a svobody, spočívají věčná aktiva Francouzské revoluce.“ Místo však Rota vyhradil nejenom pozitivním prvkům: „K pasivům bilance všech poučení, jež si je třeba vzít z historie revoluční Francie, patří systém diktatury, začínající státním převratem 18. brumairu, kdy Napoleon zavedl vládní formu nazývanou dnes totalitní.“ Rota však také uvedl přesnou dataci začátku své italské *storia contemporanea*: tato epocha sahá v jeho pojetí od roku 1748 až po bezprostřední přítomnost, v určitém smyslu až po redakční uzávěrku. Rota od sebe také z morálního a sociálněpsychologického hlediska odlišil jednotlivá staletí: charakteristika 19. století (*ottocento*) spočívá podle něho v tom, že „člověk si je po renesančním způsobu jist sám sebou a je rozhodnut zrušit jakékoli omezení, avšak je také naplněn savonarolovským duchem, savonarolovskou mesiášskou vírou. Epocha chrabrých činů i smutných událostí, vzájemně nedělitelně spjatých a existujících v nitru toho, kdo žije a umírá pro ideál.“ Jen s obtížemi, pokračuje Rota, bychom si však *ottocento* vybavovali beze stínu romantické melancholie, jenž byl nazván nemocí století: „Melancholie jako široce rozšířený, téměř závazný stav ducha, jenž dosáhl nejvyšších stupňů emotivity a bolesti a posléze se transformoval v šílenství, misantropii a teror ve světě.“²⁹ Je zde patrná zkušenost druhé světové války a fašismu, zračící se v nevyslovených pochybnostech právě o oněch ideálech naplněných mesiášskou vírou. Zdůrazněním masového zaslepení a teroru Rota zároveň podal do jisté míry charakteristiku první poloviny 20. století a zkonstruoval retrospektivní vývojovou

27 SCHIEDER, Wolfgang: Faschismus als Vergangenheit: Streit der Historiker in Italien und Deutschland. In: PEHLE, Walter (ed.): *Der historische Ort des Nationalsozialismus*. Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag 1990, s. 136–154, zde s. 139 n.

28 Pro detailnější zhodnocení některých důležitých interpretací italských dějin (pojmu *storia contemporanea* se v těchto výkladech ovšem neužívá) viz GENTILE, Emilio: *Breve storia delle storie d'Italia dall'Unità alla Repubblica*. In: DE FELICE, Renzo (ed.): *Storia dell'Italia contemporanea*, sv. 7. Napoli, Edizione Scientifiche 1983, s. 251–322. Toto sedmisvazkové dílo, které koncipoval Renzo De Felice a jež zahrnuje dobu mezi lety 1870 a 1975, se dokonce obejde bez jakéhokoli vysvětlení pojmu *storia contemporanea*!

29 ROTA, Ettore (ed.): *Questioni di Storia Contemporanea*, sv. 1. Milano, Marzorati 1952, s. 18 a 1.

linku, na níž z mesiášské víry v pravou ideu odvodil také pervertování této víry. Tím, že vyšel z pervertování velkých ideálů, které svým rozšířením do masových rozměrů získaly přímo apokalyptický efekt, transformuje Croceho emocionální ohromení v model patologie moderny: po inkubační době 19. století následoval ve 20. století katastrofální výbuch masových vášní.

Giacomo Perticone postupuje ve svém přehledovém výkladu z roku 1962 podle jiného modelu, který mnohem méně vychází z kořenů a sociálněpsychologických interpretací a více sleduje dějiny jednotného státu. Svou *Italia contemporanea* zasazuje Perticone do časového rámce let 1870 a 1948. Ovšem v úvodu prezentuje proti tomuto výkladu *storia contemporanea* celou řadu metodických námitek: V zásadě je tuto epochu třeba rozdělit do dvou částí. První fáze sahá od roku 1870 do roku 1914 a odehrává se v sociálním, ekonomickém a právním rámci ústavy z roku 1848. Tento státní systém, praví autor, nebyl vystaven žádným velkým zatěžkávacím zkouškám, pomineme-li vývoj v devadesátých letech 19. století na jedné straně a libyjskou krizi spolu s reformou volebního práva před první světovou válkou na straně druhé. Druhá „subepocha“ pak zahrnuje léta 1915 až 1948, směřujíc (zcela podle Barraclougha) stále více mimo tento původní rámec, k novým mezinárodním a třídním vztahům, k utváření politicko-parlamentních a hospodářsko-odborářských uskupení, až po vznik nátlakových skupin (*pressure-goups*) a řídicích aparátů typických pro masová hnutí. Italské směřování do role velmoci, říká dále, bylo zároveň směřováním do katastrofy. Jakmile skončila druhá světová válka, byl tento historický cyklus podle autora završen, a tím byla také dána možnost tuto historii rekonstruovat a vyložit, avšak bez nutnosti zůstat na úrovni kronikářského zápisu.³⁰

Zatímco přehledové výklady líčí historii národního státu zpravidla od roku 1870, školní učebnice se mnohem spíše zaměřují na hranici epoch kolem roku 1800.³¹ Gabriele De Rosa, renomovaný katolický historik a prezident Ústavu Luigiho Sturza, ukončuje ve své učebnici dějepisu pro gymnázia raný novověk teprve rokem 1815. Za charakteristickou pro *età contemporanea* nepovažuje ani tak Francouzskou revoluci, která je ještě přiřazena k převratům a přelomům 18. století, jako spíše Svatoalianskou aliancí a konstrukci nového zahraničněpolitického a bezpečnostněpolitického řádu na vídeňském kongresu, řádu charakterizovaného starostí o mír a pokusem zabránit dalším krvavým konfliktům. Za podstatný rys *età contemporanea* označuje De Rosa demografický růst a masové stěhování do měst, příznaky nového světa, v němž se dosud nepoznaným způsobem urychlil čas. Průmyslová revoluce se tu přiřazuje *età contemporanea*, politická revoluce epoše předcházející. Politické revo-

30 PERTICONE, Giacomo: *Italia contemporanea dal 1871 al 1948*. Milano, Mondadori 1962, s. 9 a 7.

31 Srv. např. VIOLA, Paolo: *Storia moderna e contemporanea*, sv. 3 a 4. Torino, Einaudi 2000. *Ottocento* zde začíná rokem 1815, *novocento* první světovou válkou.

luce 18. století mají v tomto systému podobné postavení a význam jako současně probíhající náboženská misie a kolonialismus.³² Francouzská revoluce jakožto předěl v taktu katolicky inspirovaném pojetí kontinuity do značné míry zaniká.

Určitou interpretací dějin vzájemného ovlivňování člověka a životního prostředí se nechal inspirovat v Římě vyučující historik Piero Bevilacqua naopak k tomu, že *storia contemporanea* pojal prakticky jako uzavřenou epochu počínající rokem 1776 (kdy vyšlo *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů* Adama Smitha) a uzavírající se zhruba rokem 1972 (založení Římského klubu). Je pro ni určující „ideologie neomezeného růstu, v níž měly během celé *età contemporanea* původ [duchovní] horizonty okcidentální společnosti“. Zánikem této ideologie je dán i konec epochy. „Ještě než 20. století docela zmizí, skuteční poslední dílo zkázy: srazí v povědomí okcidentální kultury totem bezcílného materiálního obohacování, jednoho z posledních mýtů *età contemporanea*.“³³ Příslušné hrůzyplné scénáře, vyplývající z prognózovaného zhroucení technizované moderny, už ostatně anticipovala literatura *science fiction*.³⁴

Každé dějiny jsou soudobými dějinami: veřejné používání historie

Bylo by možné vymezit soudobé dějiny třeba jako epochu, která je ještě předmětem právních sporů? Možným indikátorem aktuálnosti soudobých dějin by tak byly procesy, které se vedou před soudem o historické hodnocení jednajících osob. Italští historici musejí být zřejmě mnohem víc než kdekoli jinde připraveni na to, že budou zváni k soudu. Novější příklad poskytují Mauro Canali a Dario Biocca, kteří spisovateli Ignaziovi Silonemu, ve dvacátých letech minulého století významnému členu ilegální italské komunistické strany, v pramenné dokumentaci prokázali, že byl informátorem fašistické policie.³⁵

To by mohlo znamenat, že právně sporná soudobá historie se do značné míry překrývá s „krátkým“ 20. stoletím. Jenže lze uvést jako jiný, kontrastní případ žalobu pro hanobení památky zemřelých ze stejné doby. Čtrnáctého srpna 1861

32 DE ROSA, Gabriele: *Età contemporanea*. Bergamo, Minerva Italica 1990, s. 14.

33 BEVILACQUA, Piero: Il secolo planetario: Tempi e scansioni per una storia dell'ambiente. In: *Parolechiave*, č. 12 (prosinec 1996): *Novecento*, s. 161–195, zde s. 194 n.

34 CAJANI, Luigi: Decadenza e catastrofe: Langoscia del futuro nel pensiero fantascientifico. In: *Esercizi di potere: La decadenza. Tempi, luoghi, forme. Dibatti tra filosofi e manager*. Roma 1992, s. 23–27.

35 CANALI, Mauro – BIOCCA, Dario: *L'informatore: Silone, i comunisti e la polizia*. Milano, Luni 2000. Odhalení se objevilo také v katolickém deníku *Avvenire* 8.7.2000. Zainteresovaná veřejnost marně čekala, až Siloneho vdova podá žalobu pro urážku na cti, zdá se však, že ta nakonec Canaliho a Biocovy argumenty akceptovala. Podání žaloby zato ohlásil Giuseppe Tamburrano, prezident Nadace Pietra Nenniho a přívrželec Italské socialistické strany, protože Canali a Biocca prý zpochybnili jeho vlastní vědeckou reputaci.

vpadlo devět set italských ostrostřelců (*bersaglieri*) v jihoitalském Beneventu do dvou vesnic, Pontelandolfo a Casalduni. Elitní útvary pátraly po „banditech“. Vojáci překvapili vesničany ve spánku, brutálně povraždili desítky civilistů, vesnice byly nakonec srovnány se zemí. U dnešního soudu šlo o chování tehdejšího starosty obce Lorenza Melchiorreho. Ten ještě dřív, než tam infanteristé pod velením Cosima Giordana vtrhli, vesnici opustil. Toto defetistické chování podrobil kritice místní historik Antonio Ciano. Prapravnuk Melchiorreho, známý chirurg z Beneventa, chování svého předka obhajoval a amatérského historika zažaloval pro hanobení památky zemřelých. Ovšem právníci se neshodovali v otázce, zda na Cianovu výpověď lze vztáhnout ochranu před svobodou vyjadřování – především proto, že „ve světle trestního řádu ... není možné zjistit míru pravdivosti obsaženou v těchto událostech“.³⁶ Římský odvolací soud však nařídil zahájit hlavní líčení s odůvodněním, že „ochrana vzpomínky na mrtvého, u něhož existuje rodinná vazba s žijícími osobami, očividně odpovídá civilizačním kánonům“.³⁷ Tvorba historických soudů, anebo ochrana památky zemřelých? Která hodnota má větší váhu? Jak dlouho asi potrvá, než Alessandra Mussoliniová napadne u soudu historické verdikty o svém dědovi Benitu Mussolinim? V daném případě místní historik trval na tom, že učinil pokus postavit pomník katolickým partyzánům, difamovaným placenými pisálky na základě „hanebného činu jednoho briganta“, naopak chirurg svaloval odpovědnost na „reakční, filobourbonský brigantský zlořád“.

Izolovaný případ by byl pouhé kuriózum, pokud by za ním neprobleskovala historická debata o hodnocení procesu formování italského národního státu: bylo jihoitalské „ilegální odbojnictví“ („*brigantaggio*“) výrazem odporu partyzánů věrných království, anebo to byly kriminální excesy reakčních probourbonských postojů? Je zajímavé, že se tu v populárním historickém soudu výrazně rýsují diference, které se mýtus o *risorgimentu*, italském obrození, snažil překrýt.³⁸ Jako bumerang se vrací rozpolcení na vítěze a poražené, které až do vytvoření zastřešujícího mýtu o *risorgimentu* vytvářelo mezi oběma tábory názorovou propast, navrací se proces štěpení, který už roku 1936 popisoval Walter Maturi: „Epigoni piemontské konzervativní historické školy pěstují dějiny vítězů, zatímco republikáni, agitátoři hájící republiku Romagna ... klerikálové a přívrženci Bourbonů dějinám přenechali pomstu poražených.“³⁹

36 Při aplikaci právě tohoto odůvodnění by bývaly musely být zastaveny téměř všechny procesy, které byly v posledních letech vedeny (většinou v nepřítomnosti) proti německým válečným zločincům.

37 Viz rozsudek italského civilního soudu, č. 586/00 ze 7.6.2000.

38 Každý rok 20. září se například v kostele San Lorenzo in Lucina v Římě koná mše: 20.9.1870 obsadily Řím italské oddíly a skoncovaly s papežskou svrchovaností nad hlavním městem církevního státu.

39 MATURI, Walter: *Risorgimento*. In: *Enciclopedia italiana*, sv. 29. Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana 1936, s. 435; LOSURDO, Domenico: *La Seconda repubblica: Liberismo, federalismo, postfascismo*. Torino, Bollati Boringhieri 1994, s. 124 n.

Témata spadající do okruhu takto chápaných „soudobých dějin“ se však v žádném případě neomezují rokem 1861. Pro italskou společnost je soudobými dějinami potenciálně každá historie. Postačí několik příkladů: V době katolického „svatého roku“ 2000 se protikatolickou manifestací na Campo dei Fiori v Římě připomněl inkviziční proces proti Giordanu Brunovi a jeho poprava v Římě, událost stará čtyři století.⁴⁰ Připomínáním Giordana Bruna se italská laická společnost pokouší symbolicky obsadit uzlové body veřejné komunikace a ze vzpomínky na minulost generovat politické účinky na současnost.⁴¹ Tak také katolicismu vzdálený historik soudobých dějin Mario Isnenghi vyzval v reakci na papežovo *mea culpa* ve „svatém roce“ k tomu, aby se nezapomínalo na postoj církve vůči Brunovi, Campanellovi či Galileimu: „V tomto probudilém projevu kajičné lítosti nesmějí zaniknout dramatické okolnosti tohoto chování.“⁴² Podobným způsobem byl historicky obžalován i papež Pius IX., svatořečený 3. září 2000: *Historie svatého únosce dětí*, tak zněl titul publikace, již na svatořečení reagovala římská židovská obec.⁴³ Připomínal se v ní případ židovského chlapce Edgarda Mortary,⁴⁴ jenž byl po nouzovém křtu, který mu udělila jistá katolická služebná, odňat v Boloni své rodině a v Římě vzdělán na katolického kněze. Zemřel roku 1940 v jednom belgickém klášteře, krátce předtím, než by mu s příchodem německé okupace začalo hrozit, že se stane obětí nacistické zvůle. Také tento příklad poukazuje k památce zemřelého, tedy k minulosti, která pro dotyčné osoby nemůže upadnout v zapomnění – která však teprve ve světle pronásledování a diskriminací 20. století nabývá zvláštní, retrospektivní brizance. Katolická církev z roku 1859 nebo 1600 se tu obžalovává jen vnějškově. Neskrývá

40 Srv. též diskusi v italském denním tisku ke 400. výročí Brunova úmrtí: BRUNO, E.: Quel rogo che brucia ancora: Giordano Bruno una ferita nella storia della Chiesa. In: *Roma*, (15.2.2000); VERECCHIA, Anacleto: Giordano Bruno: Condannato a essere incompreso. In: *Il Giornale*, (17.2.2000); MASULLO, Aldo: Brunomania: Siamo figli di quel rogo. In: *Il Mattino*, (17.2.2000); GREGORY, Tullio: Al rogo il libero pensiero. In: *Il Sole 24 ore*, (13.2.2000); NONIS, Pietro: Il macigno di Giordano Bruno. In: *Avvenire*, (16.2.2000); CARDINI, Franco: Bruno, attenti al mito. In: *Tamtéž*, (11.2.2000); GRAVAGNUOLO, Bruno: Giordano Bruno, scandalo d'Europa. In: *L'Unità*, (13.2.2000); SALE, Giovanni: Giordano Bruno: Il „filosofo“, l'„eretico“ e il „mago“. In: *La Civiltà cattolica*, roč. 151, č. 3591 (5.2.2000), s. 226–239.

41 Srv. též konferenci „Galileo Galilei a Giordano Bruno v sociální imaginaci lidových hnutí 19. a 20. století“, která se konala v Pise 27.11.1999; zpráva o konferenci viz *Rivista storica dell'Anarchismo* (Pisa), roč. 17, č. 7 (2000), s. 132 n.

42 Viz interview Gabrielly Mecuccisové s Mariem Isnenghim a Frankem Cardinim o charakteru 20. století v deníku *L'Unità* z 30.5.2000.

43 *La leggenda del Santo Rapitore: Pio IX e il caco Mortara „agli onori dell'altare“*. Zvláštní příloha revue *Adista: Documenti, rassegne, dossier su mondo cattolico e realtà religiose* (Řím), č. 24 (2000).

44 KERTZER, David I.: *Die Entführung des Edgardo Mortara: Ein Kind in der Gewalt des Vatikans*. München – Wien, Hanser 1998.

se za tím vlastně nic jiného než zkušenosti 20. století (spojenectví oficiální katolické církve s fašismem; konkordát s Německou říší z roku 1933; exkomunikace komunistů, nikoli však nacistů), které zdatně proměnily rekonstruovanou projekční linii historického vývoje. Každé dějiny jsou dějinami soudobými, avšak jako takové – tolik musíme dodat v doplnění Croceho – je třeba je vnímat jen v prizmatickém lomu traumatických zkušeností nejnovější minulosti, hrůz druhé světové války a nacistické genocidy.

Další příklad toho, jak z ponoření do problémů přítomnosti je možno nově interpretovat minulost, poskytlo dvousté výročí protifrancouzských a protijakobínských povstání v různých oblastech Itálie. Zde se otevřela hned celá Pandořina skříňka a vzdmula se vlna – snad dlouho potlačované – kritiky italského sjednocení v šedesátých letech 19. století. Nepřekvapuje, že tato kritika se zvedla po rozpadu Křesťanskodemokratické strany a že ji, jak se zdá, podporují katolicismu blízké integristické kruhy. Do těchto povstání – u nichž je sporné, zda by měla být označována jako povstání, revolta, rebelie či kontrarevoluce – šli proti „bezbožným“ francouzským revolucionářům v Toskáně s voláním *Viva Maria!* na rtech, v Neapoli pod vedením kardinálovým, a některá z nich, jako v Sieně, ústila také v pogromy na Židy; jedno je však jisté – s touto vzpomínkou je spojena interpretace italských dějin jako dějin občanských válek.⁴⁵ Projevuje se tu něco jako identita jihoitalských států, která z odstupu dvou století nejenže staví na pranýř protikatolickou, ze severu přicházející invazi politickou či vojenskou, ale také poukazuje na svého druhu vymývání mozků v rovině kulturní. Analogicky to platí pro invazi Piemontanů ve znamení zakládání národního státu po roce 1860 a pro interpretaci jihoitalského „*brigantaggio*“. Vlivný katolický historik Giorgio Rumi tak při příležitosti výstavy o dějinách bourbonského panství v Neapoli konstatoval, že „vítězové vykonstruovali proti poraženým mýtus, přičemž je vyzvali, aby rychle zapřeli vlastní minulost a mohli tak přijmout jinou identitu“.⁴⁶ V posledních letech se objevila záplava populárněvědné literatury o jihoitalském obyvatelstvu s tituly jako *Zakázané dějiny: Jak Piemontané vpadli do jižní Itálie* nebo *(Koncentrační) tábory Savojanů*, jež vyprávějí o válečném zajetí jihoitalských a papežských vojáků po válkách za sjednocení. Ještě těžšího kalibru jsou zbraně, z nichž pálí novinář Rino Cammilleri: „Projakobínská a antifašistická historiografie zamlčovala slavné činy Italů, kteří měli tu chybu, že bojovali na straně přemožených.“⁴⁷ Jediné války, které Italové v posledních staletích vyhráli, jsou prý – *horribile dictu* – občanské války proti jiným Italům: od efemérní neapolské, „partenopské“ republiky až po hnutí *resistenza*.

45 VIGLIONE, Massimo: *Rivolte dimenticate: Le insorgenze degli italiani dalle origini al 1815*, Città Nuova. Milano, Istituto per la Storia delle Insorgenze 1999.

46 Viz interview s Giorgiem Rumim v deníku *L'Unità* 15.5.2000.

47 U tohoto výroku absentuje zdroj, z něž byl převzat (pozn. redakce).

V duchu novinářské polemiky se tu obžalovává levicová kultura, protože prý zastřela rozpolcenou identitu a občanské války přestylizovala v levicové osvobozené boje. Projakobínská historiografie v zajetí mýtu *risorgimento* i historiografie antifašistická údajně deformovaly historii jako nějakou jednosměrnou ulici a potlačily protinapoleonská povstání stejně jako istrijské krasové rokle, do nichž komunističtí partyzáni svrhávali své odpůrce.⁴⁸ Podobné výtky se objevují ve výkladech o 20. století: atakuje se údajné *pensée unique*, které prý akceptovalo pravdy jen tehdy, pokud přicházely od levice. Permanentně mluvit o masakrech Němců a o holokaustu neslouží prý ničemu jinému, než aby upadly v zapomnění komunistické zločiny. Takovýto vývoj není zcela nový: už historik fašismu a biograf Mussoliniho Renzo De Felice roku 1975 tvrdil, že v italské veřejné kultuře nebezpečně dominují komunisté. Wolfgang Schieder v tom spatřoval způsob, jímž se De Felice cíleně pokoušel „demaskovat ideologii antifašistického konsenzu demokratické poválečné Itálie jako ideologii kryptokomunistickou“.⁴⁹ V knižním interview s novinářem Pasqualem Chessou *Červená a černá* z roku 1995 hovořil De Felice dokonce o jakési antifašistické vulgátě, již je třeba vzdorovat.⁵⁰ V posledních několika letech se důležité kruhy v kultuře a politice snaží pod heslem historicky údajně nezbytné „revize“ prosadit novou interpretaci *novecenta*, v níž všechno směřuje k tomu, aby se oběti levicových i pravicových diktatur ocitly v jedné řadě.⁵¹

Do reinterpretace minulosti, do pokusu oprostít historiografii od jejího údajně levicového ideologismu se však pouštějí nejenom politicky aktivní novináři. Levicovou manipulaci s minulostí kritizovali rovněž známí historici soudobých dějin Giovanni Belardelli, Lucio Cafagna, Ernesto Galli della Loggia a Giovanni Sabbatucci, kteří se v řadě esejů snažili demaskovat některé z nejdůležitějších „mýtů“

48 Ke kategorizaci takových nařčení viz LOSURDO, D.: *La Seconda repubblica*, s. 124 nn. (viz pozn. 39).

49 SCHIEDER, W.: Faschismus als Vergangenheit, s. 143 (viz pozn. 27); TÝŽ: Zeitgeschichtliche Verschränkungen: Über Ernst Nolte und Renzo De Felice. In: *Annali dell'istituto italo-germanico in Trento / Jahrbuch des Italienisch-Deutschen Instituts in Trient*, č. 17. Trento, Istituto italo-germanico 1991, s. 359–378.

50 Viz DE FELICE, Renzo – CHESSA, Pasquale: *Rosso e Nero*. Milano, Baldini & Castoldi 1995; KLINKHAMMER, Lutz: Der Widerstand-Mythos und Italiens faschistische Vergangenheit. In: AFFLERBACH, Holger – CORNELIßEN, Christoph (ed.): *Sieger und Besiegte: Materielle und ideelle Neuorientierungen nach 1945*. Tübingen – Basel, Francke 1997, s. 119–139, zde s. 119 nn.

51 Proces tání v souvislosti s „pravými oběťmi“ bylo v Itálii možné pozorovat i v měsících před zavedením „dne vzpomínky na Osvětim“. V parlamentní diskusi však nešlo jen o vzpomínku na povražděné italské a evropské Židy, ale též – jak zdůrazňovala především Národní aliance – o „drama veškerého pronásledování“, to znamená „o ostatní případy truchlivé vzpomínky, které poznamenaly dějiny 20. století, a o oběti jakéhokoli pronásledování, ať z etnických, politických nebo náboženských důvodů“. (U citace není uveden zdroj, z nějž je převzata – pozn. redakce.)

národního státu.⁵² Dnešní historici, kteří se považují za „liberální“, líčí někdejší liberální příběh o úspěchu v utváření národního státu (který socialisté a marxisté vždy napadali) v temných barvách. Roberto Martucci tak ve svém přehledném výkladu o založení národního státu vyzvedává manipulaci lidového hlasování v roce 1860, drakonické rozdrčení selských povstání a hnutí brigantů, elitářský cenzus italského politického systému, kriminální elementy spjaté s politickým vzepětím sjednocení nebo odysseu čtyřiceti tisíc neapolských vojáků, zavlečených jako váleční zajatci do severní Itálie:⁵³ je v tom obsaženo všechno možné, jen žádná ryzost vlasteneckého vyprávění, jak je jí naplněn román Edmonda De Amicise *Srdce* a vznešená literatura *risorgimenta*. Se zdůrazňováním takovéto *légende noire* se většinou pojí aktuální politické dluhnutí: už tenkrát prý byl položen základ nešvarů a defektů poválečné italské republiky. Z takovéto perspektivy se pak jeví více než legitimní zásadní proměna politického kurzu v bezprostřední přítomnosti. Ovšem jako *basso continuo* se ve všech těchto interpretačních pokusech vynořuje téma občanské války. Zcela zjevně tu probíhá zástupná diskuse, kroužící kolem dodnes nezpracované dramatické války, jež v Itálii zuřila v letech 1943 až 1945. Zdá se tedy, že pohledu do vzdálenější minulosti vtiskuje jako v pavlovovském reflexu ráz problematika Mussoliniho vynucené republiky v Salò a otázka jejího historického zhodnocení – otázka dlouho potlačovaná, která se teď vrací jako bumerang a zjednává si prostor na jiném místě.

„Novecento“ namísto „storia contemporanea“

Jaké pozadí má pokus ministra školství Luigiho Berlinguera pozvednout *novecento* na skutečné jádro *storia contemporanea* a předcházející epochy – jak se obávají kritici⁵⁴ – proměnit v jakousi prehistorii či ranou historii, aby tak bylo možné využít školní výuku k politické indoktrinaci? Jistě není náhoda, že tento návrh učinila postkomunistická vláda, která od roku 1989 hledá novou historickou identitu. Pozadí tvoří jednak debata o hodnocení komunismu a jeho zařazení do dějin 20. století, na druhé straně trvání na široké antifašistické kultuře, jež není ochotna připus-

52 BELARDELLI, Giovanni – CAFAGNA, Lucio – GALLI DELLA LOGGIA, Ernesto – SABBATUCCI, Giovanni: *Miti e storia dell'Italia unita*. Bologna, Il Mulino 1999. V římském časopise *Meridiana* podrobil tento postup kritickému rozboru Piero Bevilacqua a nemilosrdně zkritizoval banalizaci minulosti (BEVILACQUA, Piero: *Le buone maniere*. In: *Meridiana: Rivista di storia e scienze sociali*, č. 33, listopad 1998). S Galliho kritikou hnutí brigantů se autor vypořádává především na s. 228 nn.

53 MARTUCCI, Roberto: *L'invenzione dell'Italia unita, 1855–1864*. Milano, Sansoni 1999.

54 Francesco Perfetti či Massimo Firpo se obávají nejenom toho, že přijde zkrátka vyučovací látka o minulých staletích, ale i politické ideologizace školní výuky (srv. PERFETTI, Francesco: *Contemporanei, ma noc giudizio*. In: *Il Sole 24 Ore*, (16.4.2000); FIRPO, Massimo: *Il passato in retromarcia*. In: *Tamtéž*).

tit, aby se fašismus – a především republika v Salò – rozplynul v nějaké pacifikační touze, zarovnávající vše do jedné řady. Koncentrace na *novecento*, posílená velmi intenzivní italskou recepcí *Věku extrémů* Erika Hobsbawma, má však také svébytné italské kořeny. Už italský marxista Antonio Labriola zdůrazňoval jako kritérium pro periodizaci konec liberální éry, aby se přechodu od 19. ke 20. století dostalo mimo aritmetický předěl ještě jiného, obsahového smyslu.⁵⁵ K posílení myšlenky, že první světová válka je mezníkem konce „*ottocento liberale*“ a že představuje začátek nové, revoluci šířící epochy, přispěla svým dílem ruská říjnová revoluce, vnímaná jako předěl.

Pokud však na *novecento*⁵⁶ jako na nové označení epochy pohlédneme zblízka, pak se v centru debaty neustále ocitá fašismus a spolu s ním druhá světová válka – jevy, které zároveň výrazně proměnily pohled na 19. století, na projekční linii národního státu, jak ukázaly historicko-politické konflikty o hodnocení národního sjednocení. V tom smyslu představuje rozhodující předěl ve *storia contemporanea* pro mnoho italských historiků „Osvětím“. Jestliže Mariuccia Salvatiová ve shodě s Hannah Arendtovou zdůrazňuje fundamentální diskontinuitu, kterou Osvětím vyvolala, pak Leonardo Paggi definuje 20. století dokonce jako *secolo spezzato*, rozlomené století. Představu o roce 1914 jako o předělu, jak říká v kritice Hobsbawma, je nezbytně třeba opustit. Naopak je nutno postulovat jednotu pro epochu mezi rokem 1870 a druhou světovou válkou – nikoli však za rok 1945, protože 20. století je vnitřně rozpolceno. Dobu katastrofy sice vystřídala zlatá éra po roce 1945, ale problémy, kterým jsme jakožto současníci vystaveni, říká Paggi, nevznikly roku 1914, nýbrž teprve v předvečer druhé světové války, kdy v krvavé lázni zanikl evropský měšťanský stát, formující se v posledních třech desetiletích 19. století, a do hrobu s sebou strhl onen mezinárodní řád, jemuž předtím dokázal podřídit zbytek světa.⁵⁷

Proto, aby podtrhl význam roku 1945 jako předělu a od té doby existujícího kontinua, poukazuje Paggi na pomalý, ostražitý proces poválečného evropského sjednocování, který se fundamentálně odlišoval od sjednocování krví a železem

55 LABRIOLA, Antonio: *La concezione materialistica della storia*. Bari, Laterza 1965, s. 319 nn. (viz také v českém vydání: TÝŽ: *Eseje o materialistickém pojetí dějin*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1961).

56 Stále častějším užíváním pojmu *novecento* se vytrácí původní význam slova: původně totiž označovalo umělecký směr, jehož stoupenci se považovali za kulturní avantgardu, za pionýry nové politické elity protiměšťanského a protiliberálního charakteru, který ale také záhy přistoupil na kompromis s fašistickým režimem. Mariuccia Salvatiová to hodnotí jako příznak rozchodu kultury a modernity mezi intelektuály. Základnu této regrese spatřuje v antimoderní kritice, jež modernu doprovází. Při kritickém vypořádávání s Francouzskou revolucí vznikla podle ní elitářská humanistická kultura, která přespříliš zdůrazňuje zlořády pokroku a na prahu 20. století revoltuje proti technickému pokroku, protože ten vyrovnává sociální rozdíly (srv. SALVATI, Mariuccia: *Il Novecento*. In: *Parolechiave*, č. 12 (prosinec 1996), s. 27).

57 PAGGI, L.: *Un secolo spezzato*, s. 73 (viz pozn. 1).

za druhé světové války podle vůle nacistů. Právě nacismus byl hnutím, které to-
muto století vtisklo svou hrůznou pečeť, říká Paggi. Naproti tomu komunismus
nemá podle něj periodizační sílu: rozdíly mezi nacismem a komunismem vyvstaly
v letech 1989 a 1990. Zhroutení východní „říše zla“ bez boje ukázalo, že autori-
tářský režim spojený s plánovitým hospodářstvím není srovnatelný s autoritářským
režimem, který se odpoutal od pokročilých forem kapitalistického hospodářství.⁵⁸

Podporu této interpretaci poskytuje v určitém smyslu Luisa Mangoniová, a to
v souvislosti s dobovými kulturními proudy. Podstatný zlom nastal podle ní ve tři-
cátých letech *novocenta*: „V mnoha ohledech právě třicátá léta začala pociťovat,
že jazyk, který vznikl za časů Francouzské revoluce a stal se politickým jazykem
jako takovým, nepostačuje pro pojmenování fenoménů vnímaných jako nové.“⁵⁹
Mangoniová ovšem poukazuje na to, že v této proměně měla funkci katalyzátoru
první světová válka, která byla pociťována jako tak silný předěl, že šlo přes palubu
všechno, co bylo k nepotřebě pro účely nové kulturní orientace.

Občanská válka z let 1943–1945, pravý zlom v národních dějinách

Zatímco Leonardo Paggi pokládá za evropskou, ne-li globální katastrofu druhou svě-
tovou válku, pak historiografie pěstovaná v ústavech pro výzkum odboje zaměřovala
po celá desetiletí pozornost na italskou občanskou válku z let 1943 až 1945. Démoni-
zace fašistů ze Salò do značné míry zadusila analýzu onoho útvaru, zvaného *Repub-
blica Sociale*. V současné době se ovšem v souvislosti s jakýmsi „anti-antifašismem“
(Salvatore Lupu) začíná rýsovat plíživá rehabilitace fašistické minulosti, rehabilitace,
která nyní – jako plod recepce tezí Renza De Feliceho – postihuje i interpretaci nej-
důležitějšího italského předělu ve 20. století, jímž bylo nacistické okupační panství
a *resistenza* let 1943 až 1945. O výklad této minulosti se už před více než desetiletím
rozhořela doslova válka, kterou Sergio Romano označil jako „válku vzpomínek“.⁶⁰ Jde
v ní, zkráceně řečeno, o vylepšení pozice republiky v Salò a jejích přívrženců, bagate-
lizující dikci často označovaných jako *ragazzi di Salò*, kteří prý „v dobré víře“ bojovali
za určitou věc, politicky případně snad pochybenou. Roku 1995 přilil Renzo De Felice
olej do ohně tezí, že 8. září 1943 bylo pro vlast katastrofou.⁶¹ Vlivný politolog Ernesto
Galli della Loggia pak dále šířil polemickou tezi o údajné záhubě vlasti – tedy vlasti

58 Tamtéž, s. 105 n.

59 MANGONI, Luisa: La cultura: Periodizzazioni e apocalissi. In: *Parolechiave*, č. 12 (prosinec 1996), s. 197–205, zde s. 204 n. Novou kulturní orientaci ve 30. letech interpretuje Mangoniová s odvoláním na Polanyiho jako „kulturní katastrofu“.

60 K této debatě (do roku 1994) viz KLINKHAMMER, Lutz: Die italienische Gesellschaft 1943–1945 zwischen Widerstand und Kollaboration. In: *Neue Politische Literatur*, roč. 39, č. 3 (1994), s. 390–412.

61 DE FELICE, R. – CHESSA, P.: *Rosso e Nero*; k tomu srv. KLINKHAMMER, L.: Der Resistenza-Mythos und Italiens faschistische Vergangenheit (viz pozn. 50).

fašistické.⁶² Od té doby zuří historicko-politický boj o interpretaci 8. září a odboje; obvinění z vytváření „antifašistické vulgáty“ na adresu levicově zaměřených historiků vyvolalo u opačné strany obvinění z „revizionismu“ na adresu pravice. Ta zas kontruje a svým kritikům vytýká, že mají stalinistický obraz historie, který nedokáže zachytit skutečně významné elementy sporné minulosti, totiž zločiny komunistů (popravy v istrijských krasových roklích, události v obci Porzus, římskou Via Rasella, vyhánění z Istrie a podobně). Jisté je, že malá skupina prominentních historiků se tu pasuje do role hlasatelů takové historické politiky, jež je přizpůsobována podle potřeb politiky aktuální, každodenní. Historik soudobých dějin Gabriele Ranzato z Pisy hovořil proto o svého druhu „historiografickém meči“ namířeném proti dějepiscectví „zlé levice“ – ve zřetelné narážce na tajnou organizaci Stay Behind (či Gladio, italský meč), s jejíž pomocí se mělo v padesátých a šedesátých letech zabránit převzetí vlády v Itálii komunisty. Prezident Carlo Ciampi, který se od počátku svého funkčního období pokouší posílit smysl pro národní identitu, zaujal jednoznačné stanovisko proti tezi o „záhubě vlasti“, když zdůraznil, že existovala kontinuita státu a institucí, přestože je strhl proud událostí. Ernesto Galli della Loggia a Giovanni Sabbatucci v rozhovorech pro tisk pak charakterizovali tyto výroky jako autobiograficky pochopitelné, avšak historicky neakceptovatelné. Ciampiho interpretace 8. září byla přespříliš hodnocena jako stanovisko ve prospěch *resistenza* a proti republice v Salò. Tváří v tvář neustávající debatě o hodnocení této fašistické republiky hovoří mnohé ve prospěch teze, aby italské soudobé dějiny nezačínaly rokem 1915, 1922, 1940 ani 1945, nýbrž 8. zářím 1943.

I když Renzo De Felice se svou antiteoretickou historiografií pokoušel obnovit kontinuitu narativní linie národních dějin a Italy usmířit s jejich minulostí, navázat na historismus liberálního ražení už nejspíš nebude možné. Tu a tam se sice objeví názor podobný tomu, jež vyslovil florentský medievalista Franco Cardini v deníku *L'Unità* 30. května 2000, totiž že se doposud stále maloval až příliš katastrofický obrázek 20. století, většina historiků soudobých dějin se však nejspíš přikloní k Mariuccii Salvatiové, pro niž byl civilizační zlom 20. století příliš hluboký, než aby byl možný návrat k lineárnímu zachycování dějin krácejících ve směru pokroku.⁶³

Ještě větší míru skepse vůči jakékoli klasické formě historiografie dal přednedávnm najevo Adriano Prosperi. Tento historik raného novověku, který společně s Paolem Violou vydal čtyřdílnou příručku „moderních a soudobých dějin“,⁶⁴ pro-

62 GALLI DELLA LOGGIA, Ernesto: *La morte della Patria: La crisi dell'idea di nazione tra Resistenza, antifascismo e Repubblica*. Roma – Bari, Laterza 1996.

63 SALVATI, M.: *L'idea di età contemporanea*, s. 45 (viz pozn. 3).

64 VIOLA, P.: *Storia moderna e contemporanea* (viz pozn. 31). Dílo je rozděleno do čtyř svazků: Od černého moru ke třicetileté válce; Od anglické k francouzské revoluci; Ottocento; Novecento. *Ottocento* začíná rokem 1815, *novecento* první světovou válkou. Úvod, který by reflektoval členění na epochy, chybí.

hlašuje s téměř melancholickou rezignací: „...existovala kdysi *storia moderna*, jež ústila ve *storia contemporanea*. Dnes jsme v postmoderní době a tato sekvence ztratila jakýkoli smysl příštího očekávání a budoucí perspektivy.“ Co tedy může historik dnes ještě dělat, táže se Prospero dále. Pokud bychom se řídili jeho radou, pak už jen „jedinou věc: pokusit se jinými očima přečíst a jinak napsat některé z mnoha životních příběhů, které zalidňují posledních pět staletí: malý segment v historii světa a *Homo sapiens*, tisícinu sekundy ze čtyřiařicetihodinového dne, abychom zachytili obraz, který měl tak rád Benjamin. Bez zvláštních poselství, bez červených či černých nití. Ale se zvědavostí a bez nelibosti, bez znechucení z toho, jací jsme, a z toho, jakými pravděpodobně zůstaneme.“ Tedy žádné bojovné dějepiscectví, v Prosperiho receptu jako by se spíše ozývala jistá skeptická rezignace vůči kultuře a lhostejná arbitrárnost; autor uzavírá temnými slovy: „U nás v Itálii historie dosud existovala jako prorocké zvěstování nebo jako ideologické paradigma. Tomu všemu je dnes konec. Pryč jsou doby, kdy se v dějinách hledala ‘červená nit’, jež komusi propůjčovala schopnost provést nás přítomností a za ni, směrem do budoucnosti pravděpodobně už jen růžové. Dnes jsou dějiny něco jako skříň se špatně zavřenými dveřmi, ze které čouhají hlavně útržky všelijakých nevítaných dokumentů, svědectví zahanbujících zážitků našich (i těch nejváženějších) předků. Minulost je zbankrotovaný podnik v likvidaci, dědictví podléhající dobročinné inventarizaci, hromada kamení, kterou je potřeba odklidit z cesty, pokud chceme jít dál, případně pokud chceme začít co nejdřív poletovat virtuálními světy. (...) Identita se dnes utváří prostřednictvím internetu, nikoli prostřednictvím historických děl.“⁶⁵

Nezdá se však, že by se převážná část italských historiků soudobých dějin chopila Prosperiho receptu a hodlala zanechat bojovné historiografie; ve veřejné diskusi posledních patnácti let jde naopak spíše o to, jak vylepšit pozici dějin poražených: pro 20. století to znamená rehabilitaci fašismu, pro 19. století perspektivu jednoznačně zaměřenou proti národnímu státu, ale bez marxistické nebo sociálnědemokratické kritiky zbrzděné demokratizace. Zda výsledkem bude viktimizace, jež petrifikuje v kulturní habitus národa, nezbyvá než vyčkat.

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

65 PROSPERI, Adriano: La storia a scuola? Un passato in liquidazione. In: *Corriere della Sera*, (21.4.2000).

Recenze

O literární rovině historikovy práce

Jan Randák

ŘEPA, Milan: *Poetika českého dějepisectví*. Brno, Host 2006, 260 stran.

Česká historiografie není prostředím, jež by bylo zřetelně přátelské k teoretickým debatám o podstatě oboru a diskusím o svých metodologických kořenech a východiscích. Ideálem historikovy práce se zdá být stále neosobní promluva o časech minulých, jež je zdánlivou zárukou maximálně možné objektivity. I proto mnoho badatelů již *a priori* rezignuje na literární ambice svých vědeckých textů, které se pak proměňují v prosté chronologie faktů. Hovořit o uměleckých či poetických rysech historikova textu však neznamena automatické zpochybnění jeho odborné věrohodnosti a vědeckých ambicí. Různé literární momenty se totiž s expertním podáním dějin nijak nevylučují. Právě o tom se může český čtenář přesvědčit v knize brněnského historika Milana Řepy, jež nese slibný název *Poetika českého dějepisectví*.

Již předem je třeba jasně říci: nečekejme žádné teoretizování a soustavu nedostížných metaúvah podaných složitým a neprostupným pojmoslovím. Pomyslným východiskem celé knihy je autorova reálná zkušenost se psaním vlastních textů. Imaginární celek jeho díla, jež si konstituoval ve své mysli, naráží na nutnost převodu do písemné odborné podoby prostřednictvím jazyka. Ten je však sám o sobě velmi často limitujícím médiem, které dovoluje vyjadřovat se pouze danou a *de facto* omezenou sumou slov a výrazů. A právě toto uvědomění přimělo Řepu přistoupit ke studiu děl několika českých historiků 19. a počátku 20. století, kteří jsou podle jeho slov chápáni nejen jako výborní odborníci, ale také jako mistři slova, v jejichž textech nalezne pozorný čtenář „stylistické finesy, odvážné metafory, napínavé zápletky, dramatické konflikty, barvitě vykreslená prostředí nebo mistrně charakterizované postavy“ (s. 9). Jedná se tedy o momenty vskutku poetické, v nichž se může

zároveň překrývat tvorbou odborných pojednání s krásnou literaturou. I dějepisectví je tudíž vlastní poetický rozměr, o němž předkládaná práce pojednává.

Díky tomu historiografie měla a vlastně stále má zvláštní postavení v pomyslném poli věd i umění. Vždyť prakticky až na prahu moderní doby – v 19. století – se dějepisectví konstitovalo výhradně jako vědecký obor, který se vymezoval vůči subjektivní krásné literatuře. Jako mnoho jiných vědních odvětví, například sociologie, pracovalo dějepisectví na své exaktní hodnověrnosti a podstatě. Akcentovalo kritiku pramenů, badatelské zkušenosti se předávaly v seminářích, historici objevovali, jak to tedy vlastně bylo. Před (či snad za?) badateli tudíž ležela jasná a dohledatelná podoba minulosti. Šlo o to ji jen v pramenech přečíst a převést na stránky publikací. To vše bez jakékoli literární ambice. Taková však byla situace v 19., respektive první polovině 20. století. Jak ale připomíná Milan Řepa, druhá polovina 20. století opět „našla“ literární dimenzi historikových děl, byť ta je dnes mnohem spíše nahlížena nikoli pouze z estetických slovesných pozic (jak to činí Milan Řepa), ale mnohem spíše z kritičtějších filozofických a epistemologických poloh mířících k samotné podstatě historiografie jako oboru. Nicméně přesto, nebo právě proto, patříme bez jakéhokoli ostychu po poetice i českého dějepisectví.

Řepova kniha je systematicky rozdělena do několika kapitol a dílčích pododdílů. V úvodní části se autor zabývá poetikou dějepisectví obecně, tedy jako teoretickým problémem moderní historiografie. Ohledává kořeny oboru, připomíná jeho vyprávěcí tradici, odkazuje na odborná narativní zpracování konkrétních historiků a jejich děl, především v zahraničí. Čtenáře tak mimo jiné nemůže neupozornit na „odvěkou“ otázku – historiografie jako věda, nebo jako umění? A to i přesto, že na ni v knize nehledá jednoznačnou odpověď. Ostatně stojí za úvahu, zda je dnes stále ještě nutné na tento dotaz reagovat s konečnou platností. Od dob Aristotelovy *Poetiky* zná evropské písemnictví obdobné úvahy, nicméně jejich definitivní rozřešení je podle mého soudu nemyslitelné.

Od přírodních věd, jež byly dlouhou dobu vzorem objektivit, odlišuje historii podle autora její zájem o člověka jako živého, a především jednajícího a prožívajícího aktéra minulých epoch. Dějepisectví neusiluje pouze o vnější popis jeho chování, ale snaží se reflektovat i jeho motivace. Právě i tento zájem přibližuje historika beletristovi, jenž se také chápe lidských emocí a jednání. V Řepově podání je tak výsledkem historikova snažení obraz složený „z vyprávění událostí, deskripce situací, zvažování motivů a analýzy charakterů“ (s. 13). Ve stejném duchu lze hovořit o romanopiscově práci. Nicméně věnujme se spolu s autorem výrazové stránce historikových děl, neboť zvláště narozdíl od mnoha exaktních, měřitelných věd a jejich opakovatelných pokusů nerozvinulo dějepisectví žádnou svou vyloženě odbornou slovesnost a soustavu pojmů. Jazyk historiografických textů je „běžnému čtenáři přístupný, podobně jako jazyk beletristické prózy“ (tamtéž). V tuto chvíli jsme se již dotkli východiska předkládané knihy, v níž jde skutečně „pouze“ o přiblížení vnější, výrazové, a tudíž rovněž poetické dimenze historikovy odborné činnosti. To je pomyslné zrcadlo, které je třeba Řepově knize neustále nastavovat.

V navazujících pěti kapitolách se autor pustil do detailnějšího rozboru poetiky konkrétních děl českého dějepisectví v připomínaném období. Jak jsem již pozna-

menal, Řepova kniha není sledem teoretických úvah, ale především formálním rozbořením, respektive praktickou analýzou mnoha vybraných pasáží z děl Josefa Pekaře, Josefa Šusty, Františka Palackého, Václava Vladivoje Tomka, Václava Novotného, Otakara Odložilka a dalších. Právě v předznamenané empirické práci s jednotlivými texty hledejme těžiště jak autorových odkazů k poetice českých dějepisných děl minulých desetiletí, tak i celé knihy.

V jednotlivých kapitolách autor sleduje několik rovin typologizace zkoumaných estetizujících prvků. Od *tropů* (metafora, metonymie, personifikace, figury) postupně přechází k vyšším úrovním *stylů* (styl, ráz, spojitost, uměřenost), *kompozice* (řád, popis, výklad, vyprávění), *kategorie* (postava, čas, pohled, děj) a *strategie* (autor, sdělování, působivost, soud) – tedy od dílčích stavebních elementů pisatelovy tvorby míří výš k samotné výstavbě díla, ke kategoriím, na nichž vyprávění spočívá, a přímo k technikám, jimiž si konkrétní autor získává čtenářův respekt, případně obdiv. Řepa se dotýká témat jazykovědných, nikoli čistě historických. V jednotlivých oddílech tak na praktických příkladech ukazuje jazykové a literární instrumenty, s nimiž je čtenář konfrontován, aniž by si je mnohdy uvědomoval či o nich vůbec tušil. Některé metafory mohou získat naše sympatie pro konkrétního historického aktéra, můžeme se díky nim ztotožnit s pojednávanou dějinnou etapou. Výrazové prostředky našeho oboru jsou totiž skutečně rozmanité a ovlivňují naše čtení historických textů i následné představy o minulých dobách. V této souvislosti se přímo nabízejí dva snad nezdolné metaforické pojmy, s nimiž se česká společnost relativně sžila – temno a národní obrození. Ostatně i čtivost odborného historikova díla není věcí zanedbatelnou a právě i na atraktivitě textu se zvolené výrazové prostředky rovněž podílejí.

V kratičkém závěru pak Milan Řepa rekapituluje předem vytknuté cíle své knihy, tedy úsilí připomenout a vyzdvihnout jednotlivé prvky, které poetizují vnější podobu historikova díla. Čtenář se s nimi může setkat skutečně ve všech pojednávaných úrovních odborného textu, jak u konkrétních pojmenování, tak u samotných autorových strategií uplatňujících se při celkové úpravě a formulaci písemnosti. Na základě opravdu hojných ukázek došel autor k očekávanému potvrzení, že české dějepisectví 19. a první poloviny 20. století je bohaté na vskutku epické a literárně zajímavé počiny, jimž pravděpodobně dominuje Palackého velkovyprávění *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*, kterému zdatně sekundují knihy Pekařovy či Šustovy. Podle slov autora jde tudíž v případě jeho knihy o „jakousi bilanci výrazových prostředků a vypravěčských technik a toho, jak byly starší českou historiografií využívány. Berme historiografické dílo jako velké pole možností, jež se nabízejí k použití, a nikoliv jako předem dané schéma, které je nutné naplnit. Dějepisectví se vyznačuje mnohostí forem. Nespatřujme v tom jeho prokletí, nýbrž přednost, kterou mu ostatní obory mohou jen závidět.“ (s. 248)

Závěrečné myšlenky předcházejícího citátu mohou velmi dobře posloužit jako východisko ke zhodnocení celé Řepovy zajímavé práce. Především knihu nepřečtujeme. Nehledejme v jejím obsahu nic, co v ní fakticky není. Autor směřuje „pouze“ k literárněvědnému zkoumání. Při zjednodušujícím pohledu do teorie historické vědy jistě narazíme na postmodernistické teze, jež se chápou právě i historického

díla jako především literárního textu, který je s popisovanou minulou skutečností v pouze zprostředkovaném vztahu. Mnoho historiků se pak brání „nebezpečným útokům“ Haydena Whitea či Jacquesa Derridy, kteří snad mohou pomyslně rozvracet samotné základy historiografie jako vědeckého oboru.

Milan Řepa však deklaroval svou snahu postihnout především vnější podoby historikova textu. Adekvátně k popisované době si všímá literární estetiky vybraných děl českého dějepiscectví. Samotný obor a scientní podstatu jeho výsledků tím nijak zásadně nenapadá a nezpochybňuje. Proto chápeme jeho knihu především jako jednu z možností, jak historikovu práci dále problematizovat, aniž bychom překročili zdánlivě nebezpečnou hranici dekonstrukce (či destrukce?) vlastní disciplíny. Právě v tom spatřuji jednu z největších předností předkládané práce – českým historikům nabízí zamyšlení nad vlastním polem působnosti. Připomenutou chvályhodnou analýzu vnější poetické tváře historických textů přitom poněkud narušuje autorovo nakročení k otázkám hlubšího filozofického nazírání na samotnou textovou (literární) podstatu historických děl, jak ji nalezneme právě u jmenovaného Haydena Whitea či Rolanda Barthesa. Tato intence však vyznívá do ztracena a působí spíše jako letmý intelektuální výlet nad vlastní rámec knihy, jímž je zmiňovaná analýza poetických prvků dějepisných děl. Řepa v zásadě pracuje s představou apriorní odbornosti historiografické produkce, která získává poetickou dimenzi teprve druhotně v procesu literárního ztvárnění textu pisatelem.

Řemeslnou práci odvádí Řepa především v heuristice a zhodnocení vybraných ukázek dějepisných textů, na nichž demonstruje přítomnost zkoumaných literárních prvků. Zcela jistě tu osvědčil svůj rozhled po starší české historické produkci. Současně ale může evidence a zpracování těchto příkladů působit na některých místech spíše mechanickým dojmem, když autor k prezentovaným estetickým elementům pouze automaticky dosazuje ukázky jejich použití. Navíc jejich množství a délka mohou v konečném vyznění Řepovy analyzující pasáže spíše rozměňňovat.

Při četbě knihy se rovněž nabízí otázka, zda by jí na plastičnosti nepřidalo obecné, celistvější zhodnocení dějin českého i evropského dějepiscectví pojednávané doby a třeba i jeho obecné literární úrovně. Čtenář je v některých momentech pomyslně hozen do vody, když je bez větší průpravy konfrontován s konkrétními díly a autory. Kniha tak předpokládá čtenáře předem poučeného, a jak to dokládá alespoň způsob zpracování látky, je také určena především pro odborného historika. Lze přitom kvitovat autorovu systematickosti a trpělivosti, s nimiž v úvodu jednotlivých kapitol shrnuje a vysvětluje výsledky dosavadního jazykového a literárního bádání k probíraným tématům. Seznámení s alespoň základními poznatky z této oblasti činí pak četbu srozumitelnější a jasnější. Přesto může na některých místech hrozit, že se historik v množství neoborových pojmů ztratí.

Dalším momentem, který by stál podle mého soudu za úvahou, jsou dobové „jazykové a výrazové“ souvislosti analyzovaných historických děl. Jinými slovy, ptejme se, jak se v době vzniku těchto děl mluvilo, zda zaznamenávané poetizující prvky byly tehdy výjimečné nebo patřily do běžné komunikace. Nakolik je jazyk historických prací podmíněn mluvou své doby a jak se tato mluva ve sledovaném období vlastně vyvíjela? Možným výsledkem takového zkoumání by bylo zjištění, že na es-

tetice vybraných historických děl není nic zvláštního, že odpovídala obecnější normě svého času. Pouze pozdější generace historiků by mohly litovat, že se v zájmu zdánlivé objektivity svých vědeckých výpovědí uzavřely do sušších promluv a výčtů vyzdvihovaných faktů.

Výše zmiňované postřehy a námitky mohou působit negativně a kriticky, přesto na kladném dojmu z předkládané práce nic nemění. Ocenit zaslouží především ochota a zaujetí, s nimiž autor vstoupil na dosud stále nepříliš prozkoumané pole vztahů historiografie a umění, konkrétně krásné literatury. Kniha Milana Řepy díky tomu nabízí další možnosti, jak vnímat díla historiků, minulá i ta dnešní. Můžeme podle jejího příkladu naprosto vážně přemýšlet o současných poetických prvcích v aktuální historické produkci, klást si otázku, nakolik do dnes sepsovaných monografií a studií pronikají estetické elementy a zda historická věda na počátku 21. století vlastně chce, či naopak odmítá, akceptovat své poetické a literární dimenze. Každopádně Milan Řepa upozorňuje na skutečnost, že pouhý kronikářský výčet faktů nemusí být vrcholem historikovy práce a že vnější podoba odborného dějepisného díla není nedůležitá, ba naopak. Není nic špatného a zavrženíhodného na tom, když je historické dílo třeba právě i poetické – to je zřetelné poselství Řepovy knihy.

Poetika českého dějepisectví je tak i originálním a zajímavým připomenutím možností, jež má každý z nás při psaní svých textů. Nevyslovuje pravdy o tom, zda je náš obor vědou či uměním, nesoudí jednou provždy objektivitu či relativizující subjektivitu historikovy práce. Svými rozbory vnáší užitečné otázky, je výzvou k další, třeba i hlubší epistemologické diskusi. Každopádně Milan Řepa v knize splnil, co slíbil vykonat.

Recenze

Bilance kritická i sebekritická

Německý pohled na historiografii českých zemí ve 20. století

František Svátek

BRENNER, Christiane – FRANZEN, K. Erik – HASLINGER, Peter – LUFT, Robert (ed.): *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert: Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse*. München, R. Oldenbourg 2006, 483 stran. (Bad Wiesseer Tagungen, sv. 28.)

V řadě konferencí pořádaných mnichovským Collegiem Carolinem v Bad Wiessee se po dva roky (2003 a 2004) rozebírala a bilancovala bohemistická historiografie o období 20. století. Referovali čeští a němečtí historikové, s výjimkou jednoho hosta ze Slovenska a druhého z Polska. Česká účast byla v podstatě reprezentací základních ústavů a center bádání o dějinách 20. století – Historického ústavu a Masarykova ústavu Akademie věd ČR, dále Památníku Tereziín – Institutu Tereziínské iniciativy, z Karlovy univerzity pak Fakulty humanitních studií a Fakulty sociálních věd s jejím Institutem mezinárodních studií; Filozofickou fakultu neformálně, zato vydatně – hned dvěma vstupy – představoval její bývalý student a doktorand Pavel Kolář, působící v současné době v Centru pro bádání o soudobých dějinách v Postupimi (*Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam*). Ke škodě věci byla neúčast zástupce Ústavu pro soudobé dějiny v Praze a jeho brněnské pobočky, možná ještě citelněji chyběli alespoň někteří zástupci nových regionálních univerzit s rozvinutým badatelským programem v oblasti česko-německých vztahů.

Přes českou (a v malé míře i slovenskou a polskou) spoluúčast na této bilanci je kniha v podstatě „německým pohledem“ na „vědecké tradice, instituce a diskurzy“ českého dějepisectví – jak zní podtitul knihy. Porovnejme to čísly: sborník obsahuje dvacet článků, jež vznikly z přednesených referátů; z toho pět je od českých refe-

rentů (respektive sedm, při započtení dvou textů zmíněného Pavla Koláře), jeden od slovenské autorky (Edity Ivaničkové z Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě), jeden od polského autora (Macieje Górného z Historického ústavu Polské akademie věd ve Varšavě) – a zbývajících jedenáct (při započtení Kolářových textů, vzniklých také v Německu, dokonce třináct) přednesli němečtí referenti. Nutno dodat, že účast německých univerzit a výzkumných center je skutečně „plošná“ a „reprezentativní“. Lví podíl má samozřejmě zastoupení hostitelské organizace, tedy Collegia Carolina, jehož tři referenti jsou zároveň spoluvydavateli sborníku; do jisté míry k nim lze také přiřadit Hanse Lemberga a Christopa Boyera, jejichž vazba v minulosti k mnichovské instituci byla závažná (Boyer, spoluautor Petera Haslingera při koncipování závěrů sborníku o „ústředních aspektech a výzkumných otázkách“, přednáší v současné době ovšem na univerzitě v rakouském Salzburgu). Němečtí referenti jinak zastupovali především univerzity (jmenuji je bez názvů příslušných ústavů a titulů autorů): rakouský Salzburg (Boyer), německý Kiel (Christoph Cornelißen), Rostock (Thekla Kleindienstová), Marburg (Hans Lemberg), Postupim (Martin Sabrow a Pavel Kolář), Giessen (Samuel Salzborn) a Düsseldorf (Andreas Wiedemann); z neuniverzitních ústavů pak Gerhard Seewann z Jihovýchodního ústavu (*Südost-Institut*) v Mnichově a Tobias Weger ze Spolkového ústavu pro kulturu a dějiny Němců ve východní Evropě v Oldenbourgu. Z míst tradičně studujících i historii bývalého Československa, respektive sousedů Česka, chybějí snad jen univerzity v Lipsku a Drážďanech.

Referenti z uvedených míst a center ovšem z velké části nejsou „bohemisty“ a jejich příspěvky – ač velice podnětné, zvláště metodicky – se týkaly až na výjimky historie německého dějepisectví a zpravidla tematicky bývalé Německé demokratické republiky, v několika případech i historiografie „sudetoněmecké“, často také zaměřené na tradiční *Ostforschung* (bádání je regionálně rozděleno mezi univerzity zaměřené jen na „východní“, „střední“, popřípadě „jihovýchodní“ Evropu). Dnes jistě revidovaný a jinak koncipovaný výzkum, než tomu bylo před rokem 1945, se stále nemůže vzdát některých konstant v motivaci výzkumu „Východu“, tj. zájmu o německé etnikum a německou kulturu na těchto teritoriích. Geopoliticky viděno jsou národy a země na východ od německého státu pro Němce vždy jakousi etnickou směsicí mezi Německem a Ruskem, od níž se nedají odmyslet svého času silně zastoupení *Volksdeutschen* s německými městy a univerzitami (Královec – Königsberg, Vratislav – Breslau). V řadě příspěvků sborníku se tak zrcadlí – spíše než výzkum bohemistický – stav bádání v oblasti revidované *Ostforschung*, s důrazem na postkomunistické „zvládání minulosti“. Postavení bohemistiky je v této konkurenci spíše marginální, přes veškerou snahu situaci změnit, vyvíjenou zvláště Collegiem Carolinem v rámci každoročně organizovaných setkání bohemistů. Kvantitativně v literární produkci je „bohemistika“ nahrazována většinou „sudetoněmeckou“ historiografií a takzvanou *Heimatsforschung*, často citelně kontaminovanou politickými zájmy „vyhnanců“. Ke cti pořadatelů konference i editorů sborníku je nutné konstatovat, že se zřetelně snažili udržet si vědecký odstup a vyhnout se politicky zabarveným sporům. Na skladbě německých referentů můžeme vidět, jak obrovské výhody pro kvantitu i kvalitu vědeckých publikací obecně i v histo-

riografii zvláště přináší Německu hustá síť jeho univerzit, zatímco Česko bylo až donedávna odkázáno na pražskou a brněnskou, případně olomouckou univerzitu a jen postupně se daří tuto síť rozšiřovat. Ještě stojí za pozornost, že zatímco mezi německými autory sborníku jsou zastoupeni vedle historiků i politologové, ostatní referenti z jiných zemí jsou pouze historici.

Mezi témata konference dominovaly dvě oblasti: zaprvé vztah politiky a (historické) vědy, zvláště za nacistické a komunistické totality a v době postkomunistického „zvládnutí minulosti“; zadruhé vztahy a konflikty etnik, zejména se zřetelem k česko-německým vztahům, a komparace historiografie české (v malém rozsahu též slovenské) a německé. Referáty jsou sice tematicky pestré a rozbíhají se do různých stran, ale pokud je možno zobecnit (pokoušejí se o to také editoři v úvodu a závěru sborníku), vyjádřil bych to v následujících charakteristikách.

Čeští referenti přednesli shrnující přehledy, jistě užitečné zvláště pro informaci v zahraničí, vcelku ale – vzhledem k pracím publikovaným v Česku a dlouholetému badatelskému zájmu těchto autorů – příliš nepřekvapily (Miloš Havelka se vrací ke sporu o smysl českých dějin, Josef Harna řeší koncepci „československého“ národa v historiografii meziválečného Československa, Michal Frankl píše o „konečném řešení“ takzvané židovské otázky a narativním výkladu tohoto tématu v české historiografii v letech 1945–1989). K charakteristice instituční báze historiografie na univerzitách středovýchodní Evropy (s komparativním záměrem) přistoupil Jiří Pešek. Jediným „rušivým“ referátem, který by mohl vyvolat spory, je příspěvek Ivana Šedivého o diskurzu hodnotícím Edvarda Beneše.

Německé referáty můžeme rozdělit do tří skupin. Širší tematické příspěvky ve smyslu již zmíněného „východního bádání“ reprezentuje například Thekla Kleindienstová (Mezi politikou a vědou: Spolkově podporované východoevropské bádání), zčásti také Gerhard Seewann (Německé jihovýchodní bádání a Československo: Institucionální a personální vztahy). Nejdůležitější je však studie Roberta Lufta s názvem „Němci a Češi v českých (*böhmischen*) zemích: Tradice a změny odděleného území německé spolkové historiografie“. Nejvíce odpovídá také názvu sborníku a je třeba jej číst ve spojení s úvodem, pod nímž je Luft podepsán spolu s Brennerovou a Franzenem.

Příspěvky ke kritice a analýze historiografie NDR, respektive „oficiálního“ dějepisectví v bývalých komunistických zemích vůbec, tvoří druhou skupinu. Vskutku „modelovým“ příkladem, který by bylo vhodné aplikovat i na komunistickou historiografii v Československu, se zde představil ředitel ústavu v Postupimi Martin Sabrow (Východoněmecká věda jako diskurz panství: K dějinám vzniku interpretačního modelu). Z postupimského ústavu pocházejí také oba české – místem vzniku a zřetelným vlivem tohoto vědeckého prostředí však také německy formované – referáty Pavla Koláře, z nichž první se věnuje německému dějepisectví v meziválečném Československu (Líheň národních dějin (*Volksgeschichte*)? Úvahy o celkových dějinách pražské německé historiografie v letech 1918–1938 v celkovém kontextu německojazyčné historické vědy) a druhý identifikuje a analyzuje určující „velká vyprávění“ v českém poválečném dějepisectví (Narativní hierarchie (*Masternarratives*) národních dějin v českém dějepisectví druhé poloviny 20. století: Kontexty

vzniku, kontinuita a změny). Rád přiznávám, že mne z českých příspěvků jeho statě zaujaly nejvíce.

Nejpočetněji jsou ve sborníku zastoupeny příspěvky ke kritice a analýze sudetoněmeckého dějepisectví a k historii jeho institucí (včetně původního záměru zakladatelů Collegia Carolina). Historie i autobiografické svědectví s obdivuhodnou objektivitou zaznívá ve stati Hanse Lemberga „Od českých Němců k sudetským Němcům: Příspěvek o historických vědách a politice dějin). Lemberg v něm rozšiřuje své, již vícekrát publikované poznatky o vývoji sudetoněmecké historiografie (zejména ve sborníku k počtě svého otce Eugena Lemberga). Andreas Wiedemann ve studii „Nadace Reinharda Heydricha jako příklad nacistické vědecké politiky“ podal charakteristiku i ostrou kritiku této nadace a její činnosti v období německého protektorátu. Jeho zpracování je třeba konfrontovat s českými pracemi, především k dějinám Německé univerzity v Praze od Aleny Míškové. Tobias Weger v příspěvku podrobil kritické analýze bez přikrašlování *völkisch* dějepisectví a spojitosti mezi sudetoněmeckými a říšskoněmeckými koncepcemi *Geschichtspolitik* („Národovecká“ („*Völkische*“) věda mezi Prahou, Chebem a Mnichovem: Příklad Josefa Haniky). Zcela zásadním a kritickým vyrovnáním se sudetoněmeckou a krajanskou organizací „vyhnanců“ a s její koncepcí historie meziválečného a poválečného Československa přispěl do sborníku Samuel Salzborn (Koncepce národnostní menšiny Sudetoněmeckého krajanského sdružení a sudetoněmecké menšinové bádání). Ani vlastní instituce organizátorů neušla kritickému pohledu na svůj vznik a historické kořeny díky Christophu Cornelissenovi (Jen „přísnou vědeckost“: Collegium Carolinum v zakladatelském desetiletí (1955–1965)). Autor se přitom opírá o korespondenci zakladatelů ústavu a úřední spisy, které jsou zde pramenně využity vůbec poprvé. Titul referátu je narážkou na oficiálně deklarovaný cíl nově zakládaného pracoviště – vytvořit základnu pro „přísně vědecké“ zpracování kontroverzních otázek česko-německých vztahů. Jak však vyplývá z jiných citovaných pramenů, především z korespondence mezi předními zaangażovanými osobnostmi, zakladatelé Collegia Carolina, vesměs vysídlení či vyhnaní z českých zemí, stejně jako úřady a posuzovatelé návrhu na jeho založení byli motivováni snahou „umístit“ přední sudetoněmecké historiky a poskytnout jim bázi pro pokračování ve vědecké práci, a to i v případě, že byli v minulosti kontaminováni nacistickou ideologií. V souhrnu tyto statě, pojednávající sudetoněmeckou historiografii velmi kriticky a otevřeně, působí jako rozhodné distancování hlavně mladší generace historiků od této historiografické tradice.

Poněkud izolovaně působí ve sborníku referát Slovenky Edity Ivaničkové „K činnosti společné komise historiků Československa a NDR v letech 1955–1989“, ačkoli ani pro české historiky nebyla tato instituce bez významu. Škoda že o ní také čeští členové komise, pokud ještě žijí, dosud podrobněji a s odstupem let nenasali. Ještě více stranou hlavní linie jednání konference stojí polský referát, i když se volně vztahuje k jejímu vytčenému tématu, jímž byl vztah historiografie a politiky, „politika dějin“ a podobně. To však nijak nesnižuje výkon Macieje Górného, který na tématu francouzských revolučních válek a válek napoleonských v podání marxistické historiografie v Československu, Polsku a NDR předvedl velmi pozoruhodný rozbor.

Sborník sice neodpovídá svým obsahem zcela názvu a nemohl být celkovou bilančí české a německé historiografie 20. století, přesto je však pozoruhodným dílem. Přináší obecné podněty k výzkumu historiografie jako „legitimizační vědy“ (platí to zvláště pro úvod, stať Martina Sabrowa i další referáty) a také bibliografické odkazy, které umožňují problematiku dále studovat. Přesahy tématu od „české“ či čistě „bohemistické“ problematiky směrem ke srovnání středoevropskému, případně i k „východnímu bádání“, přitom rozhodně nejsou na škodu. Pohled z Německa prolamuje přinejmenším tradici českého provincialismu a do sebe zahleděného národního dějepisectví.

Němečtí badatelé, a zvláště vydavatelé z Collegia Carolina, přitom projeví obdivuhodnou kritičnost k „vlastnímu hnízdu“, což jistě vyžaduje i odvahu. I Představenstvo Collegia Carolina jako oficiální vydavatel knihy zaslouží pochvalu. Dokázalo v ní, že přejmenování bývalé „Historické komise sudetských zemí“ na „Historickou komisi pro české (*böhmisch*) země“ – což je pojmenování přesnější vzhledem k dnešní orientaci Collegia Carolina na celou bohemistiku, a ne už jen sudetoněmeckou tematiku – je oprávněné a vážně míněné.

Recenze

Příspěvek k „paměti národa“ *O Židech za druhé republiky*

Vlastimil Hála

POJAR, Miloš – SOUKUPOVÁ, Blanka – ZAHRADNÍKOVÁ, Marie (ed.): *Židovská menšina za druhé republiky: Sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*. Praha, Židovské muzeum v Praze 2007, 183 stran.

Atraktivní téma zvláštního času druhé republiky samozřejmě zahrnuje i tehdejší osud židovské menšiny, který byl předebraný k její pozdější katastrofě; historik se mu nemůže zcela vyhnout ani tehdy, když se explicitně zabývá jinými otázkami. V recenzované publikaci je však toto zaměření výslovné, s častým přesahem ke srovnání situace židovských obyvatel v měsících po Mnichovu a za nacistické okupace. Ve sborníku přitom nalezneme jak příspěvky usilující o ucelenější a obecnější uchopení problematiky, tak texty věnované problémům konkrétnějším a dílčím.

Sepsání stručného úvodu s názvem „Druhá a jakoby poslední“ (s. 7 n.) se ujal Petr Pithart, který upozorňuje na prvky negativní historické kontinuity v převratném proudu změn let třicátých a čtyřicátých. Období druhé republiky bylo podle něj klíčové v tom, že se zde vyjevily některé neblahé nedemokratické tendence, jimž byla česká povaha nakloněna. Latentně přítomny již v první republice, prosazovaly se znovu v čase poválečném (v republice jakoby „třetí“) a vyústily do „čtvrté“ republiky poúnorové, tedy komunistické. O specifické roli českého katolicismu v tomto ohledu se jeho stručný text nezmiňuje („Podiven“ o něm však dobře ví).

Především konkrétnímu politickému profilu sil, jež utvářely „autoritativní demokracii“ po „podzimní revoluci“ z roku 1938, se věnuje obsáhlá, obecné trendy charakterizující studie Jana Rataje „Česká politika v druhé republice – kritický pohled

na neznámé „češství“ (s. 21–44). Autor zde vychází ze svých známých ideových pozic, jež nešetří kritikou k úsilí o vytvoření „autoritativního národního státu“, a aplikuje je na postavení židovské menšiny v jeho rámci. Za hlavní strůjce „podzimní revoluce“ považuje tradicionalismus agrární strany třicátých let a konzervativní katolicismus. Až vyostřeně razí Rataj tezi o organickém procesu fašizace autoritářského režimu, jejíž součástí byl i narůstající antisemitismus. V tomto směru neexkulpuje nejen předsedu vlády Rudolfa Berana, ale ani prezidenta Emila Háchu, a načrtává tak alternativní obraz vůči v zásadě příznivému portrétu této tragické osobnosti, jak ji vykreslil Tomáš Pasák (a převzala i většina polistopadové publicistiky).

Do mezinárodních souvislostí zasazuje dané téma Radka Čermáková ve stati „Druhá republika, okleštěný stát v mizející Evropě“ (s. 9–20). Soustřeďuje se na říjnové územní ztráty republiky a porovnává zde rozdíly v politice radikálnějšího Polska a umírněnějšího Maďarska, včetně souvislostí se spojeneckými závazky Československa. Sleduje i oslabování malodohodových vazeb Jugoslávie a Rumunska a prioritní zaměření těchto států proti Maďarsku. Pokud jde o židovské aspekty zahraničních vztahů druhé republiky, poukazuje autorka na *de facto* pokrytectví Velké Británie, která nejprve demokratické Československo (poskytující i židovským občanům plná práva) opustila a ponechala pod téměř výlučným německým vlivem, a poté podmiňovala finanční půjčky republiky ochranou Židů. V celkovém hodnocení ovšem zdůrazňuje totalizující a antisemitské tendence z vlastních domácích zdrojů, jejichž předbojovníky byli vedle reprezentantů „prestížních“ a vždy spolehlivě pravicových profesních komor advokátů a lékařů též mnozí novináři a obchodníci.

Dvěma příspěvky obohatila sborník Blanka Soukupová. První nese vyčerpávající název „Česká reflexe T. G. Masaryka, Edvarda Beneše a Emila Háchy: Osobnosti-symboly v době národní krize (Na příkladu publicistiky Strany národní jednoty, Národní strany práce, jejich předchůdců, elitních relativně nezávislých intelektuálů a jejich modelů češství)“ (s. 57–83). Postupné budování konzervativněpravicové ideové alternativy masarykovského obecně humanistického pojetí smyslu českých dějin nalézají především v publicistice agrárnického *Venkova*. Vyzdvihování „autoritativní demokracie“ proti Masarykovu chápání demokracie jako diskuse a akcent na katolické a ruralistické prvky, který se projevoval adorací nezkaženého selství a podobně, měly nezřídka i antisemitské konotace (zde autorka cituje i Beranova slova o „cizích přistěhovalcích“). Ne všechny útoky proti Benešovi však vycházely z ideových pozic. Například Stříbrného tisk apeloval na závist, předváděje Beneše jako zkrachovalého politika žijícího v cizině v blahobytu. V publicistice národněsocialistického *Českého slova* autorka překvapivě shledává, že se vyhýbala zmínce o Edvardu Benešovi, což kontrastuje s blízkostí této strany právě k druhému československému prezidentovi.

Positivní obraz obou prezidentů první republiky a ideovou kontinuitu s její demokratickou tradicí Soukupová naproti tomu nachází v publicistice levicového a liberálního tisku. První případ zde reprezentuje sociálnědemokratické *Právo lidu* (později *Národní práce*) a také legionářské *Národní osvobození*. Tyto listy se ujímaly i přímé obhajoby Edvarda Beneše a odmítaly antisemitismus se všemi jeho de-

riváty. Podobně tomu bylo v *Lidových novinách*, kde například Eduard Bass Beneše prezentoval jako oběť mnichovských událostí. Složitější obraz skýtá Peroutkova *Přítomnost*, kde autorka nalézá dokonce jisté antisemitské tóny – byť motivované úzce nacionalisticky, starostí o zájmy českých občanů (včetně českých Židů). I v katolickém prostředí však existoval proud akcentující kontinuitu s hodnotami Masarykova a Benešova projektu, což autorka dokumentuje na příkladu předsedy strany lidové Jana Šrámka. Soukupová také ukazuje, jak vztah k prvorepublikové demokratické minulosti určoval cenzurní praxi v druhé republice, která postihovala „nepohodlný“ levicový tisk

Druhý autorčin příspěvek „Čeští židé mezi Mnichovem a 15. březnem 1938“ (s. 84–98) se zabývá především vývojem postojů „českožidovského“ hnutí, jež našlo organizační základnu ve Svazu Čechů židů. Zdůrazňuje jeho lpění na kontinuitě s demokratickými hodnotami Masarykovy a Benešovy republiky, kritizuje ale také iluze, jež jeho činitelé vkládali do vývoje po Mnichovu a do vedoucích osobností státu, zvláště Emila Háchy a Rudolfa Berana. Autorka vytýká představitelům tohoto směru „českožidovské sobectví“, respektive nedostatek solidarity se zastánci alternativní, sionistické koncepce židovské identity. Všimá si i málo známého požadavku výboru Československé obce sokolské na stanovení *numeru clausu* pro židovské občany a dalších antisemitských tendencí. V souladu s celkovým vyzněním sborníku uzavírá své hodnocení zdůrazněním antisemitských předpokladů spojujících druhou republiku s protektorátem, což dokládá například tvrzením, že český národ do něj vstupoval s již „vysoce propracovaným antisemitským zákonodárstvím“.

Míchal Frankl ve stati „Druhá republika a židovští uprchlíci“ (s. 45–56) oceňuje liberální prvorepublikovou uprchlickou politiku, zároveň však tvrdí, že vykazovala závažné mezery ve vztahu k německým komunistům a – právě Židům. Upozorňuje i na málo známou skutečnost, že ministerstvo vnitra vypracovalo v roce 1937 plán na soustředění emigrantů ve vymezených oblastech. V období druhé republiky pak odhaluje rozpornost přistěhovalecké praxe česko-slovenských úřadů, která oscilovala mezi striktním postupem, ústícím ve vyhánění Židů zpět k demarkační linii, a faktickým zmírňováním této praxe, umožňujícím většině židovských uprchlíků se na území republiky přece jen dostat. V tehdejší vystěhovalecké politice pak Frankl poukazuje na další rozpor – mezi antisemitsky motivovanou podporou židovského vystěhovalectví a snahou zamezit vývozu finančních prostředků. Ve snaze druhorepublikových úřadů o vystěhování co největšího počtu Židů spatřuje autor kontinuitu s následnou protektorátní praxí.

Zatímco Blanka Soukupová i jiní autoři hovoří někdy o českém národu obecně, příspěvek Jaroslava Šebka „Projevy antisemitismu v českém katolickém prostředí v polovině třicátých let a za druhé republiky v kontextu krize demokracie a nástupu autoritativních hnutí“ (s. 99–107) si všimá ideově zřejmě nejvýraznějšího producenta antisemitských tendencí: katolického prostředí, respektive jeho konzervativně militantní části. Počátky těchto sklonů spatřuje již v 19. století v „integrálním katolicismu“, kde byl antisemitismus součástí konzervativně katolického odmítnutí moderního liberalismu, především sekularizace. Radikalizace těchto tendencí souvisela později s nástupem mladší katolické generace ve dvacátých letech, reprezen-

tované například Janem Scheinostem, zakladatelem časopisu *Třetí generace* a posléze aktivním účastníkem českého fašistického hnutí. Nový impulz antiliberálním a antisemitským tendencím dala španělská občanská válka s excesy extrémní levice vůči kněžím i církevním objektům, což i vynikající katoličtí spisovatelé jako Jan Zahradníček, Jan Čep, Jaroslav Durych či Jakub Deml (v časopisech *Tak, Řád* aj.) přičítali na vrub sekularizace a liberalismu. Po „podzimní revoluci“ v roce 1938 tyto roztroušené projevy našly programové vyjádření v militantně „rekatolizačních“ koncepcích. Autor spravedlivě uvádí i demokratické alternativy z prostředí katolického myšlení, jak je představovala například publicistika Alfreda Fuchse. Dvojnásobnost „pouze diskriminačního“, nábožensky motivovaného antisemitismu se projevovala v *plaidoyer* pro autoritativní stát, poskytujícím privilegované postavení katolické církvi, ale i distancí od rasově motivovaného antisemitismu nacistického typu (protesty arcibiskupa Karla Kašpara proti násilným antisemitským útokům).

„Slovensko v druhé republice“ je název příspěvku Valeriána Bystrického (s. 118–131). Autor sleduje vývoj německé politiky i analogické změny na slovenské scéně, kde byla myšlenka autonomie postupně nahrazována představou suverénního státu. Coby ukázkou dominance tamní pravice uvádí mimo jiné kritiku představitelů Hlinkovy slovenské lidové strany na adresu Benešovy a Kroftovy zahraniční politiky. Bystrický sleduje i „zjednodušení“ politického života cestou likvidace nepohodlných, zvláště levicových a židovských politických subjektů a rovněž cílené úsilí o oslabení českých a židovských ekonomických pozic. Nezastírá, že tyto snahy slovenské vlády se opíraly o širokou podporu veřejnosti. Závislost slovenské reprezentace na turbulencích politiky hitlerovského Německa dokládá na návštěvě prezidenta Háchy ve Vysokých Tatrách v prosinci 1938, jež měla navozovat zdání vnitřního harmonického řešení česko-slovenského vztahu, které bylo však vzápětí zmrazeno ostrou změnou německé politiky a Hitlerovým rozhodnutím zlikvidovat Česko-Slovensko. Na závěr Bystrický zdůrazňuje rozpornost aktu vyhlášení samostatného slovenského státu – jeho načasování bylo důsledkem Hitlerova diktátu, vnitropoliticky bylo však chápáno jako zábrana rozdělení a okupace Slovenska.

Příspěvek „Maďari a Židia na Podkarpatskej Rusi v dobe druhej svetovej vojny“ od Yeshayahu A. Jelinka (s. 148–154) stručně načrtává vztahy mezi jednotlivými národnostními a náboženskými skupinami v bývalé nejvýchodnější výspě Československé republiky. Autor nezastírá, že vychází z fragmentárních pramenů, což platí i pro svědectví o negativním postoji řeckokatolické církve vůči Židům a naopak pozitivním chování pravoslavné komunity. Snad pouze u Maďarů – vzhledem k celkovému kritickému hodnocení maďarské politiky na tomto území pochopitelně – vynívá jejich vztah k židovskému obyvatelstvu jednoznačně negativně.

Další články už vycházejí spíše z konkrétních historických událostí nebo mapují situaci v určitém vybraném místě. Jejich společným rysem (a platí to prakticky o celém sborníku) přitom je, že víceméně sdílejí Ratajovu tezi o domácích kořenech antisemitismu, ať už v kontextu česko-slovenském, českém nebo slovenském. Hedvika Novotná v příspěvku „Židé vzpomínají na druhou republiku: Obraz druhé republiky v memoárech židovských autorů z českých zemí“ (s. 155–161) využívá memoárovou literaturu osobností všeobecně známých (například Eduarda Gold-

stückera) i regionálních (Karl Josef Hahn, Richard Feder). Autorka je velmi (až příliš?) kritická vůči českému historickému vědomí, jež podezírá z tendence přesouvat vinu za diskriminační opatření vůči Židům, jako byla známá memoranda lékařů a právníků, na zahraniční vlivy (zvláště německý). Pandán k tomuto článku tvoří příspěvek Petera Salnera „Židia v období autonómie Slovenska (6. 10. 1938 až 14. 3. 1939)“ (s. 132–145). I tento autor zkoumá autochtonní rozvoj antisemitismu na Slovensku, který dokumentuje chováním státu i katolické církve (což neplatí bez výhrad). Kritický je nejen vůči těmto rozhodujícím institucím, ale i jejich pozdějším apologetům, jako byl poslanec Pavol Čarnogurský. Vedle toho zaznamenává četné konkrétní případy násilných skutků proti slovenským Židům již v období slovenské autonomie.

Článek Jany Thomayerové „Židovský osud na malém městě v Říšské župě Sudety – příklad Horšovského Týna“ (s. 162–177) je zajímavou regionální sondou do vývoje německo-židovských vztahů (s okrajovými poukazy ke zdejší české minoritě) za první i druhé republiky. Na konkrétních příkladech autorka dokazuje téměř absenci výraznějších antisemitských projevů v daném místě, což kontrastuje s celkovou situací v „Říšské župě Sudety“, kde si bojovný německý nacionalismus a šovinismus vybíral daň pravidelnými útoky proti židovským občanům a plněním jejich majetku.

V příspěvku „Židé za druhé republiky a evangelíci“ (s. 108–117) spojuje známý signatář Charty 77, evangelický farář Jan Šimsa osobní vzpomínky s reflexí celospolečenských událostí. S porozuměním i kriticky hodnotí například směrnice Českobratrské církve evangelické, jež se sice stavěla ke konverzím židů zásadně pozitivně, ale zároveň s nádechem pokrytectví, jako by nechtěla vidět nátlak a pronásledování, jež za konverzemi židů stály. Boj proti rasovému antisemitismu, stojícímu dle Šimsova pregnantního vyjádření na popření dichotomie těla a ducha, je pak sledován na konkrétních příkladech programu Akademické Ymky a její publicistice. Závěrem autor shrnul svou životní zkušenost takto: „...prakticky projevená solidarita byla častá v okruhu rozhodných křesťanů, ale statisticky byla v celém národě a ve střední Evropě i na Slovensku takřka mizivá.“ (s. 117)

Celkové vyznění sborníku vůči jednání druhorepublikových „elit“ – jak politických (vláda, Strana národní jednoty, částečně i prezident), tak ještě více společenských (advokáti, lékaři a jiné skupiny) – ve vztahu k židovskému obyvatelstvu je nelichotivé. Z různých hledisek autoři na jejich postojích dokumentují aktivní anticipaci antisemitských postupů, jež se pak plně rozvinuly za protektorátu. Někteří příspěvatelé vztahují tyto negativní rysy k nediferencovanému národnímu „my“, jiní jsou adresnější a neostýchají se poukázat na konkrétní ideologické předpoklady antisemitských postojů, jako byl především omezený a utilitaristický nacionalismus a militantní konzervativní katolicismus (sice nábožensky motivovaný, tu a tam ale přebírající i rasové motivy). Pravicové síly, dominující v politice druhé republiky, jsou ve vztahu k prvorepublikovým demokratickým tradicím právem vylíčeny výrazně negativněji než síly levicové. Ve sborníku nenajdeme v podstatě žádný od tohoto základního vyznění odlišný hlas – ten by mohl zaznít snad jen z jistých konzervativně katolických pozic: vždyť toto období se zdálo být pro militantní konzervativní katolicismus tak slibné.

Autoři jsou vůči druhé republice, zejména v jejím vztahu k židovským občanům, velmi přísní a nepřiznávají jí v zásadě žádné polehčující okolnosti – ani situaci okleštěného státu bez mocenské opory, vystaveného bezohlednému tlaku nacistického Německa. Tak se tehdejší antisemitská a antidemokratická opatření jeví většínou jako preludium k jejich plnému rozehrání za nacistické okupace. To vyvolává mimo jiné otázku, jaká by asi byla podoba autoritativního českého státu s dominancí politické pravice, významným postavením „předmoderních“ politických elit a pod silným vlivem katolické církve, pokud by nebyl pohlcen Německem a byla mu dopřána relativně samostatná existence. Tady by dost napovědělo srovnání se státy, v nichž se tento „fašismus s lidskou tvář“ uskutečnil, jako bylo meziválečné Portugalsko nebo Rakousko.

Období druhé republiky vypadlo z ideologické koncepce „paměti národa“, jež byla v souvislosti s novou etapou institucionalizace historického bádání o soudobých dějinách vykázána do časového úseku 1939 až 1989. Avšak bez ohledu na takové autoritativní rozhodnutí je i ono její součástí.

Recenze

Socialistická móda?

Tři knihy o módě v „bratrských zemích“

Martin Franc

HLAVÁČKOVÁ, Konstantina: „Kytky v popelnici“: *Společnost a móda v sedmdesátých letech v Československu / „Flowers in the dustbin“: Society and fashion in Czechoslovakia in the seventies*. Praha, Uměleckoprůmyslové museum v Praze – NAGA 2007, 166 s.

MENZEL, Rebecca: *Jeans in der DDR: Vom tieferen Sinn einer Freizeithose*. Berlin, Christoph Links 2004, 199 s.

PELKA, Anna: *Texas-land: Moda młodzieżowa w PRL*. Warszawa, Wydawnictwo Trio 2007, 264 s.

Přestože všechny tři probírané tituly spojuje téma odívání a módy, způsob jeho zpracování se poněkud odlišuje. Rebecca Menzelová se zaměřila prakticky na jediný jev – na otázku akceptace džínů v NDR, kterou sleduje prakticky od počátků až po konec existence východoněmeckého státu. Anna Pelková si problematiku vymezila trochu jinak – koncentrovala se na odívání jediné generační skupiny, tedy mladých lidí. To ji ovšem poněkud sblížuje s Rebeccou Menzelovou, protože nošení džínů bylo po většinu doby vnímáno jako specifická záležitost mladých. A konečně Konstantina Hlaváčková se zabývá jedním časovým výsekem – sedmdesátými léty, když předchozí období již zpracovala v jiné své práci.¹ Nutno ovšem podotknout,

1 HLAVÁČKOVÁ, Konstantina: *Česká móda 1940–1970: Zrcadlo doby*. Praha, Olympia – Uměleckoprůmyslové museum v Praze 2000.

že jednu z kapitol věnuje „džínovému šílenství“ a jinou mladé módě. Knihy se liší i svou úpravou – oproti jednoduché podobě knížek Rebecy Menzelové a Anny Pelkové stojí náročná dvojjazyčná publikace Konstantiny Hlaváčkové, vytištěná na křídovém papíře, s propracovanou grafikou a bohatým barevným doprovodem, využívajícím v hojné míře nejenom dobové ilustrace, ale i ukázky oděvů a oděvních doplňků ze sbírek Uměleckoprůmyslového muzea v Praze. Barevné ilustrace samozřejmě v daném případě představují obrovskou výhodu; ta je však bohužel poněkud setřena cenou knihy, která ji vzdaluje možnostem běžného čtenáře. To však je problém, se kterým soupeří dějiny umění, designu či módy dlouhou dobu a uspokojivé východisko se dosud nepodařilo najít. Vinou vysokých výrobních nákladů a jim odpovídajících prodejních cen se publikace z těchto oborů do značné míry vyřazují z obecnější reflexe a stávají se předmětem zájmu pouze úzké skupinky specializovaných movitějších zájemců. Tomu nedokáže zabránit ani skutečnost, že kniha Konstantiny Hlaváčkové doprovázela výstavu v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Praze na dané téma, konanou na přelomu let 2007 a 2008, která vzbudila ve veřejnosti velký zájem. Domnívám se, že by možná stála za zvážení i varianta levnějšího vydání pouze textové části publikace (snad v poněkud rozšířené podobě) na způsob zde recenzovaných knih německé a polské autorky. Každopádně by však nebylo na škodu více pečlivosti při jazykové redakci, která v současném reprezentativním vydání pominula dokonce i hrubé pravopisné chyby (viz s. 94).

Dějiny módy – podobně jako dějiny výtvarného umění, designu či architektury – často kolísají mezi uzavřeností do vlastního oboru (a z něho vyplývajícím sledování vývoje forem odděleně od změn prostředí) a naopak zdůrazňováním vnějších faktorů. Tento jev můžeme v různé míře sledovat i ve všech třech prezentovaných knihách (třebaže Rebecca Menzelová se z něj vymaňuje již samotnou volbou tématu předpokládajícího interakci mezi světem módy a okolím). Nejvíce se vývojem módy jako takové zabývá Anna Pelková, jejíž text reflektuje především rovinu samotného módního návrhářství, a některé pasáže její knihy spíše připomínají parafráze dobových módních referátů, se vši pro nepoučeného čtenáře těžko stravitelnou oborovou terminologií. Není ostatně náhoda, že hojně využívá rozhovorů s lidmi okolo módy, z nichž některé dokonce vkládá jako organickou součást do své knihy. Jedná se přitom nejenom o samotné návrháře či módní kritiky, ale i o dobové „celebrity“, které určovaly módní trendy své doby. Různé formy vzpomínek využívá podobným způsobem i Rebecca Menzelová, v jejíž práci však (již vzhledem k tématu) hrají významnější roli samotní spotřebitelé. Absence vzpomínkových pasáží či odkazů na provedené rozhovory v knize Konstantiny Hlaváčkové naopak jasně ukazuje na směr, jakým by se mělo v našich krajích ubírat rozšiřování pramenné základny.

Samozřejmě pro všechny tři práce platí, že situaci vnímají především pohledem žen z velkých měst, které se o módu zajímaly; snad jen Rebecca Menzelová se pokouší o obecnější pojetí. I Konstantina Hlaváčková a Anna Pelková si však uvědomují značné regionální a sociální rozdíly ve vztahu k módě. Pelková navíc zdůrazňuje, že zejména v pozdějších letech režimní autority v Polsku k mnoha otázkám nezaujímaly jednotný postoj, takže například požadavky uplatňované na oblečení

nošené do školy záležely do značné míry na lokálních poměrech, a zejména na osobním postoji ředitele. Ukazuje také, jak významnou (a možná z dnešního pohledu překvapivou) roli hrály někdy i hluboké sociální rozdíly, které se v některých případech projevovaly obdobně jako dnešní kastování dětí ve školách podle značek, které nosí.

Všechny tři autorky hojně využívají pro svou práci dobový tisk. Rebecca Menzelová se pochopitelně zaměřila vedle společenských časopisů pro mladé a ženských časopisů i na denní tisk (*Junge Welt, Junge Generation, Neues Leben, Neues Deutschland, Sibylle*), zatímco obě její kolegyně se soustředily vedle časopisů určených ženám či mladým lidem na specializovaná módní periodika (u nás *Vlasta a Žena a móda*, v Polsku například *Filipinka, Kobieta i Życie, Przekrój, Świat mody*). Domnívám se jen, že Konstantina Hlaváčková mohla větší pozornost věnovat *Mladému světu*, kde by se pravděpodobně daly najít zajímavé doklady o každodenních problémech mladých s módou (i když uznávám, že procházet ročníky *Mladého světa* ze sedmdesátých let je dost smutná činnost).

Velkou potíž v případě dějin módy představuje využívání archivních pramenů. Nejjednodušší situaci měla v tomto ohledu Rebecca Menzelová, která pracuje především se stranickými materiály. Obě další autorky musely překonávat složitější překážky plynoucí ze zvoleného tématu. Konstantina Hlaváčková se potýkala především s tím, že archivní fondy ve zvoleném časovém období a v dané oblasti vůbec jsou jen málo zpracované. Navíc v archivech zachovaná pramenná základna není pochopitelně nijak ideální. V případě Polska to souvisí i s faktem, že vývoj mládežnické módy zde přinejmenším zčásti spočíval v soukromých rukách. Tento nedostatek se Anna Pelková, jak již řečeno, snaží řešit především četnými rozhovory s lidmi, kteří se podíleli na vytváření módních kreací, případně se opírá o vzpomínkové texty.

Všechny tři publikace se shodují i v důrazu, jaký kladou na význam dobových hraných filmů pro formování názorů širokých vrstev na určitou módu. Rebecca Menzelová například (snad až příliš pečlivě) sleduje využívání džínového oblečení pro charakterizaci postav ve východoněmeckém filmu. Anna Pelková a Konstantina Hlaváčková pak upozorňují na význam některých filmů při šíření konkrétních módních trendů – obě například v souvislosti s módou diskoték zmiňují slavnou *Horečku sobotní noci* s Johnem Travoltou v hlavní roli.

Najít společné rysy obrazu módy v Polsku, NDR a Československu v dobách, kdy tyto země patřily do sovětského bloku, není samozřejmě až tak složité. Ve všech třech knihách se dočteme o závažných ekonomických problémech, o neschopnosti režimu zajistit dostatečně kvalitní materiál (včetně bavlny) a jeho přiměřené zpracování i o kreativitě lidí při vytváření náhražek za nedostupné materiály, při domácím šití samotných oděvů či oděvních doplňků v rámci domácího kutilství. Ekonomické otázky zabírají v recenzovaných publikacích velký prostor, svorně se zde například připomíná úsilí všech tří režimů o domácí produkci džínoviny a obleků z této látky. Velmi zajímavě pak působí zejména líčení Anny Pelkové, jak hospodářská krize osmdesátých let v Polsku poznamenala tamní módu. Konstantina Hlaváčková stejně jako polská autorka věnovala hodně pozornosti i otázkám

distribuce módního zboží. Samozřejmě velevýznamným tématem všech tří prací jsou ideologické zásahy komunistického režimu do světa módy. Ty nechyběly ani v Polsku, kde (jak se alespoň podle příslušné publikace zdá) byl její vývoj relativně nejautonomnější – Anna Pelková připomíná například dlouhodobou snahu propagovat prvky národního svérázu, které zdůrazňovaly „lidovost“ stávající vlády (s. 51, 165–172). Zajímavá je přitom otázka, jakou roli zde hrály generační rozdíly a jakou opravdové ideologické principy (především obava z „ideologické diverze“). Například Konstantina Hlaváčková jednoznačně vyzdvihuje druhý aspekt, což považuje pochopitelně za základní rozdíl oproti situaci v západní Evropě. Skutečný podíl obou faktorů však lze zjistit asi jen velmi obtížně – vedení „strany a státu“ totiž v Polsku, Československu i NDR prakticky pořád zůstávalo v rukou staré generace, s notně konzervativním pohledem na některé aspekty módy, který se pak celkem samozřejmě mohl promítnout do ideologických postojů. Domnívám se, že v dané souvislosti nejdůležitější nebyla ani tak ideologie jako spíše možnost politických špiček ovlivňovat poměry v módě, respektive na trhu s oděvy a látkami.

Móda ve všech třech zemích v daném období hodně napovídala o vztahu k Západu, protože většina trendů přes veškerý odpor vládnoucího režimu přicházela právě odtud. Publikace proto shodně hovoří o kanálech, kterými se do zemí východního bloku dostávaly informace o vývoji v oblasti módy. Situace v Polsku byla v tomto ohledu trochu lepší a kontakty se světovou módou zde byly, zejména od šedesátých let, udržovány intenzivněji než v Československu sedmdesátých let nebo v NDR. S důležitostí západních importů souvisí také důraz, jaký autorky kladou na způsoby distribuce tohoto žádaného zboží, například prostřednictvím speciálních obchodních sítí, ať už šlo o východoněmecký Intershop, polský Pewex nebo československý Tuzex. Největší pozornost světovému vývoji věnuje Konstantina Hlaváčková. U jejího textu dokonce místy není úplně snadné rozlišit, kdy hovoří o situaci ve světě a kdy se speciálně věnuje poměrům v Československu, respektive českých zemích. Rozsáhlé pasáže věnované mezinárodní módě ovšem najdeme i v polské knize.

Všechny tři práce si přitom všímají paradoxu (nejméně zřetelný je v knize Rebeccy Menzelové) schizofrenního pokulhávání za Západem, proti němuž sice představitel režimu brojí jako proti nenáviděnému nepříteli, ale na druhou stranu ho sami často vnímali jako vzor. Pozoruhodně to dokládá Konstantina Hlaváčková, když komentuje oficiální spojování produkce tehdejších Domů módního odívání se světovou *haute-couture*. Autorka připomíná, že se tím režimní autority vlastně hlásily k představě sociálně silně hierarchizované módy, kde vrcholové kreace jsou dostupné jen velmi úzké skupince nejbohatších. V téže době se přitom západoevropská špičková móda prostřednictvím *prêt-à-porter* naopak začala stále více přibližovat středním vrstvám. Naskytá se otázka, zda obecně přibližování spotřebitelského luxusu středním vrstvám nebylo jedním ze základních konzumních trendů, který v sedmdesátých letech režim nezvládl zachytit. Můžeme také spekulovat o celkové zastaralosti zdejších oficiálních představ o luxusu a exkluzivitě, která se v sedmdesátých a osmdesátých letech stávala stále zřetelnější. Jistě by přitom bylo zajímavé sledovat, jaká skupina patřila do úzké špičky zákazníků předních praž-

ských módních salonů. Konstantina Hlaváčková v této souvislosti hovoří především o příslušnicích takzvané nomenklatury, kterou poněkud nepřesně identifikuje jako „skupinu nejvyšších komunistických funkcionářů“ (s. 25), a lidech působících v rámci takzvané šedé ekonomiky. Domnívám se však, že v tomto ohledu výzkum ještě zdaleka neřekl poslední slovo. Autorka také pozapomněla na jednu výraznou skupinu hospodářsky silných občanů – na osoby, které měly nějakým způsobem zajištěný pravidelný přísun západní měny.

Ve vztahu k přebírání západních módních trendů najdeme v textu Konstantiny Hlaváčkové ještě jednu zajímavou myšlenku, která však bohužel není dále rozvíjena – autorka tvrdí, že dvojaký charakter módy, která sice vycházela ze západních trendů, ale byla nošena v podmínkách tehdejšího „reálného socialismu“, způsoboval, že mezi myšlením a cítáním lidí a vyjádřením těchto pocitů oděvem obecně „bylo velmi mnoho neporozumění, falše a neupřímnosti“ (s. 30). Snad i ve světle této úvahy lze chápat autorčino označení společnosti husákovské epochy jako „pseudokonzumní“ (s. 152).²

Obdobně ostrá vyjádření u Anny Pelkové – přes její sugestivní líčení hospodářské krize v Polsku osmdesátých let jako zdroje úpadku vkusu a celkové kultury odívání – nenajdeme, což možná souvisí s přece jen odlišným vztahem ideologie a módy v Polsku a snad také s tím, že polská autorka ve větší míře vycházela z výpovědí samotných módních tvůrců. Svou roli možná hraje i odlišný temperament a větší osobní zainteresovanost – v práci pamětnice Konstantiny Hlaváčkové ostatně najdeme i některé termíny, které do odborného textu podle mého názoru příliš nepatří, jako třeba „tlachy o uspokojování nejširších vrstev obyvatelstva“ (s. 106), nebo dokonce „normalizační humus“ (s. 153). Naopak Anna Pelková je ročník 1975, stejně jako Rebecca Menzelová, která navíc vyrostla v Západním Berlíně, a obě tedy pohlížejí na problematiku s určitým odstupem.

Jestliže práce Anny Pelkové a Rebeccy Menzelové se věnují prakticky výhradně dění v jedné konkrétní zemi, Hlaváčková v druhé kapitole své knihy přináší i stručný přehled soudobých trendů ve světové módě. Určité komplikace jí pak ovšem působí opožďování domácí módy za světovými trendy. Název její knihy, vycházející z verše britské skupiny Sex Pistols, vlastně situaci u nás příliš dobře nevystihuje – punk se zde jako trend ve větší míře projevil až v letech osmdesátých, i když samozřejmě se vyskytly i překvapivě rané české receptce tohoto směru již v závěru sedmdesátých let.

2 V této souvislosti jistě stojí za zmínku, že dokument Charty 77 nazvaný „Teze o spotřebě“, který byl vydán 27.5.1979, používá pro situaci v Československu výraz „jakási kvazikonzumní společnost“ (srv. CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, sv. 1: 1977–1983. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 250). Odpovědnými redaktory dokumentu byli Vladimír Kadlec, Jaroslav Suk, Libuše Šilhánová, Jakub Trojan a Petr Uhl, největší podíl na přípravě tezí měli první dva jmenovaní.

Ani jedna z prací neaspiruje na to, že by snad znamenala poslední slovo ve svém tématu. (Ostatně se domnívám, že nic takového jako definitivní slovo v historiografii ani neexistuje.) Všechny tři jsou však počinem, od něhož se další badatelé (či badatelky) mohou odrazit k dalším projektům. Je přitom potěšitelné, že alespoň v oblasti ženské módy česká historiografie za německým a polským výzkumem nezaostává. Je to povzbudivé i vzhledem k tomu, že v poslední době se stala móda za komunismu předmětem intenzivního zájmu i ruských a dalších badatelů, kteří se věnují sovětským reáliím.³

3 Srv. např. ŽURAVLEV, Sergej – GRONOW, Jukka: Vlast' mody i sovětskaja vlast'. In: *Istorik i chudožnik*, č. 3 (2006), s. 100–113; č. 4 (2006), s. 106–116; č. 1 (2007), s. 133–147.

Recenze

Religiozita „po česku“ jako model pro Evropu?

Zdeněk R. Nešpor

FIALA, Petr: *Laboratoř sekularizace: Náboženství a politika v ne-náboženské společnosti. Český případ*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2007, 183 stran.

Některé krátké knížky se čtou tak dobře, že si je s chutí přečteme za odpoledne, jiné však bohužel vypadají, že za jediné odpoledne byly i napsány – nebo alespoň obsahově promyšleny. Nová kniha politologa Petra Fialy, kterou sám označuje za „průběžnou zprávu o stavu výzkumu“ (s. 7), totiž obsahuje pouze reflexe a přehodnocení některých tezí, jež publikoval před více než deseti lety v jiné své práci,¹ dále „výpisky z četby“ několika novějších zahraničních autorů a spíše dokumentačně pojatý popis vývoje oficiálních struktur české katolické církve a Křesťanskodemokratické unie – Československé strany lidové po roce 1989. Vede-li k tomuto spěchu, který s sebou nemůže nést potřebnou hloubku a dokonalost, autorův současný rektorský úřad na brněnské Masarykově univerzitě, je to smutné svědectví o stavu české akademické obce; vede-li jej k tomu potřeba výkazu grantové činnosti, je to ještě horší. K nepřilíživě pěkným stránkám knihy můžeme přidat i sebechvalnou předmluvu a seznam literatury na dvanácti stranách, z nichž ovšem tři a půl zaujímají autorova vlastní díla, některá v rozsahu pěti stran.

1 Viz FIALA, Petr: *Katolicismus a politika: O politické dimenzi katolicismu v postmoderní době*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1995.

Fialovo téma je přitom stejně zajímavé jako důležité: jak funguje (organizovaná) religiozita v české společnosti, jaké to má příčiny a může-li to něco ukazovat v širším mezinárodním srovnání? Metody, které ke svému studiu zvolil – nezávisle na tom, že se ohání multidisciplinaritou a „analyticko-narativním přístupem“ (s. 13–15) – nicméně vedou k takovému redukcionismu, který prakticky vylučuje skutečnou společenskovední analýzu. Autor tak činí vědomě. Odmítá studovat jiné než organizované formy religiozity (s. 17) a vzhledem k celospolečenskému zastoupení – odvozovanému z výsledků sčítání lidu – jinou než katolickou religiozitu (s. 19), za „základní populaci“ výzkumu považuje stát – proto odmítá kupříkladu srovnávat nízkou míru deklarované religiozity v České republice a v bývalém východním Německu (s. 11 n.) – a jako vysvětlení nabízí v dnešní sociologii náboženství masově odmítanou sekularizační tezi, chápající úpadek religiozity jako důsledek modernizace, v českém případě podpořený historickými kořeny protináboženského boje a působením komunistického režimu (s. 155). Na tyto volby má samozřejmě právo, je ale otázka, zda jsme ještě právi vědeckého přístupu, vylučujeme-li z výkladu všechny struktury a procesy, které se nám „nehodí“ nebo na jejichž studium nemáme dostatek času. Nevyléváme tím „s vaničkou i dítě“?

Jan na okraj připomínám, že významný anglický sociolog a teolog David Martin, původně kritický stoupenec sekularizační teze (obohacené o historickou perspektivu) a později jeden z prvních, kdo ji opustil, tvrdí, že „bychom měli uvažovat spíše o úspěšných christianizacích následovaných nebo spojených s protireakcemi než o sekularizaci jako jednou provždy daném unilaterálním procesu. Každá z těchto christianizací ... svým způsobem ovlivňuje charakter protireakce, každá vede k částečnému úpadku do nějaké formy ‘přirozenosti’.“² Můžeme ještě uvažovat o tom, že česká společnost je „vzorem“, podle něž se bude vyvíjet (tedy upadat) religiozita i jinde v Evropě? To je základní námitka vůči Fialově knize, která prakticky nebere do úvahy moderní evropskou sociologii náboženství (Grace Davie, Danièle Hervieu-Légerová a další), ačkoli by se z ní mohla v leccém poučit.

Laboratoř sekularizace – už sám titul sugeruje (nenáležitou) „modelovost“ českého případu – je rozdělena na tři části. V první autor sleduje historické i současné postavení katolicismu v české společnosti (s. 25–70). Na základě sociologických výzkumů není obtížné shrnout, že většina společnosti je rozhodně necírkevní, i když by asi bylo lépe analyzovat tyto výzkumy hlouběji a ukázat, znamená-li to skutečně mizení jakýchkoli forem transcendence (mnozí sociologové tvrdí pravý opak). Stejně tak lze vyslovit souhlas s autorovým tvrzením, že to má své specifické historické důvody, že „katolická církev byla v rámci české společnosti po celé 20. století do značné míry oddělena od její intelektuální a kulturní obce“ (s. 36); zde jen překvapují chybějící odkazy třeba na díla Martina C. Putny. Pak ale opět vyvstává otázka, není-li český

2 MARTIN, David: *On Secularization: Towards a Revised General Theory*. Aldershot, Ashgate 2005, s. 2.

případ spíše výjimečný? Určitě by se vyplatilo srovnávat jej s francouzskou tradicí *laïcité*, stejně jako v případě konsekventní „diglosie“ a vzájemného diskurzivního neporozumění „katolického ghetta“ a „světa.“³ Naproti tomu východoněmecké spolkové země nejsou odlišné jenom tím, že jejich nízkou religiozitu „korigují“ „tradiční“ spolkové státy (s. 26 n.), ale především tím, že tamní odnáboženštění nastalo mnohem později a v celé Spolkové republice je „vyvažováno“ spíše tím, co anglická socioložka Grace Davie nazývá „zástupnou rolí církví“.

Druhým důvodem narůstajícího odmítání církevní religiozity je podle Petra Fialy neschopnost postkomunistické transformace a vlastního vyrovnání s novými podmínkami na straně církve, což je dokumentováno (podobně jako ve Fialových starších pracích nebo v dílech Jiřího Hanuše) faktickým odmítnutím takzvané skryté církve a naopak nepříteli šťastnými pokusy církevní hierarchie o politické angažmá, vycházejícími z předkoncilních pozic (kdo by si nevzpomněl na brilantní esejistické analýzy Martina C. Putny, ve Fialově knize ovšem necitované?). Recenzent se proto nemůže zbavit pocitu, že na všech těchto argumentech, jakkoli vcelku správných, není nic nového, že chybí hlubší analýza například prvo- i druhorepublikového katolicismu, situace za druhé světové války, komunistického režimu i později.

Nově autor dokládá snad jen to – i když i v tom navazuje na přístup Jana Spousty – že „reprezentanty katolicismu pro veřejnost“ se v devadesátých letech staly mediální osobnosti na církevním pomezí, případně církev již opustivší (Tomáš Halík, Daniel Herman, Ivan O. Štampach; s. 58–61). U této podnětné úvahy však postrádám analýzu, proč se tak stalo (je to svědectvím měnící se situace nejen církevní religiozity v pozdně moderním světě?), stejně jako určité srovnání – není například pozice Svatopluka Karáska v Českobratrské církvi evangelické obdobná? Nehledění na ostatní, byť řádově menší církve, Fialovi navíc zabraňuje pochopit zcela odlišnou situaci českých protestantů: přes svou menšinovost byli v první polovině 20. století výrazným „kulturotvorným činitelem“, ovšem jejich neschopnost vytvořit „protestantský sloup“ v české společnosti nepramenila z nedostatečného integračního potenciálu (s. 32; o moderním českém protestantismu platí pravý opak), nýbrž právě z oné marginality a z toho, že řada protestantů v meziválečném období byla koneckonců víc liberálními modernisty než církevníky.

Krátká druhá část knihy je výrazněji „teoreticky“ zaměřená (s. 71–96). Autor v ní diskutuje svou vlastní starší tezi, že katolická církev je „víc než jen spolkem“, a dospívá k opačnému závěru, že „církev je možno za zájmové skupiny považovat“ (s. 84). To je sice pěkné, proč ale takový výklad zaujímá celou jednu část knihy, nevede-li k žádné další analýze? A proč se Fiala častěji odvolává na Maxe Webera a o církvích, respektive spolicích hovoří jako o „ideálních typech“ (např. s. 80), vzpomeneme-li důvody, pro něž Weber svou metodologii zaváděl? (Zaprvé, ideální typy jsou „konstruované pro účely poznání“, jsou to analytické nástroje umožňující

3 Srv. HERVIEU-LÉGER, Danièle: *Catholicisme, la fin d'un monde*. Paris, Bayard 2003.

adekvátní porozumění sociálním skutečnostem a procesům, a nikoli typologie, jíž „přirazuje“ jednotlivé sociální útvary; neboť – zadruhé – „účelem ideálnětypické tvorby pojmů nikdy a nikde *není*, aby přiváděla k jasnému vědomí to, co má na kulturních jevech povahu druhu, nýbrž naopak to, co je na nich *specifické*.“⁴ Jsem sice rád, že se Petr Fiala zbavil svého původního dogmatismu (přítomného v *Katolicismu a politice*) a uznává, že společenskovědní pojmy mají pouze nominalistickou platnost – jinak řečeno, z určitého úhlu pohledu je vhodné pojímat církev jako spolky a z jiného nikoli –, nicméně nemusel by tak činit s odkazem na uvedeného německého sociologa, poněvadž to zase zavání dogmatismem jiného druhu: potřebou citovat „náležitě“ authority, aniž bychom jejich díla skutečně využili a rozhojnili tak poznání. Podobně myšlenkově rigidní je i závěrečné tvrzení, jakoby ospravedlňující celý zbytečně dlouhý exkurz, že ať „církev chce nebo nechce svoji pozici jedné ze zájmových skupin uznat ... [je] nepochybné, že se v takové situaci v české společnosti již ocitla a v jiných evropských společnostech se v ní zřejmě brzy ocitne“ (s. 96). Proč? – sekularizační teze skutečně neplatí „automaticky“, ani v odcírkveně západní Evropě, a zatímco někde modernizace vedla k náhradě církevní religiozity jejími jinými formami, jinde tomu tak nebylo a není.⁵

Třetí část *Laboratoře sekularizace* je už jen popisem jednání křesťanské politické strany, KDU-ČSL, na české politické scéně po roce 1989 (s. 97–152), v němž autor ukazuje, že „strana nedokázala přizpůsobit metody své politické práce měnícím se podmínkám“ (s. 127) a „z hlediska dalšího vývoje [se] jedná o ohroženou stranu“, pokud jde o její setrvání v parlamentu a *ipso facto* v reálné politice (s. 152). Deskriptivní rovinu překračují úvahy o vnitřních rozporech, které k tomu vedou: především důraz na (tradiční) křesťanské hodnoty, který se neslučuje s inkluzivistickým pojetím „strany všech křesťanů“, nebo dokonce obecně středové strany; proevropská orientace jejího vedení v kontrastu se zcela opačnými zájmy většiny členů; disproporce mezi hojnou členskou základnou a nízkým politickým impaktem; a obecně nezohlednění rozdílného postavení ve společnosti, jímž se zdejší lidová strana liší od svých západoevropských vzorů, především německé Křesťanskodemokratické unie.

V této – asi nejlépe propracované – části své knihy Petr Fiala nabízí návod k řešení, že by lidová strana byla „jedinou reprezentantkou specifických zájmů lidí, pro něž je křesťanská hodnotová orientace, ve společnosti stále méně respektovaná a uplatnitelná, podstatnou částí jejich sociální a politické identity“ (s. 152). Nehledě k tomu, že to již zjevně (ale přiznaně, viz s. 24) překračuje možnosti a meze vědeckého přístupu směrem k osobní angažovanosti, je třeba se ptát, může-li to

4 WEBER, Max: „Objektivita“ sociálněvědního a sociálněpolitického poznání. In. TÝŽ: *Metodologie, sociologie a politika*. Ed. Miloš Havelka. Praha, Oikoumenh 1998, s. 52 n.

5 Viz EISENSTADT, Samuel N.: *Fundamentalism, Sectarianism, and Revolution: The Jacobin Dimensions of Modernity*. Cambridge, Cambridge University Press 1999.

stačit? Nevedla by tato linie pouze k reprodukování (zmenšujícího se) „katolického ghetta“ stojícího proti moderní společnosti, nevedla by k dalšímu posílení „fundamentalismu“, který by z křesťanské strany spolehlivě vyvedl všechny ty, jež Putna označuje jako „křesťany v postmoderně“?⁶ Dodám ještě jednu provokativní myšlenku: stojí vůbec za to „zachraňovat“ politickou stranu jen proto, že má určitou tradici a je nominálně křesťanská? Vždyť Fialovi kolegové Stanislav Balík a Jiří Hanuš ukázali, že lidová strana má po změnách ve čtyřicátých letech a později s meziválečnou Šrámkovou stranou společný snad jen název.⁷

V závěru *Laboratoře sekularizace* se ovšem objevuje ještě jedna zajímavá úvaha: v české společnosti se ke křesťanství kromě aktivních věřících hlásí i ti, kteří „nějakým způsobem respektují křesťanské hodnoty a chtějí, aby byly ve společnosti zachovány“ (s. 155). Můžeme snad říci, že tvoří i část voličů KDU-ČSL (a velice by stálo za výzkum, jak velkou část oproti tradičním věřícím, především na jihomoravském venkově). Tato úloha přitom výrazně koresponduje se „zástupnou rolí“ církví v moderních evropských společnostech. Tedy s tím, že církve fungují i pro ty, kteří nejsou jejich aktivními členy, a to s jejich plným vědomím.⁸

Právě tímto směrem – Petrem Fialou bohužel netematizovaným – (i když nejen jím) by se přitom po mém soudu měly ubírat další úvahy o české (ne)religiozitě a jejích sociálních a politických implikacích. Jak ukazují sociologické výzkumy, velká část těch, již se sami nepovažují za členy církví, a dokonce o sobě někdy hovoří jako o ateistech, je totiž stále až překvapivě zakořeněna ve „velkém kódu“ biblické kultury⁹ a od církví očekává něco víc než jen „spolkovost“ (příčemž kriticky hodnotí, když se jim toho nedostává).

Nechci říci a nemíním, že Fialova kniha nepřináší dílčí nové informace a interpretace, je mi jen líto, že je jich tak málo. Od zdatně publikujícího autora s přehledem po zahraniční literatuře (nevýhodou ovšem je, že do pojmotvorby a struktury vět někdy nelibě zasahují německo- či anglickojazyčné vlivy) bychom čekali víc. Snad se nám toho dostane alespoň příště.

6 PUTNA, Martin C.: *My poslední křesťané: Hněvivé eseje a nevládné kritiky*. Praha, Torst 1999, např. s. 82–85.

7 BALÍK, Stanislav – HANUŠ, Jiří: *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2007, s. 227.

8 Viz např. DAVIE, Grace: *Europe: The Exceptional Case*. Darton, Longman & Todd 2002; pro některé (i když ne všechny) evropské společnosti to potvrzují i jinak pojaté výzkumy, jako např. HALMAN, Loek – DRAULANS, Veerle: „How Secular is Europe?“ In: *British Journal of Sociology*, roč. 57, č. 2 (2006), s. 263–288.

9 FRYE, Northrop: *The Great Code: The Bible and Literature*. New York, H. B. Jovanovich 1982.

Recenze

Česká pravice vnímavým britským pohledem

Adéla Gjuričová

HANLEY, Seán: *The New Right in the New Europe: Czech Transformation and Right-Wing Politics, 1989–2006*. London – New York, Routledge 2008, xiv + 276 stran.

Britský politolog Seán Hanley, působící v současné době na londýnské Škole slovanských a východoevropských studií (*School of Slavonic and East-European Studies*), už řadu let píše o české politice odborné statě i internetový blog. Svou novou monografií *Nová pravice v nové Evropě: Česká transformace a pravicová politika 1989–2006* definitivně prokázal, že české politice rozumí – a že ho baví. Pokud je mi známo, neprováděl autor rozsáhlý archivní výzkum ani nenahrál stovky rozhovorů, zato však v obdivuhodné šíři zná publikované politické texty. Českou (nejen odbornou) debatu tak neobohacuje o převratná fakta, nýbrž o osvobodivou přímočarost, jež přitom nevyplyvá z politických sympatií, o metodologickou ukázněnost a evropský kontext.

Jeho základní motivací není hodnocení aktérů či tendencí reálné české politiky, nýbrž narušení představ a teoretických modelů utváření stran pravého středu po roce 1989, tak jak se stačily ustálit v západoevropské a americké politologii. Knihu proniká zejména kritika vlivných teorií a typologií komunismu a postkomunistických stranických systémů Herberta Kitschelta a jeho okruhu.¹ Ty vyvozují z pro-

1 Viz např. KITSCHTEL, Herbert – MANSFELDOVÁ, Zdenka – MARKOWSKI, Radosław – TÓKA, Gábor: *Post-Communist Party Systems, Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge, Cambridge University Press 1999.

cesů modernizace v jednotlivých státech určité typy komunismu (například byrokraticko-autoritářský v případě českém), pod vlivem jejichž dědictví (*legacies*) se pak rodí politické proudy a subjekty v postkomunistické éře. Hanley celému modelu vytýká, že roubuje vývoj v zemích středovýchodní Evropy na západní teorie, je statický a deterministický a zcela pomíjí některé jiné vlivy – například národní otázku, v českém případě pak rok 1968 jako zásadní krizi, která spoluurčovala vše, co následovalo, i autonomnost elit, které přece nebyly jen údržbáři dědictví modernizace.

Narozdíl od dosavadních českých prací o polistopadové pravici Seán Hanley bere vážně otázku, „kde se tu všichni ti pravičáci vzali“. Česká pravice podle něj nevznikla převlečením kabátů ani se nevytvořila podél tradičních moderních socioekonomických konfliktních linií (*cleavages*), nýbrž vzešla z debat a trajektorií elit v roce 1968 a za takzvané normalizace. Ve vynikající kapitole o skupinkách tvořících za „normalizace“ takzvanou protopravici autor vyvrací hned dvě rozšířená a cíleně zakotvovaná přesvědčení. Zaprvé, pravice podle něj nevyplývala jednostranně z odporu vůči disidentské antipolitice, nýbrž z debaty o ní. Také „antipolitiku“ je proto třeba chápat jako „nekonzistentní směs antipolitických prvků a škály konvenčnějších způsobů chápání politiky, včetně prvků protopravice“ (s. 47). A zadruhé, i například u skupin ovlivněných britským konzervatismem, tak jak ho sem od poloviny osmdesátých let importoval Roger Scruton, si musíme povšimnout selektivnosti jeho receptce: Češi z něj přejímali spíše obyčejné britské konzervativní myšlenky, jako je potřeba historické kontinuity, neměnnost lidské přirozenosti, nutnost sociální koheze či role práva a pragmatické neideologické vlády, a nikoli už antiliberální, sociálně autoritářský osten Scrutonových postojů. Hanley navíc ze své perspektivy jasně vidí, že sám Scruton naopak svůj český ohlas politicky instrumentalizoval v Británii, neboť jím argumentoval v tehdejší debatě o Nové pravici.

Z již řečeného je zřejmé, že Hanley jde za „institucionální“ a technické popisy kanadské politoložky Barbary Dayové,² snaží se postihnout proměnu nálady v disentu a rozvoj jeho *conservative sensibilities*. Se šedou zónou (Prognostický ústav, reformní pokusy v Československé straně lidové) spojuje nálady v disentu překvapivě především to, jak málo ve srovnání s Polskem a Maďarskem navazovaly na meziválečné Československo.

Při čtení prvních stránek pojednávajících o vzniku Občanské demokratické strany se zdá, že toto téma bude pro Hanleyho jen dalším hřebem do rakve platnosti Kitscheltových *legacies*. Text ale zpřítomňuje drama: Strana se v letech 1990 a 1991 utvářela z nesmírně různorodých zdrojů, prakticky bez historické návaznosti, navíc nečekaně z iniciativy regionálních manažerů Občanského fóra. K tomu přistupuje specifická kombinace osobního charizmatu a technokratické legitimacy Václava

2 DAYOVÁ, Barbara: *Sametoví filozofové: Podzemní univerzita v Československu a role Vzdělávací nadace Jana Husa v letech 1979–1989*. Brno, Doplněk 1999.

Klausa, který umně skryl rozpor provázející od počátků debatu o ekonomické reformě – mezi pocitem, že „něco je třeba rychle udělat“, a strachem ze sociálních dopadů radikálních kroků. Klaus se také nepustil cestou rychlé dekomunizace, jak ji žádaly regiony, ale svou energickou kampaní navodil pocit radikální změny a racionalizace uspořádání Občanského fóra. Po svém zvolení předsedou OF v říjnu 1990 udeřil: už mu nešlo jen o jeho zefektivnění, ale o kvalitativní změnu politické identity; začal z jeho řad vypuzovat „levičáky“ a – Klausovými slovy – namísto příliš širokého a do minulosti zahleděného Občanského fóra nabídl standardní, normální, vyzkoušenou západoevropskou formu politické strany. Cesta institucionalizace pravice se tím otevřela.

Éra dominance pravice v letech 1992 až 1996 byla dosud interpretována hlavně jako důsledek slabosti levice. Hanley však zdůrazňuje mechanismy této dominance (neboť slabost levice s sebou ještě nutně nenese převahu pravice): výhodnost dělení Občanského fóra pro ODS (přešla k ní mimo jiné drtivá většina manažerů), úspěšné „zadržování“ liberálních, křesťanskodemokratických a antikomunistických konkurentů (popřípadě integrace některých z nich), působivá prezentace ODS jako autorky přínosů transformačních změn, výklad transformace jako především ekonomické záležitosti, ale v neposlední řadě také specifický způsob dosahování vnitřní stability. Občanská demokratická strana totiž podle Hanleyho nebyla standardní stranou hierarchickou, ale volnější „stratarchickou“: v ní koexistují různé „tváře“ strany, téměř jako frančizy centrální značky; celostátní politiku sice formulují jen parlamentní a politické elity, ty však vytvářejí programy, které členům na nižších úrovních umožňují uspokojovat podnikatelské a jiné zájmy – a na oplátku udržovat lokálně rozprostřenou síť stranických organizací.

To jsou dosti překvapivě formulovaná specifika úspěchu Občanské demokratické strany, a s ní i celé české pravice: pilíře české transformační politiky – dekomunizace, privatizace a územněsprávní reforma – byly podle autora výsledkem politických kompromisů z let 1990 až 1992 a průběžných kompromisů ve vládní koalici, nikoli realizací nějaké konzistentní pravicové ideologie. Křesťanskodemokratická unie – Československá strana lidová sice rétoricky tlačila na sociálně-tržní hospodářství a Občanská demokratická aliance naopak ODS kritizovala z principiálně liberálních pozic, avšak že realizace reformních kroků každopádně skýtala pro vládní strany značné zdroje a možnosti organizační a mocenské konsolidace, považuje Hanley za evidentní.

V části věnované analýze ideologie české pravice autor správně vyvrací starší interpretace úspěchu „českého thatcherismu“, podle nichž byl založen primárně na makroekonomické stabilitě České republiky. Vždyť jak vysvětlit jeho oblibu například v roce 1991, okamžiku nejhlubšího propadu životní úrovně? Nejde jen o hospodářský blahobyt, ani o jiné sociologické či historické předpoklady. České pravici se podařilo namíchat mnohem zajímavější koktejl se zvláštním ideologickým apelem. Pravicová ideologie po zhroucení komunismu musela být ideologií transformace v obecném slova smyslu, projektem proměny. Vedle nových institucí musela přinést nové chápání politiky a nové politické identity, které by vytvořily smysluplný kontext politického jednání. Podobně thatcherismus byl pro Británii ně-

čím víc než vychýlením kyvadla, šlo o projekt rozsáhlé radikální transformace vztahů trhu, státu a společnosti na základě silné populistické ideologie, ovšem i tam lidé autenticky pociťovali, že odpovídá na jejich otázky, že s ním souhlasí.

První složkou českého receptu bylo exkluzivistické, dichotomické myšlení o reformě, jež odmítalo „třetí cesty“ jakožto skryté komunistické hrozby a nabízelo volbu mezi dvěma alternativami: „tou komunistickou“ a „tou západní, prověřenou“. Tento koncept nebyl užíván k analytickým účelům, ale pouze k odmítání „experimentů“ a asociování starých nepřátel. Ještě o mnoho let později se Václavu Klausovi teroristické útoky z 11. září zařadí „do jistého celku“, vytvářeného z neúcty k úspěchu, výkonu, majetku a bohatství – stejné neúcty, jakou prý pociťují ekologičtí aktivisté (s. 167).

Druhým prvkem pravicové strategie byla definice „občanskosti“ jakožto „sekulárního liberálního pojetí politiky individuální účasti na ekonomickém a politickém (volebním) trhu, podporovaného lokální komunitou a obsluhovaného profesionální stranickou elitou“ (s. 185). Taková „společnost svobodných občanů“ stála v protikladu vůči konceptu občanské společnosti či prvkům přímé demokracie jako cestám směřujícím údajně ke korporativnímu státu. Občanskou ctností v takovém pojetí je ekonomická participace a samostatnost, nikoli diskuse a kolektivní rozhodování. Technokratické, manažerské diskurzy přehlušily na čas diskurz antikomunistický, liberální i demokratický.

A konečně zatřetí, konzervatismus do značné míry přestal být předmětem intelektuálních debat, ale začal být politicky instrumentalizován. V neoliberální reformě nemělo jít jen o příslib ekonomického zázraku – a právě k tomu měla dopomoci „hayekovská představa trhu a tržní společnosti jako ‘spontánního řádu’, který umožní vznik stabilní, dobře uspořádané a morální společnosti na základě individuálního jednání, a nikoli tlaku státu“ (s. 171). Diskurz „revolučního konzervatismu“ měl přitom překonat rozpor plynoucí z toho, že „není co konzervovat“. Zároveň v sobě však nesl dva předpoklady: jednak že komunismus představoval nepřírozený řád, odklon od tradice a historické kontinuity; jednak že trh a liberální instituce jsou – kromě své normálnosti, standardnosti a prověřenosti – i v českých zemích tradičními hodnotami. Pozoruhodnou výjimku tvořil publicista a politolog Bohumil Doležal, svého času poradce premiéra Klause, jenž tvrdil, že jedinou tradicí, na kterou lze navazovat, je nacionalismus, a že je třeba jej přetvořit v aktivní patriotismus. Občanská demokratická strana Doležala ze svých řad vypudila, neboť tehdy – i při zvolené „české cestě“ privatizace a podobně – předstírala, že čerpá výhradně ze západních zdrojů, a nikoli z provinčního myšlení českého.

O to drsnější byl explicitní návrat k tématu národní identity po vládní i stranické krizi z let 1997 a 1998. Občanská demokratická strana začala používat tradiční česká nacionalistická paradigmat, jež předtím odmítala: české národní zájmy byly náhle definovány v rozporu se západní Evropou, zejména Německem a Evropskou unií, nikoli už s postkomunistickými sousedy. Česká národní identita a volný trh byly znovu spojeny, avšak tentokrát skrze údajné společné ohrožení ze strany třídy nadnárodních byrokratů, kteří nevěří v trh a chtějí regulovat a plánovat. Tato kritika však již není liberální či doležalovsky liberálněnacionalistická,

neboť multikulturalismus západních společností vnímá jako ohrožení, rozrývající sociální kapitál založený na sdílené identitě. V posttransformační ideologii ODS tak pravicová politika už není nástrojem hospodářské reformy, ale ochranou státu, jež reprezentuje českou národní identitu a autonomii v nehostinné, Němckem dominované Evropě.

Klausovu kritiku Evropských společenství, respektive Evropské unie jako neefektivní, přeregulované struktury, realizující zájmy dominantních států, přitom autor sleduje již od roku 1992, výrazněji pak od poloviny devadesátých let. Teprve v závěru dekády však bylo toto konfliktní vnímání jednotlivých národních států v Evropě vztaženo na model evropské integrace a vstup České republiky do Evropské unie. „Manifest českého eurorealismu“, sepsaný skupinou kolem místopředsedy ODS Jana Zahradila na jaře 2001, označuje Hanley za nejúplnější, ale také nejskeptičtější hodnocení evropské integrace z dílny některé velké politické strany ve střední Evropě. Takto radikální text přitom vážně a dlouhodobě utvářel politiku ODS, včetně doporučeného „Ano, ale...“ v referendu o vstupu.

V následujícím pokusu o hlubší vysvětlení českého euroskepticismu se autor dopouští i nejproblematičtějšího zobecnění: vzhledem k tomu, že i lidová strana je podle něj euroskeptická, dojde-li například na vstup Turecka do Evropské unie, hovoří celkově o „euroskepticismu české pravice“. Přitom výklad, kterým pokračuje, je tím nejzávažnějším, co bylo o euroskepticismu (ovšem pouze) Občanské demokratické strany zatím řečeno.

Hanley v něm rezignuje na dosud nejběžněji užívané rozlišení euroskepticismu měkkého (odmítajícího některé aspekty integrace) a tvrdého (odmítajícího integraci jako takovou), s tím že veškerá česká skepse spadá do první kategorie. Do analýzy českého euroskeptického diskurzu přitom vnáší třicetý model Nicka Sittera a Agnes Batoryové,³ jenž kombinuje dlouhodobou socioekonomickou dispozici k euroskepticismu, středně- až dlouhodobou strategickou orientaci politické strany a krátkodobé taktické ohledy, jako je například potřeba vytvořit s někým koalici. To vše platí i ve střední a východní Evropě – ovšem s jednou významnou výjimkou, totiž Občanskou demokratickou stranou. Euroskeptické strany obvykle reprezentují ty, kdo v transformaci neuspěli, což naprosto není případ ODS s mladou, bohatou a vzdělanou voličskou základnou. Právě tak ohled strategický nefunguje: strany programové, blízké středu a často vládní, moc euroskeptické nebývají, a ani přitvrzení euroskepticismu ODS v opozici v letech 1998 až 2004 vlastně nebylo strategické, protože stranu jejím voličům spíše jen vzdalovalo. Euroskepticismus Občanské demokratické strany je tudíž podle Hanleyho anomálie, podobně jako v případě britského konzervatismu, k němuž se ODS dlouhodobě hlásí. Jednalo se zřejmě opravdu jen o ideologický produkt stranických elit, tedy především intelektuální reakci na dynamiku integrace.

3 Viz SITTER, Nick – BATORY, Agnes: Cleavages, Competition, and Coalition-building: Agrarian Parties and the European Question in Western and Eastern Europe. In: *European Journal of Political Research*, roč. 43, č. 4 (2004), s. 523–546.

Našli bychom jistě řadu míst, kde by Hanleyho výklad mohl být úplnější – namátkou by například vysvětlení návaznosti KDU-ČSL na předkomunistické lidovectví možná vyplynulo v dojem větší závažnosti pokusu Křesťanské demokratické strany Václava Bendy o „jinou“ křesťanskodemokratickou politiku. Mnohem důležitější ale je, že Hanleyho obraz české pravice ve svém celku „sedí“ a na mnoha místech je tím nejlepším, co bylo k tématu zatím napsáno, navíc s porozuměním pro odlišnost pojmů v českém a anglickém politickém jazyce i minimem chyb v pravopisu českých jmen. Pro českou politickou a historickou vědu, které jen pomalu hledají teoreticky podložené cesty, jak psát o postkomunistické politice, je Hanleyho kniha bleskem z čistého nebe: i teoretizující výklad může být strhující, a přitom zdaleka nestačí přejmout uznávané teorie a z nich vyplývající hlubší struktury kombinovat s krátkodobými volebními strategiemi. U tak specifických politických identit, jako jsou ty postkomunistické, je třeba velkého citu a chuti trpělivě hledat nové způsoby jejich popisu.

Recenze

„Nikdy jsme se nenadáli, jak rychle mizí naše archivy v Moskvě...“

Doubravka Olšáková

CCEURÉ, Sophie: *La mémoire spoliée: Les archives des Français, butin de guerre nazi puis soviétique (de 1940 à nos jours)*. Paris, Payot 2007, 270 stran.

Většina francouzských odborných pojednání o druhé světové válce uvádí Československo zcela obligátně hned v prvním odstavci – v souvislosti s Mnichovem. Málokdy však nalezneme zmínku o Československu i v dalším textu. Sophie Coeuré se svou prací „Uloupená paměť: Francouzské archivy jako nacistická a poté sovětská válečná trofej (od roku 1940 do současnosti)“ v tomto směru odlišuje, a posloužila jí k tomu analýza přesunů francouzských archivů, které na počátku války zabavila německá třetí říše, na jejím konci pak Sovětský svaz.

Sophie Coeuré je francouzská historička, která se věnuje soudobým dějinám, především bývalého sovětského bloku. Narozdíl od mnoha jiných autorů tak činí z pohledu archivních pramenů, a to nejen jako heuristické základny, ale i média státní politiky a manipulace. Konfiskace minulosti politickými systémy – těmi minulými i současnými – je pro ni východiskem k další interpretaci postojů společnosti a formování její kolektivní paměti. Na francouzské scéně také patří k několika málo kritikům nově zakládaných východoevropských „ústavů paměti národa“, své stanovisko přitom zdůvodňuje především snadnou zneužitelností archivního materiálu.¹ V jejím

1 CCEURÉ, Sophie: Oublier le communisme? In: *Le Nouvel Observateur*, č. 70 (*l'Histoire en procès: Manipulations, mythe et tabous*), říjen–listopad 2008, s. 50 n.

případě se nejedná pouze o polemickou úvahu, ale o analýzu manipulací za pomoci archivního materiálu, což velmi zdařile dokládá v recenzované publikaci.

Československu se zde věnuje ve dvojím ohledu: jednak je to československé území – především pak Sudety – jako překladiště zabavených francouzských archivních materiálů z německých depotů na sovětské vagony, jednak samotné fondy týkající se československo-francouzských vztahů, které se dodnes nacházejí v ruských archivech. Historik, který se věnuje novodobým česko-francouzským vztahům, po prostudování analýzy Sophie Cœuré překvapivě objeví, že prameny ke studiu vztahů nejsilnějších aliančních spojenců meziválečné Evropy se nenacházejí v Praze či v Paříži, ale poněkud paradoxně stále ještě v Moskvě. Recenzovaná studie je dodnes vlastně jedinou publikací, která mapuje osudy (byť jen velmi malé části) českých meziválečných archivů.

Autorka se jich ovšem dotýká v mnohem širším rámci, neboť pojednává o francouzských archivech zabavených Němci a později Sověty a sleduje jejich klikaté cesty za války, těsně po ní a nakonec i v dalekosáhlé perspektivě až do roku 1992. Celých třicet stran pak věnuje soupisu nejvýznamnějších zabavených fondů a jejich možných nárokovatelů – a to nejen z francouzské, ale i z polské a německé strany. Tento přehled není přitom ani zdaleka úplný, jedná se jen o výčet těch materiálů, o nichž vědí *obě strany sporu*.

Střední a východní Evropa hrála důležitou roli při evakuaci ukořistěných francouzských archivů od roku 1943, kdy je německá armáda v důsledku masivního spojeneckého bombardování převezla do Polska, do Čech a posléze i do Bavorska. Tak se na území Sudet dostaly diplomatické archivy Francie, Belgie a Nizozemí. Jejich uložení měl na starosti říšský „Úřad VI“, jehož hlavní sídlo se nacházelo v České Lípě, a starali se o ně především profesionální archiváři z Německa. Archivy, které zde Němci zanechali, považovali Sověti po osvobození za jedny z nejdůležitějších, a upozorňoval na ně již v květnu 1945 šifrovaný telegram generála Korčagina lidovému komisaři vnitra Lavrentiji Pavloviči Berijovi (s. 87). Jednalo se o fondy francouzské Státní bezpečnosti (*Sûreté Générale*), Ligy lidských práv, zpravodajského oddělení hlavního štábu francouzské armády (*2me Bureau*), socialistické strany a dalších institucí. Hodnotu a kvalitu fondů byli z Moskvy vysláni prověřit experti Golubsov a Jurev, kteří posléze stanuli v čele sovětského ústředního archivu, a počínaje srpnem 1945 byly tyto materiály v celkem osmatřiceti vagoněch odváženy do Moskvy (s. 102).

Na českých hranicích se Saskem, konkrétně v oblasti Jiříkova a Neugersdorfu, byla také téměř vzápětí po okupaci Francie deponována kompletní Polská knihovna (*Bibliothèque polonaise*), kterou tvořily archivní a knižní fondy (čítající na šedesát tisíc svazků) centra polské emigrace v Paříži v 19. století, umístěného v paláci Lambert. Do Čech Němci převezli také knihovny významných francouzských osobností, jako byl například spisovatel André Maurois, historik Marc Bloch, politik Georges Mandel nebo novinářka a spisovatelka Louise Weissová (autorka knih o Milanu Rastislavu Štefánikovi a vzniku Československa). Další významné archivy, jako pozůstalost politika Léona Bluma nebo fondy Světové židovské aliance, byly soustředěny do polského Wilkanowa. Archivní fondy židovských organizací a vůbec se

vztahem k „židovské otázce“ byly ovšem převezeny do „vzorového ghetta“ Terezín, aby je zde prostudovali a jejich hodnotu určili přímo židovští rabíni.

Roku 1949 bylo z Československa zpět do Francie navráceno zhruba osmnáct tisíc knih, které byly deponovány v Mikulově, Jablonném v Podještědí, Praze a Terezíně. Podle francouzských expertů to však nebyly všechny ukořistěné svazky, jak o tom svědčí například kniha Edmonda Rostanda věnovaná Simone de Caillavetové, manželce André Mauroise, která se těsně po válce objevila na výstavě vzácných tisků a později zmizela někde v Sovětském svazu, aniž by mohla francouzská strana uplatnit své nároky (s. 93). Nebyl to zdaleka ojedinělý případ „druhotného zcizení“ části francouzského kulturního dědictví.

Sověti začali provádět vlastní kořistnickou politiku hned na osvobozených cizích územích. Stálá sovětská komise byla k tomu účelu zřízena ještě před koncem války v roce 1945 lidovým komisariátem obrany a byla podřízena sovětskému vojenskému velení v Německu. Celkem měla k dispozici osmačtyřicet speciálně vyčleněných oddílů, z nichž třiadvacet působilo v Německu, sedm v Polsku, šest v Československu a dalších dvanáct bylo různě rozeseto po celé Evropě. Na západní frontě v té době působila Mezispojenecká komise pro ochranu a navrácení kulturních statků (*Inter-Allied Commission for the Protection and Restitution of Cultural Material*), jíž předsedal Francouz Paul Vaucher a která postupovala v úzké součinnosti s velením spojeneckých armád. V létě 1944 započal svou činnost i obdobný speciálně francouzský úřad (*Office des biens et intérêts privés* – OBIP). Za vzor přitom sloužila komise, která byla vytvořena již v roce 1919 na základě mírové smlouvy z Versailles a jejímž cílem bylo restituovat kulturní statky zabavené za první světové války. Francouzští experti (intelektuálové, sběratelé, rabíni) kráčeli ve stopách 7. americké armády a okamžitě pročešávali terén. Paradoxně nejméně zabavených francouzských archivů se našlo ve Francouzské okupační zóně Německa, což bylo důsledkem jejich evakuace do střední Evropy v létě 1943. Tato komise posléze působila především v takzvaných sběrných stanovištích (*collecting points*), centrem pro přerозdělování zabavených materiálů byl německý Offenbach. Činnost komise byla ukončena v roce 1950. Její faktickou bezzubost tváří v tvář sovětským metodám ilustruje nejlépe fakt, že roku 1956 bylo v Moskvě katalogizováno více než půldruhého milionu „konzervačních jednotek“ původem z francouzských archivů (zřejmě ovšem i belgických) (s. 97).

Při finálním vyčíslení restitucí zabavených francouzských fondů se do Francie z Fuldy, Fussenu, Tanzenbergu, Mnichova, Lince a z Prahy navrátilo celkem něco mezi dvěma a pěti miliony zabavených dokumentů, knih a dalších materiálů. Přestože může toto číslo vypadat impozantně, jednalo se o necelou čtvrtinu zabavených archivních dokumentů, knih a sbírek francouzského původu. Podle oficiální zprávy z roku 1947 bylo totiž z Francie v letech německé okupace (1940–1944) vyvezeno zhruba dvacet milionů archivních položek.

Přestože od konce druhé světové války uplynulo již více než šedesát let, četné fondy, které se staly „válečnou trofejí“ v pravém slova smyslu, se dodnes nevrátily na místa, odkud byly odvezeny. Zatímco osudům uloupených uměleckých děl bylo věnováno hned několik výzkumů, často financovaných přímo vládami dotčených

států, obdobné peripetie archivních fondů zůstávají poněkud stranou pozornosti. Zcela neprávem. Politický potenciál jejich využití je totiž obrovský, jak dokazuje příklad poválečných francouzsko-sovětských vztahů.

Autorka konstatuje, že s politickým využitím francouzského archivního materiálu zadržovaného v Sovětském svazu se přímo počítalo. Příležitost se naskytla například na počátku šedesátých let minulého století, kdy Francouzská komunistická strana kalkulovala se zveřejněním „moskevských“ dokumentů, které se týkaly maršála Philippa Pétaina, Pierra Lavala, Maxima Weyganda a dalších osobností vichistické Francie. Cílem bylo ještě více vyhrotit politickou krizi v zemi, do jejíhož čela nastupoval generál Charles de Gaulle (o němž se zpravidla neví, že v krátkém čase před pádem válečného kabinetu Paula Reynauda, od 6. do 16. června 1940, v něm zasedal – vedle maršála Pétaina – ve významné funkci státního tajemníka na ministerstvu obrany). Francouzští komunisté samozřejmě tehdy postupovali v úzké spolupráci se sovětským vedením. Relativní uvolnění vztahů mezi Paříží a Moskvou nastalo teprve ve druhé polovině šedesátých let, což se projevilo i v navrácení části zabavených dokumentů. Výborně se k tomuto gestu hodila státní návštěva Charlese de Gaulla v Moskvě v roce 1966, která následovala po francouzském diplomatickém uznání komunistické Číny v lednu 1964.

Sovětský svaz však začal „druhotně“ zabavené archivní materiály uvolňovat již v polovině padesátých let. Motivace byla čistě utilitární, jak o tom svědčí povaha navrácených dokumentů: týkaly se zpráv německé a francouzské policie o mezi-válečných aktivitách komunistických a socialistických stran v některých zemích. Roku 1955 se také jednalo o navrácení „ukořistěných archivů“ ze Sovětského svazu jednotlivým socialistickým státům: v případě Polska to bylo devadesát tisíc dokumentů, u východního Německa tři sta tisíc, u bývalého svobodného města Gdaňsk pět tisíc a v případě Československa šest tisíc dokumentů. Dodnes však není známo, co všechno z této pochybné „válečné kořisti“ se v moskevských archivech ještě nachází: k získání podrobného přehledu by bylo zapotřebí projít archivy ministerstev vnitra, zahraničních věcí i obrany, a především takzvaný prezidentský archiv a tajné fondy sovětské komunistické strany, což je vzhledem k jejich nepřístupnosti fakticky nemožné.

Autorka věnuje jednu kapitolu na závěr knihy i významu archivů pro stát, a zejména jejich osudu coby „válečné kořisti“ obecně. Období masových přesunů archivních materiálů podle ní začalo s napoleonskými válkami, kdy Napoleon poprvé zahrnul do výčtu „válečných trofejí“ i archivní dokumenty. Dalším významným milníkem pak byla první světová válka spolu s rozpadem Rakouska-Uherska, otomanské říše a carského Ruska, kdy nástupnické státy požadovaly po bývalých mateřských zemích archivní dokumenty vztahující se k jejich vlastní minulosti. Přesun archivního materiálu byl na mezinárodní úrovni poprvé reglementován Haagskou konvencí z roku 1907, v níž se sice explicitně o materiálu archivní povahy nehovoří, avšak ve dvou člancích lze narážky na něj objevit: Podle článku 35 přílohy konvence je možno zabavit pouze takové materiály, které jsou mobilní a mohou sloužit válce, a je zakázáno zmocňovat se takzvané symbolické válečné kořisti. Článek 56 pak stanovuje, že materiály státní povahy, které se týkají církve, náboženství, cha-

řity, vzdělávání, vědy a umění, se nemohou stát válečnou kořistí. Druhý významný okamžik politizace funkce archivů přišel v roce 1935, kdy Heinrich Himmler ustavil instituci Německé dědictví předků (*Deutsches Ahnenerbe*). Autorka posléze podává fascinující výčet nejdůležitějších nákupů a prodejů archivního materiálu v meziválečném období, včetně nerealizovaných pokusů o odkup, jak tomu bylo například se sovětskými snahami odkoupit archiv německé sociální demokracie, odvezené z Berlína v roce 1933 a uložené v Ústavu sociálních dějin v Paříži. Francouzské dědice Karla Marxe nezlákala ani Stalinova nabídka deseti milionů franků. Konec druhé světové války, spjaté s bezohledným rabováním kulturních statků, pak přinesl také větší právní ochranu archivních materiálů. Ta je zakotvena v konvenci Organizace spojených národů z roku 1948, která vešla v platnost roku 1951.

Sovětský přístup k archivům a takzvané válečné kořisti označuje autorka za nacionalistický. Dokládá to slovy Jennyho Delsauxe, vedoucího francouzské skupiny usilující o navrácení archivů a knih: „Sovětští pověřenci měli za to, že všechno, co je ruské, nebo vše, co se nachází ve slovanských zemích, jim náleží.“ (s. 94) V souladu s tímto přesvědčením také byly z Prahy do Moskvy převezeny archivy ukrajinské „bílé“ meziválečné emigrace. Sovětský postoj však výrazně ovlivnila i počínající studená válka. Podle autorky totiž Moskva původně měla v úmyslu ukořistěný majetek vrátit, po roce 1947 však od toho ustoupila a situace se nadlouho zakonzervovala. Ještě roku 2006 byl například v Moskvě prodán dopis císaře Napoleona jeho ženě Josefíně, který byl součástí „válečné kořisti“ z roku 1945. Stejný osud možná čeká i na další ztracené archivní dokumenty, jako je například originál Versailleské smlouvy, korespondence Louisy Weissové s Aristidem Briandem, dopisy adresované André Mauroisovi a další písemnosti.

Velkou neznámou jsou i samotné dějiny archivů, z nichž byly archivní dokumenty vyjmuty a převezeny. Právě ony by mohly pomoci zaplnit „bílá místa“. Problém je však také v tom, že většina fondů evidovaných k tomuto tématu není ve Francii dodnes zpracována, eventuálně se tak teprve děje, jako v případě francouzského Národního archivu (*Archives Nationales*).

Publikace Sophie Cœuré je v českém prostředí bezesporu hodna následování. Zdánlivě nezáživné téma dějin archivů dokázala autorka podat strhujícím způsobem a v tom nejširším možném kontextu jejich politického využívání i zneužívání. Hodně se dnes píše o problémech paměti, málokde se však dočteme o vztahu této paměti a jejích faktických pramenů, o prvcích, které se rozhodujícím způsobem podílely na jejím formování. Sophie Cœuré zakončuje svou knihu kapitolou s poněkud zvláštním názvem: *Memoricida*. Ukořistění, zadržování či zničení archivních dokumentů hraje velmi důležitou roli při vytváření obrazu dějin, přesto mu dodnes historikové věnují relativně málo pozornosti. Koho z historiků ostatně napadne požádat si při vydání archivního materiálu i o takzvaný spis o fondu? Právě on však může někdy být mnohem zajímavější než samotný archivní dokument...

Recenze

Dřevo v českých dějinách a kultuře

Zdeněk Kárník

ŠPLÍCHAL, Václav – OLIVOVÁ, Marie a kol.: *Poselství dřeva: Most mezi minulostí, přítomností a budoucností; historická paměť – svědectví – vize*. Letohrad, Golempress 2008, 702 stran formátu A 4. Foto Jaromír Ježek ad. 1659 barevných nebo tónovaných vyobrazení, seznamy ilustrací, seznamy použitých pramenů a literatury, jmenný a místní rejstřík.

V rámci monumentálního projektu „Zlaté ruce“, rozvrženého do třinácti svazků, vyšla uvedená publikace jako první. Výše uvedený symbolicky pojatý podtitul může její skutečný obsah leda jen velmi přibližně naznačit. A sotva se to zdaří i v případě, pokusíme-li se vyjádřit ho věcně výčtem tematických okruhů knihy, případně pojmenujeme-li odborné specializace, jež se jimi meritorně zabývají. Nedokáží si proto představit, že bych se ujal úkolu knihu v pravém slova smyslu recenzovat (což snad vyplyne z následující reference). Zároveň je mi však zřejmé, že z protagonistů jednotlivých oborů humanitních věd jsou to právě historikové, kdo by měli být o knize (případně v budoucnu o dalších svazcích edice)¹ věcně informováni.

1 Ohlášeny jsou svazky následujícího obsahu: 2. „Kniha jako objekt“ (zahrnující výrobu papíru, knihtisk, knižní vazbu apod.); 3. sklo a skláři; 4. hudební nástroje; 5. nerostné bohatství Českých zemí a jeho zpracování; 6. zlato, stříbro a další vzácné kovy; 7. železo a další kovy; 8. textilní výroba, umělecké textilnictví a odívání; 9. nástroje a stroje zemědělství a vodního hospodářství; 10. hlína, hrnčířství, sochařství, porcelán, cihlářství; 11. nástroje, prostředky a produkty k naplnění volného času – hračkářství, sport a hry; 12. chatařství a chalupářství („Udělej si sám“); 13. vystěhovalectví, vyhnanství a politický exil a jejich efekty.

Již tato informace snad dostatečně naznačuje, že jednotlivé celky nejsou tříděny podle principů, jimž jsme v dějepisectví navykli, a že – pokud jde o vědní obory a specializace – uplatňuje se zde zdaleka nejen historiografie, ale i etnografie (respektive etnologie), muzejnictví, archivářství, technika, průmyslová výroba, a zvláště řemesla, sběratelství atd. Profesní základna knihy je ještě širší. Jen v případě prvního svazku, tj. *Poselství dřeva*, autoři uvádějí, že podchycovali více než sto dvacet profesí zabývajících se jakkoli zpracováním dřeva. Z těchto důvodů ani nerozdělili knihu na chronologické kapitoly, jak bychom nejspíš očekávali, tedy nepojednali zpracovávání a využívání dřeva od pravěku přes „dřevěnou“ éru středověku až k dobám novým a nejnovějším. Začali – z jejich hlediska jak jinak – dřevem jako substancí všech zde pojednávaných kulturních aktivit a pokračovali podle pracovních postupů, profesí a způsobů využívání dřeva. Teprve v těchto věcných rámcích se zabývali vývojem, dovedeným až k současnosti. V závěru se svérázně, avšak bez hlubokomyšlných úvah, pokusili nahlédnout i do budoucího času.

První kapitola (s. 33–106) nese symbolický titul „Vyznání stromům“ a seznamuje jak s humanizační a krajinotvornou rolí lesů, tak s dlouhodobým procesem odlesňování a majetkovou skladbou lesů v minulosti i dnešku,² s lesoparky – a také s výtvarníky, jež primárně a někdy navzdory les jako estetický objekt a inspirace upoutal.

Zvláště v této kapitole se ukazuje, že přes snahu postihnout celek Českých zemí nejen v obecných formulacích, nýbrž i v příkladech a vyobrazeních, preferovány jsou poněkud Čechy, a z nich pak Čechy východní a severovýchodní. Tento rys provází pak i další výklady a je třeba ho vzít – třebaže s jistou lítostí – na vědomí. Nicméně představa, že by byla i ostatním regionům věnována stejná pozornost, se zdá až absurdní. Z jednoho svazku by pak byly pravděpodobně dva nebo tři – a to by se nejspíš týkalo všech třinácti témat. Projekt by tím nabobtnal natolik, že by se dalo mluvit o ediční gigantomanii. Na druhé straně nelze upřít autorům snahu nepomi-

2 Pro představu, do jakých detailů autoři až jdou, se sluší poznamenat, že v podkapitole „Z historie lesů“ je čtenář seznámen v krátkých oddílech např. s existencí Sdružení vlastníků obecních a soukromých lesů v ČR, ale i s „největšími vlastníky soukromých lesů v ČR“, z nichž je osobitá pozornost věnována ing. Jeromu Colloredo-Mansfeldovi, Karlu a Janovi Schwarzenbergům, Giovannimu a Piovi Kinským dal Borgo, JUDr. Dominiku Kolowratovi-Krakowskému, MVDr. Radslavu Kinskému, Janovi Kolowratu-Krakowskému-Liebštejskému, Dianě Phipps Sternbergové, Františku Kinskému, Josefu Bartoňovi-Dobenínovi a dalším, připomenuti jsou i sourozenci Mensdorff-Pouilly nebo Johan a Michal Podstatsky-Lichtensteinové (posledně jmenovaný je chybně psán s čárkou nad ypsilon). Výčet pokračuje významnými lesy měst a obcí (z nichž některé jsou rozlehlejší než majetky šlechticů – např. Lesy města Brna v rozloze 8135 ha nebo Lesy města Písku se 6500 ha) a lesních družstev (o nichž platí totéž – např. Lesní družstvo obce Přibyslav vlastní 5676 ha nebo Lesní družstvo Vysoké Chvojno 4720 ha). Následuje pojednání o některých mimořádně významných lesních komplexech, na prvním místě Královském hvozdu, Jindřichohradeckých lesích, Lesích města Kašperské Hory, Přírodním parku Orlice, Parku na Kačíně a lesích Kristiny Colloredo-Mansfeldové a Johna Marmaduka Parishe. Takto detailních informací autoři předkládají v knize dlouhou řadu.

nout ani regiony jiné. Střízlivě vzato, nakonec jisté zakotvení výkladu i obrazové složky ve východních a severovýchodních Čechách knize nesporně prospělo. Vždyť také východní Čechy jsou místem jejího vzniku.

Je zapotřebí zdůraznit, že text i vyobrazení tvoří rovnomocnou součást knihy. Výtvarná složka jí dodává nejen sličné estetické kvality, ale obsahuje také velký informační potenciál. Jelikož každá ilustrace – ať jde o umělecké dílo, dokumentární sbírkovou či současnou fotografii nebo víceméně technickou kresbu – je pečlivě odkázána na příslušný pramen, pro historika, který například pátrá po vhodném výtvarném doprovodu ke své práci, se tu naskýtá bohatý rezervoár možností.³ Může se totiž spolehnout, že téměř každé dílčí téma se zde představuje formou textu i vyobrazení. Již nápad uvést každou kapitolu celostránkovou ilustrací (na spad) – téměř vždy vysoké umělecké úrovni – stojí za připomenutí. Stejně tak to platí o důkladné prezentaci jednotlivých kapitol: kromě podrobného obsahu (s. 11–25) jsou pod jejich vstupním titulem vždy sepsány všechny následující subkapitoly, paragrafy a jejich oddíly.⁴ Je nepochybné, že do detailu precizované třídění obsahu knihy si vynutila mnohotematicnost celku. Autoři se snažili dovést uživatele knihy co možná rychle a bezpečně k cíli, třeba i nenápadnému a ukrytému v různých vrstvách pojednání. Další náležitostí každé kapitoly je stručné shrnutí, jež má i anglickou a německou variantu. Že se šetřilo místem, prokazuje i soupis ilustrací, uvedený jen v angličtině a němčině, zatímco seznam číslovaných odkazů na prameny a literaturu je zase pouze český.⁵

Z druhé kapitoly (Člověk v lese a na vodě) kromě historických odboček (například o dřevě z Orlických hor pro Kutnou Horu) zaujmou připomínky zapomenutých, až kuriózních řemesel a profesí. Několik paragrafů se týká plavení dřeva a plavebních kanálů, zpracovávání dřeva, uhlířství. Třetí kapitola (Tesaři, ohradníci a mostníci) se obrací do značné míry k lidové architektuře různých krajů, technice a náradí v titulu uvedených profesí. Téměř sto stran obnáší čtvrtá kapitola (Stolaři a truhláři), zasvěcená především historickým slohům, představeným slovem i obrazem, ale i nábytkářství současnému. Značnou dokumentární hodnotu má u obou jmenovaných kapitol obrazový doprovod. Pátá kapitola (Bednáři, soustružníci a další) zavádí čtenáře až ke kuriozitám, zatímco kapitola šestá, jejímž ústředním námětem je sekernictví a mlynářství, je poměrně stručná. Sedmá kapitola provází od tradičního řemesla k současné průmyslové produkci (Od vozů ke karosériím). Obě posledně zmíněné kapitoly sledují vlastně symbiózu řemesla a průmyslu (či řemesla v industriálním věku) a dokumentární kresby či fotografie

3 Všechna vyobrazení bez rozdílu jsou řadově očíslována, takže poslední nese číslo 1659.

4 Autoři používají běžné desetinné třídění, které někdy sahá až ke čtvrtému stupni rozlišení (uvedu příklad: „Svědectví o vesnických dřevěných stavbách Broumova“ v druhé podkapitole třetí kapitoly knihy je uvedeno třídícím znakem (III.)2.3.1.1.

5 Popiska pod každým obrázkem je ovšem česká; protože jde výhradně o české tituly, postrádala by cizojazyčná verze soupisu pramenů vyobrazení smysl.

v nich mají často velmi blízko k dějinám techniky, případně dopravy.⁶ Obsáhlá kapitola osmá je věnována výrobě předmětů denní potřeby a popisuje mnohé, i rarity. Škoda jen, že o košíkářství, žijícím do dneška, ba dokonce nabývajícím znovu na rozmachu, se autoři nerozepsali obšírněji. Devátá kapitola vstupuje do světa umění (Lidoví řezbáři, řemeslní mistři a umělci) podobně jako desátá (Hračkáři a výrobci dekorativních předmětů), která vypovídá o nezřídka opomíjené sféře vývoje životního stylu v jednotlivých sociálních vrstvách, bez jehož pochopení a interpretace ztrácejí dějiny na věrohodnosti a přesnosti. Blízko má k tomuto tématu i kapitola jedenáctá o loutkách, loutkářství a loutkářích. Vývrcholení tohoto segmentu tvoří ovšem kapitola dvanáctá (Čeští betlemáři), jež obnáší opět stovku stran a je patrně ze všech nejucelenější. Vzhledem k bohaté tradici kraje jdou tu autoři opět často až k jednotlivým tvůrčím osobnostem oboru. Navíc právě výtvarná a ilustrační složka výkladu je tu nejvíce efektivní i efektní. Konečně kapitoly poslední (se symbolickým názvem „Oživené tradice“, který však její obsah vystihuje jen přibližně) lze nazvat společenskou, neboť představuje současné úsilí o obnovu a rozvoj některých řemesel, zvláště uměleckých, i s jejich organizačním rámcem, školstvím, tovární výrobou atd.

Závěrem se sluší konstatovat, že autoři uvedené knihy celkem úspěšně procházejí mnohooborovým ztvárněním tématu, jež bychom v ozvuku na již slavnou knihu Maxe Frische mohli latinsky nazvat *Homo faber lignarius*. Pouze v závěrečných kapitolách jako by nabýval převahy princip tematický (snad etnologický) nad historickým. Ke cti autorům slouží promyšlený a pečlivě propracovaný systém orientace v díle, dovedený až do detailu, který se drží principu odkázat přesně nejen ke konkrétním, ale i na zdroj informací. Jistě se právě v tom projevila historická profese obou hlavních autorů, doc. PhDr. Václava Šplíchala, CSc., a PhDr. Marie Otavové, jakož i skutečnost, že krom jiných institucí spolupracovali autoři i s Ústavem historie Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové.

6 V sedmé kapitole nalezneme jak pasáž o dřevěných kolejích „koňky“, tak o Janečkové továrně na karosérie v Kvasinách.

Anotace

BENEŠ, Jaroslav: *Stráž obrany státu 1936–1939*. Dvůr Králové nad Labem, FORTprint 2007, 368 s.

LÁŠEK, Radan: *Jednotka určení SOS*, sv. 1–3. Praha, Codyprint 2006, 2007 a 2008, 304 + 280 + 336 s.

Stráž obrany státu (SOS) vznikla jako reakce na zhoršující se politickou situaci a ohrožení Československa ve druhé polovině 30. let minulého století. Tvořili ji především příslušníci tehdejších bezpečnostních sborů – četnictva, finanční stráže a policie – s podporou vojenských posil. Jejím hlavním úkolem bylo chránit veřejný pořádek a celistvost státního území a umožnit armádě mobilizaci a zaujetí obranné sestavy. V 80. letech minulého století se danou tematikou zabýval Ota Holub, který ji zpracovával spíše publicistickou formou na základě vzpomínek bývalých příslušníků SOS. Dnes na něj navazují především Jindřich Marek a Radan Lášek, kteří pracují rovněž vydatně se vzpomínkami účastníků, konfrontují je ale již i s archivními záznamy.

Právě taková je třísvazková publikace Radana Láška *Jednotka určení SOS*. Její převažující náplní jsou vzpomínky „SOSáků“, doplněné příspěvky jejich příbuzných, jiných státních zaměstnanců, žurnalistů a v několika případech i pohledem osob, které stály v národnostním konfliktu na opačné straně. Všechny tři díly obsahují celkem na 230 vzpomínkových příspěvků. Rozděleny jsou

podle jednotlivých praporů SOS, jichž bylo vytvořeno jednatřicet. Kromě dramatických událostí při střetech s teroristy a jinými narušiteli pořádku je zde popsána také rezortní služba řadových četníků a finančníků. Vedle vzpomínek publikace obsahují hlášení a situační zprávy, které autor získal ve Vojenském ústředním archivu, v Archivu bezpečnostních služeb (dřívějším Archivu Ministerstva vnitra ČR) a Národním archivu, případně od bývalých členů SOS a jejich příbuzných, nebo je převzal z jiných knih a periodik.

První díl je rozdělen na dvě části. V první, faktografické, autor na osmdesáti stranách shrnuje problematiku vzniku, organizace, výcviku, vybavení a prvního nasazení nově tvořených praporů SOS. Druhá část přináší vzpomínky a hlášení přímých účastníků, kteří byli zařazeni k praporům SOS umístěným v Čechách. Ve druhém díle jsou pak shromážděny vzpomínky a hlášení přibližující události u praporů SOS zformovaných na jižní Moravě, ve Slezsku a na Slovensku. Závěrečný díl je také rozdělen na dvě části. První zahrnuje vzpomínky a hlášení pamětníků z Podkarpatské Rusi. Ve druhé, faktografické části se autor věnuje činnosti jednotek SOS na celém území Československa od září 1938 do března 1939. Poprvé od roku 1939 je zde uveřejněn jmenový seznam padlých strážců u jednotlivých praporů SOS včetně příslušníků československé branné moci a bezpečnostních sil, kteří padli v obvodě praporů v rezortní službě.

Součástí trilogie je přibližně šest set obrazových příloh, především dobových fotografií, dále reprodukcí dobového tisku a předpisů a také několik map, bohužel jen černobílých a málo přehledných. Na konci každého dílu je uveden seznam použitých archivních fondů a ostatních zdrojů.

Láškova trisvazková publikace se vhodně doplňuje s druhou anotovanou knihou, nazvanou *Stráž obrany státu 1936–1939*. Její autor Jaroslav Beneš je členem Československé obce legionářské Jednota Mladá Boleslav, Klubu vojenské historie Praha a Klubu historického vojenství Brno. Dlouhodobě se věnuje studiu československé historie v meziválečném období, především pak fortifikační činnosti ve 30. letech minulého století a dějinám finanční stráže. Vedle řady článků vydal monografii *Finanční stráž československá 1918–1938* (Dvůr Králové n/L., FORTprint 2005) a společně s Jindřichem Markem publikaci *Šluknovská zrada: Komentované dokumenty a vzpomínky příslušníků jednotek Stráže obrany státu na Šluknovsku v roce 1938* (Dvůr Králové n/L., FORTprint 2006).

Narozdíl od předešlého titulu se jedná o klasickou historickou práci, založenou na studiu archivních materiálů uložených v Národním archivu, ve Vojenském ústředním archivu a v Muzeu Policie ČR. Jaroslav Beneš se v ní podrobně zabývá pozadím vzniku, výstavbou a organizační strukturou SOS, právy a povinnostmi jejích příslušníků, její likvidaci po vzniku německého protektorátu i neúspěšnou snahou o její obnovení po druhé světové válce. Současně poukazuje i na problémy, které plynuly zejména z roztržitého velení, neboť jednotlivé součásti SOS spadaly pod tři různá ministerstva (národní obrany, vnitra a financí), a na nedostatky v materiálním vybavení stráže. Autor připomíná i účast československých občanů německé národnosti v jednotkách SOS; jednalo se především o členy organizací Republikánská obrana (*Republikanische Wehr*), ATUS, Dělnická obrana (*Arbeiterwehr*) nebo Německý svaz mládeže (*Deutscher Jugendbund*). Krátce informuje také o organizaci hlavního protivníka „SOSáků“, henleinovských dobrovolnických sborů (*Freikorps*).

V neposlední řadě se zabývá i bojovým nasazením stráže proti teroristickým skupinám vysílaným v letech 1938 a 1939 nejen z Německa, ale i z Polska a Maďarska. Dvě kapitoly do této knihy na žádost autora napsali Jindřich Marek (Bojový dekameron SOS) a Pavel Šrámek (Stráž obrany státu v anketě „Armáda v roce 1938“).

Text doprovází na 350 obrazových příloh, z toho šestnáct barevných. Největší část z nich tvoří dobové fotografie, jsou mezi nimi ale také mapy, kresby uniforem, reprodukce dobového tisku, úředních záznamů a předpisů. Pro zřehlednění organizační struktury, vybavení a hodnosti jednotlivých složek SOS vložil autor do textu dvaadvacet tabulek. Na konci publikace je uveden seznam použitých archivních fondů a ostatních zdrojů.

Jak Radan Lášek, tak Jaroslav Beneš sepsali kvalitní práce, které přinášejí jednak přehledný soubor vzpomínek a jejich prostřednictvím pohled přímých účastníků na události v krizových letech 1938 až 1939 (v prvním případě), jednak ucelené informace o vzniku a fungování Stráže obrany státu (v druhém případě). Zájemci o historii meziválečného Československa podle mého názoru nebudou zklamáni.

Martin Čížek

JAKOVLEV, Alexandr Nikolajevič: *Rusko plně křížů: Od vpádu do pádu bolševismu*. Brno, Doplněk 2008, 228 s.

Autor je znám českému čtenáři především asi jako jeden z nejbližších spolupracovníků posledního vůdce Sovětského svazu, Michaila Gorbačova: do roku 1990 byl uznávaný, proklínáný i obávaný „Jak“ členem politbyra Ústředního výboru KSSS, následujícího roku byl ovšem z komunistické strany vyloučen. Méně se již u nás ví, že Alexandr Jakovlev (1924–2005) stál jedenáct let v čele prezidentské komise pro rehabilitace a nápravu nezákonností a že svou funkci vykonával způsobem, který museli respektovat i Gorbačovovi nástupci, ruští prezidenti Boris Jelcin a Vladimir Putin. Pravomoc pracovat

s tajnými ruskými archivy využil Jakovlev především k tomu, že inicioval mnohasvazkovou edici *Rusko: 20. století. Dokumenty*, jejíž první svazek vyšel v roce 1997, a že se na ní také autorsky podílel. Vydal rovněž řadu monografií a dílčích studií. Na zhodnocení významu Jakovlevova díla v kontextu ruské historiografie na přelomu tisíciletí v jeho vlasti si patrně ještě nějakou dobu počkáme.

Rusko plné křížů (v originále *Krestosev*), dokončené v roce 1999 (tímto rokem je datován copyright), je první Jakovlevovou knihou věnovanou represím v Sovětském svazu, která vychází v češtině. Iniciátorem českého překladu, pořízeného Janou Červenkovou a Milanem Jungmannem, byl František Janouch, který rovněž zajistil finanční příspěvek na vydání z prostředků Nadace Charity 77. Janouch vybavil publikaci také zsvěceným úvodem, ve kterém ji charakterizoval výstižnými slovy: „Jakovlevova kniha je bolestnou obžalobou bolševismu a všech jeho zločinů. Trýznivou, procítěnou a přesvědčivou, protože Jakovlev cítí spoludopovědnost za všechny ty nepředstavitelné a často těžko popsitelné zločiny, které bolševici napáchali.“ (s. 8) K tomu Janouch připojuje moudrou myšlenku, že systematické úsilí Jakovleva a jeho spolupracovníků o zpřístupňování žalujících dokumentů je nepochybně přínosnější než efektní snahy (jež se i u nás pravidelně objevují) „zakázat“ komunisticou ideologii jednorázovým legislativním aktem.

Publikace Alexandra Jakovleva je určena především zahraničnímu čtenáři, jemuž předkládá působivý obraz represí v Rusku a v Sovětském svazu od listopadové revoluce roku 1917, jak k němu autor dospěl během mnohaletého studia, podníceného již Chruščovovým odhalením „kultu osobnosti“ v roce 1956. Jakovlev se snaží pojmenovat strůjce hrůzných činů a nezastavuje se ani před jmény ikon revoluce: Lenina, Stalina, ale například ani Trockého či koneckonců samotného Chruščova. Nechává promlouvat především dobové dokumenty, jejichž četba je mnohdy zážitkem vskutku otřesným. V některých případech je ovšem oživena příběhy téměř anekdotickými – například popisem, jak byly vyráběny speciálně upravené

výtisky deníku *Pravda* pro Maxima Gorkého, který se neměl na konci života dovědět některé skutečnosti o „velkém teroru“, ničícím i jeho přátele (s. 111).

Je pochopitelně úlohou budoucích historiků posoudit kvalitu výběru citovaných dokumentů – pokud jim ovšem bude umožněno pootevřít vrata ruských archivů. Jakovlevovy komentáře, propojující citace z dokumentů, jsou nejednou nabitý emocemi a vypjatým hodnocením. Vůbec je nutno konstatovat, že pro editory a překladatele představoval Jakovlevův text nelehkou výzvu. Odhodlali se nakonec k jeho dílčím úpravám, když vynechávali narážky na současnou ruskou realitu a podrobnosti, které jsou pro českého čtenáře neznámé či obtížně pochopitelné. Kromě toho přistoupili k redukci hojných poznámek pod čarou, odkazujících například na místo uložení archiválií (což určitě neuvítají profesionální historikové), rozepsali některé tuzemskému čtenáři nesrozumitelné zkratky apod. Kniha je vybavena kvalitním jmenným rejstříkem, seznamem zkratk a přehledem nejvýznamnějších politických stran předrevolučního Ruska.

V hledáčku Alexandra Jakovleva nalezneme různé skupiny, které se staly oběťmi masových represí – zemědělce, inteligenci, příslušníky církvi, válečné zajatce z let druhé světové války, příslušníky neruských národů (velkou pozornost věnuje především Čechům a Ingušům), a speciálně pak Židy. Zvlášť otřesné jsou údaje o postizích „společensky nebezpečných dětí“. Samostatnou kapitolu věnuje Jakovlev socialistickým stranám v Rusku a zamýšlí se nad tím, zda nebyly spoluvínky příchodu bolševiků k moci, jehož obětí se potom samy staly. Strohé citace i dlouhé pasáže z autentických dokumentů doplňuje nekonečné defilé čísel, jimž dominuje Jakovlevův odhad smrtelných obětí bolševického režimu (20–25 milionů lidí, s. 198) a navazující seznamy jmen nejznámějších trpitelů z jednotlivých skupin obyvatelstva.

Příznačné pro autora je mučivé tázání po vlastním selhání a zároveň i osobní sebeobhajoba: „Byl jsem čestný, když jsem vyznával dřívější víru, jsem čestný i v jejím odmítání.“ (s. 16) Jakovlevova kniha nepřináší mnoho

podnětů pro pochopení toho, proč mnozí jeho generační druhové i on sám podlehli idejím dogmatického komunismu stalinského typu. Vypjaté a mnohdy paušalizující morální rozhořčení uzavírá evidentně možnost detailnější analýzy individuálních i obecnějších pohnutek příklonu značné části společnosti ke stalinské diktatuře. Takové téma, k němuž se obracejí v současnosti stále další a další historikové, je ovšem nemyslitelné bez analýzy mechanismu represí a jejich děsivých důsledků. A k této analýze přispěl nedávno zesnulý Alexandr Nikolajevič Jakovlev hřívnou vskutku neopomenutelnou. Je třeba proto ocenit, že renomované brněnské nakladatelství Jana Šabaty Doplněk zprostředkovalo zatím alespoň jedno z děl tohoto pozoruhodného autora českému čtenáři.

Jiří Křestan

JANOUGH, František: *Ne, nestěžuji si: Malá normalizační mozaika*. Praha, Akropolis 2008, 308 s.

O kvalitě knihy nemusí vypovídat počet jejích vydání, představuje však určitý signál, na který čtenářská obec většinou kladně reaguje. V Československu mohla být anotovaná publikace uveřejněna až v roce 1990 v nakladatelství Mladá fronta, předtím ovšem vyšla v češtině již v roce 1985 v exilovém nakladatelství Index v Kolíně nad Rýnem. Registrovat lze dále vydání ve švédštině (1981), ruštině (1990) a italštině (1994–1997). V několika jazycích vyšly pak jednotlivé kapitoly či úryvky v časopisech, denním tisku a sbornících.

Dalším vábidlem pro čtenáře bývá osobnost autora. František Janouch (narozen 1931) je postavou zajisté imponující, přitažlivou i pro širší veřejnost. S respektem je vnímána jeho práce v oboru jaderné fyziky, kterou umí i publicisticky propagovat. Do obecného povědomí však vstoupil především jako *homo politicus*. Jde o jeho angažovanost v „obrodném procesu“ na konci 60. let v Československu, ale především o práci v Nadaci Charty 77, která již navždy zůstane

spojena s jeho jménem. Po roce 1973 se stal František Janouch patrně nejvýznamnějším podpůrcem zdejších disidentů a neopomenutelným, přitom však svébytným činitelem posrpnového politického exilu. Byl rovněž, jak dokládá například nedávno vydaná edice jeho korespondence s Václavem Havlem, zodpovědným a precizním archivářem československého disentu a exilu. A rozhodně si zaslouží pozornost i jeho působení po listopadu 1989, byť většinu práce konal nehlučně a bez očekávání veřejných poct.

Knihy je chronologicky zarámována srpnovou invazí „spřátelených“ vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 (respektive Janouchovou procházkou lesem s unaveným Františkem Krieglem pár hodin před invazí) a autorovým odchodem do exilu o Vánocích roku 1973. Janouch v publikaci soustředil různorodé texty, které vznikaly v uvedených letech, v případě vzpomínek a zpětných reflexí potom až do roku 1987 (oproti předchozímu českému vydání nově zařadil dva dokumenty o svých cestách do Sovětského svazu). Kromě zmíněných vzpomínek a dodatečných postřehů nalezneme v knize deníkové záznamy i jednotlivé zprávy o různých událostech, glosy a slovní hříčky, korespondenci (s úřady i s blízkými osobami a kolegy z vědeckého života), texty proslůvů a jiných veřejných vystoupení, ukázky ze soudních a vyšetřovacích spisů a dalších úředních dokumentů, novinové články.

Editované dokumenty úřední i osobní povahy poskytují celkem plastický obraz okupace a nastupující „normalizace“ ze zorného úhlu člověka, který se náhle změnil z perspektivního vědce v bezprávného psance, vystaveného ústrkům Státní bezpečnosti i hlouposti horlivých pomahačů Husákova a Biřakova režimu. Dokumenty vypovídají mnohé o samotném Františku Janouchovi, člověku pronikavé inteligence a smyslu pro pořádek a systematickosti i neuhasitelného citu pro spravedlnost. Dodejme, že Janouch ve všem svém konání projevil mimořádný smysl pro důslednost. Jeho umíněné trvání na vlastní poznané a právně zdůvodněné pravdě muselo jeho mocné odpůrce iritovat.

Janouchův archiv vydává cenná, často

naprosto jedinečná svědectví. Připomínám namátkou kontakty Janoucha se sovětskými vědci po srpnové okupaci (nejde jen o vztahy s neznámějším z nich, Andrejem Sacharovem), zásadní změnu poměrů v Československé akademii věd a osobní zkoušky charakterů jejich zaměstnanců, represe a ústrky, jimž byli Janouch a jeho známí vystaveni v zaměstnání, v komunistické straně (do prověrek v roce 1970, kdy byli vyobcováni) i ze strany policejních složek. Nalezneme zde doklady o Janouchově úloze zastánce pronásledovaných, jež pro něho byla vlastně typická. Jde například o petici za propuštění Vladimíra Škutiny či protest proti stíhání Karla Kyncla. Působivé jsou dokumenty o stycích Františka Janoucha s Josefem Smrkovským na sklonku jeho života.

Publikace je oproti předchozím vydáním vybavena jmenným rejstříkem, stručným biogramem Františka Janoucha a ediční poznámkou. Nově jsou zde otištěny faksimile některých dokumentů z osobního archivu Františka Janoucha. Do stávajícího vydání byla navíc zařazena předmluva ke knize od Františka Krieglga z roku 1978 a „postskriptum“ z přelomu let 1989 a 1990, jež napsali Andrej Sacharov (Janouchova knížka byla jedním z posledních textů, jimiž se Sacharov před svou smrtí zabýval) a jeho žena Jelena Bonnerová. Doslov z roku 1990 pochází z pera Milana Uhdeho. Anotovaná kniha se dozajista stane vyhledávaným titulem pro historiky, archiváře a politology, kteří se zabývají počátky „normalizace“ v Československu. Mohla by oslovit i odborníky přírodovědeckých a technických oborů svým tázáním po jejich občanské odpovědnosti a překračování úzce odbornického rámce.

Jiří Křestán

KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*. Brno, Barrister & Principal 2008, 831 s.

Renomované brněnské nakladatelství Barrister & Principal přišlo před časem s am-

biciózním projektem vybraných spisů Karla Kaplana, jež mají sumarizovat výsledky jeho bádání o československých dějinách v letech 1945–1968. Předpokládalo se, že Kaplan využije i svých starších textů, které doplní o výsledky nových bádání. Jedná se o počin nanejvýše záslužný, neboť Karel Kaplan je nesporně jednou ze zakladatelských osobností oboru československých soudobých dějin. Jeho nezměrná píle jej stále znovu pudí k badatelským výpravám do nových krajín výzkumu, k hlubším ponorům k pramenům poznání ukrytým v archivech. Projekt osmi svazků vybraných spisů můžeme chápat i jako pokus regulovat široké řečiště Kaplanových autorských snah a svěst je ke kýženým útvarům syntetizujícím. Ti, kteří znají dosavadní Kaplanovu produkci, se možná nad projektem pochybovačně poušmáli – utáhnout, seřdit neúnavně vrčící Kaplanův „strojek na knihy“, nezadržitelně požírající kilometry archiválií a chrlící stále nové rukopisy, se může jevit úkolem tak pošetilým jako snaha spoutat valící se vody Niagarských vodopádů. Avšak hle – na stole leží již druhý objemný svazek, projekt se začíná přechylovat k polovině. Jak se zdá, ediční nápad Karla Kaplana nenechal lhostejným a vzal si jej za svůj. Výzvy se ovšem chopil svým vlastním, osobitým způsobem.

Předložený svazek navazuje chronologicky na první publikovaný (*Kronika komunistického Československa: Doba tání 1953–1956*. Brno, Barrister & Principal 2005, 771 s.; jeho vydání jsem přivítal v *Českém časopise historickém*, roč. 104, č. 1 (2006), s. 187–189) i na společnou práci Karla Kaplana s Pavlem Palečkem, jež zřejmě předznamenala ideu brněnské edice Kaplanových vybraných spisů (*Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno, Barrister & Principal 2001). Je třeba říci, že Kaplan by patrně jako první se skromností sobě vlastní zpochybnil, že měl ambici psát syntetická historická díla. Své první dva „vybrané spisy“ označil za „kroniku“ a nechává v nich promlouvat především dobové dokumenty i vlastní zkušenost pamětníka. Syntetizující závěry vyplývají z textu spíše *ex post* a logika struktury výkladu se ozřejmuje až během

pozorné četby; autor ji nepředkládá v nějaké koncepční úvaze, jež by čtenáře předem navigovala. I těch pár slov na úvod prvních dvou svazků vybraných spisů píše Kaplan se zjevnou neochotou, téměř „z musu“, tolik jej vábí a strhává samotný proud výkladu. A strhne i čtenáře, o tom není pochyb.

Svá díla, jak je připravil pro brněnské nakladatelství Barrister & Principal, představuje Karel Kaplan jako „pouhou“ reflexi omezených výsečí společenského dění – v prvním svazku chtěl postihnout především roli vedoucích představitelů režimu, v jeho současném pokračování zůstává v podstatě této optice věrný, přidává k ní ale navíc snahu zmapovat konání osob v širších společenských souvislostech. Promyšleně si vytipoval oblasti, v nichž se v období let 1956–1968 začaly projevovat hluboké rozpory mezi vládou a společností. Výslovně přitom ponechává poněkud stranou oblast ekonomiky a zahraniční politiky, kde odkazuje zájemce na svou starší dvousvazkovou práci *Kořeny československé reformy 1968* (Brno, Doplněk 2000 a 2002), kterou mimochodem ani neuvádí v seznamu literatury.

V úvodní kapitole shrnuje Karel Kaplan vývoj ve společnosti v letech 1953–1956 a všímá si „rozpačitého průběhu roku 1956“ (s. 7) v mezinárodním srovnání. Postihuje dále korekce v mocensko-politickém systému, k nimž došlo po roce 1956. Další kapitoly cílí převážně až k 60. letům minulého století a podrobně mapují konfliktní oblasti střetávání moci se společností. Jde především o „neposlušnou mládež“, dále pak o spory s církvemi, konfrontaci s emancipačními snahami slovenskými a v neposlední řadě o konflikty v kulturní oblasti. Následující kapitola reflektuje vnitřní diskuse v mocenských strukturách, zejména snahy o korektury kulturní politiky KSČ. Mimořádnou pozornost v této souvislosti Kaplan věnuje sjezdu spisovatelů v roce 1967, k poznání jehož zákulisí ovšem již dříve přispěl svou publikací „*Všechno jste prohráli!*“: *Co prozrazují archivy o IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů 1967* (Praha, Ivo Železný 1997).

Následující pasáž anotované knihy se věnuje nositelům reformního úsilí v Česko-

slovensku a reakci státního a stranického aparátu na jejich působení. Kaplan přitom zaznamenává i vnitřní pnutí ve špičkových mocenských orgánech. Závěrečná kapitola na poměrně malém prostoru rekapituluje prohlubování rozporů ve společnosti ve vyčteném období let 1956–1968. Z nich pozvolna vyrůstalo reformní úsilí, které sdíleli i někteří příslušníci vládnoucích elit a které nakonec vyústilo ve více či méně cílevědomé reformní hnutí. Kaplan zdůrazňuje, že československá reforma v roce 1968 byla dovršením procesů, jež se odvíjely v zemi od poloviny 50. let. Svou pozornost přitom upírá jak na ty procesy, které vyplývaly ze samotné podstaty komunistického zřízení (reakce na mocenský a ideologický monopol, na ekonomický dirigismus či podřízenost Sovětskému svazu), tak na ty, jež se rozvíjely pod vlivem korektur systému politického řízení a jednotlivých úprav či kampaní (měnová a mzdová opatření, soudní represe a jejich odhalování, ekonomické kroky apod.). Cenný je i Kaplanův metodologický důraz na chápání vztahu mezi společností a mocenskými centry v dynamice jejich souběžného a vzájemně se ovlivňujícího pohybu.

Druhý objemný svazek vybraných spisů Karla Kaplana, jež vydalo občanské sdružení Společnost pro odbornou literaturu v nakladatelství Barrister & Principal, je bezesporu dílem, které by nemělo chybět v žádné větší knihovně společenskovědní literatury ani v soukromé výbavě seriózních autorů píšících o dějinách komunistického Československa. Důležitou devizou je už to, že zpřístupňuje a systematizuje obrovské množství archivních pramenů, jež obsáhle cituje a interpretuje. Vychází přitom hlavně z archivů ústředních orgánů KSČ uložených v současnosti v Národním archivu (archivní fondy a sbírky nejsou bohužel vyjmenovány v závěrečném seznamu pramenů), v menší míře čerpá také z periodik a odborné literatury (tituly vydané po roce 1990 jsou však zastoupeny jen výjimečně). Užitečnou hodnotu publikace významně zvyšuje podrobný jmenný rejstřík, který navíc obsahuje základní charakteristiky jednotlivých osob. A je třeba také uvítat, že nakladatelství se

konečně (narozdíl od předchozího svazku) odhodlalo zařadit obsáhlý poznámkový a odkazový aparát. Na závěr je třeba říci, že Kaplanova kniha přináší kromě obrovské masy faktografie i četné metodické podněty, které jsou ovšem namnoze řečeny spíše „na okraj“ výkladu, organicky a přirozeně vystupují z „kronikářského“ vyprávění autora. Naše historiografie soudobých dějin má ve zhodnocení přínosu Karla Kaplana pro rozvoj oboru stále přetrvávající dluh.

Jiří Křestán

NEDOROST, Libor: *Češi v 1. světové válce*, sv. 1–3: *Mým národům*. Praha, Libri 2006, 239 s.; *Na frontách Velké války*. Praha, Libri 2007, 320 s.; *Do hořkého konce*. Praha, Libri 2007, 299 s.

Libor Nedorost si ve své trilogii o českých vojácích v rakousko-uherské armádě za Velké války neklade za cíl vytvořit encyklopedii tohoto konfliktu, ale nabízí pohled na něj očima dnešních i meziválečných českých historiků. Využívá také vzpomínek přímých účastníků válečných událostí, kteří pocházeli z Čech a Moravy, publikovaných například v pěti sbornících *Domov za války* v letech 1929–1931, nebo samostatně vydaných memoárů, jako jsou vzpomínky velitele 4. praporu 88. berounského pěšího pluku Karla Wagnera. Pro dokreslení situace a pocitů i postojů obyvatelstva kromě toho využil zápisů v obecních kronikách a článků z denního tisku. Součástí každého dílu je slovník odborných výrazů, seznam zkratk a množství dobových ilustrací, zejména fotografií, pohlednic a dobových článků.

První díl je věnován především charakteristice rakousko-uherské armády těsně před vypuknutím první světové války a končí reakcí obyvatelstva na srpnovou mobilizaci. Text doplňují tabulky hodnotí v jednotlivých druzích vojsk a výkazník c. a k. vojska, c. a k. válečného loďstva, c. k. zemské obrany, královské uherské obrany. Ve druhém díle autor sleduje zejména reflexe českých vojáků ze všech rakousko-uherských front. Jejich

očima popisuje válečná tažení i jednotlivé bitvy na srbské frontě během celé války, na ruské frontě od jejího začátku do konce roku 1915 a na italské frontě od vstupu Itálie do války v květnu 1915 do desáté bitvy na Soči v polovině roku 1917. Závěrečný třetí díl je vyhrazen námořní válce na Jadranu v letech 1914–1918, ruské frontě od začátku roku 1916 do konce války a italské frontě od poloviny roku 1917. Na jeho konec je také zařazen seznam pramenů a literatury společný pro celou trilogii.

Tři svazky Nedorostovy publikace přinášejí základní informace o složení, organizaci, výzbroji a výstroji pozemních, námořních (respektive říčních) a leteckých sil Rakousko-Uherska za první světové války. Autor konfrontuje popis bojů rakousko-uherské armády, jak je zachycen v úředních zprávách a v historické literatuře, s pohledem přímých účastníků z řad českých vojáků i důstojníků. Čtenáře přitom provází nejen bitevními poli a zákopy, ale seznamuje ho i se situací na obvazištích, v lazaretech a se životem v týlu. Publikaci lze doporučit nejen zájemcům o moderní vojenskou historii, ale i o dějiny každodennosti.

Martin Čížek

Summaries

Historical Alternatives to the Fateful “Eights,” 1938, 1948, 1968: An Introduction

As an introduction to this thematic issue of *Soudobé dějiny* devoted to alternative (or counterfactual or virtual) histories of Czechoslovakia, Vít Smetana and Milan Drápala consider the context of this genre of historical writing. Counterfactual history, which has been developing in Western historiography since the 1980s, is only just now slowly making its way into the Czech milieu. The intention here is to examine some unrealized, but real, possibilities of Czechoslovak developments during the fateful “historical junctures” of 1938, 1948, and 1968, and also in the context of the post-war expulsion of the Sudeten Germans, an event of exceptional impact. Smetana and Drápala, provide basic information about all four articles, and emphasize that the authors have proceeded methodically, respecting the rules of rigorous scholarship, critically assessing the probability of alternative scenarios with regard to the surviving sources, while eschewing capricious speculation. Unlike other similar projects this whole thematic block on alternative histories does not therefore stray too far from scholarly historiography, trying instead generally to respect it.

Articles

A Forked Cul-de-sac: Munich 1938

Pavel Šrámek

The events connected with the ceding of the Czechoslovak borderlands in the autumn of 1938 raise the eternal question of how a Czechoslovak-German war would

have been decided. Of the several historians and writers who have recently tried to answer the question most agreed that in the event of such a war an isolated Czechoslovakia would have been defeated.

In this article the author – with the support of primary and secondary sources – considers the alternatives to the developments in autumn 1938 in the event that Czechoslovakia had decided to defend its territorial integrity. He casts into doubt the general belief that war would have broken out immediately after Prague rejected the Munich Agreement. The reason is that the Wehrmacht was in no position in late September 1938 to begin an immediate attack. Moreover, in the event of rejecting the Munich Agreement the Czechoslovak Government would still have had to agree to the Franco-British plan to cede border areas to Germany. It is, the author argues, difficult to link the outbreak of war with 30 September 1938. The scenario of the possible course of a Czechoslovak-German war which he presents therefore develops from 21 September 1938, when the Czechoslovak government had an opportunity to refuse the Franco-British plan. In that case, the Czechoslovak army would have been mobilized and a German attack would have followed. The Wehrmacht would have tried, using tanks and the Luftwaffe, to break through the Czechoslovak defensive lines, the backbone of which was the border fortifications, and to make it impossible for the Czechoslovak army to retreat to Slovakia. No country would have come to the aid of Czechoslovakia; it would have had to rely solely on itself, and ultimately would have had no choice but to accede to German demands. The Bohemian Lands would have thus been occupied by the Germans, and Slovakia would have gained its independence.

The result of such a war, the author argues, would have not differed much from the actual developments, for the fate of Czechoslovakia in 1938 was sealed by its unfavourable international political situation and the Western great powers' genuine lack of interest in its fate. A possible war would have changed little in those respects.

Under the Soviets' Wing: Could Czechoslovakia Have Avoided "Sliding In" Behind the Iron Curtain?

Vít Smetana

This article considers alternative possibilities to Czechoslovak developments after the Second World War. The most likely moment when it would have still been possible to reverse the course of events heading towards the Communist take over was, it seems to the author, during the decision facing Czechoslovak policy-makers in July 1947 about whether to join the European countries that had opted to accept the US offer of substantial economic assistance, known as the Marshall Plan. Nevertheless, he also points to the fact that it probably occurred to almost no representative of the Czechoslovak democratic parties to resist Soviet pressure on them to reject American assistance. The author therefore looks for the roots of this

dependency on the Soviet Union, and finds them mainly in the fear of Germany in conjunction with the traumatic experience of the Munich Agreement of 1938. No matter how much any search for support had a rational core when faced with a resurgence of the German threat, it is clear that for the Czechoslovaks it was a matter of definite, unconditional concessions to Soviet wishes – sometimes before they had even been expressed – very often going beyond what could have still been considered the confident, respectable foreign policy of an independent state. This was still happening during the Second World War, and intensified after the war had ended. The author then assesses the post-war possibilities for Czechoslovakia in comparison with Poland, Austria, Yugoslavia, and particularly Finland, and briefly considers what the consequences of a possible forced Sovietization of Slovakia and the division of the country would have been. In the epilogue – “dreaming of the past” – he outlines the probable development of Czechoslovakia if the Marshall Plan had been accepted in July 1947.

Unwanted Fellow-Citizens: Czechoslovakia after the Unsuccessful Expulsion of the Germans

Jaroslav Kučera

From an analysis of key moments in history, which could have considerably influenced the course and extent of the expulsion of the Germans from Czechoslovakia in 1945–47, the author sketches out possible consequences that a large number of Germans’ remaining in Czechoslovakia would have had on the political, economic, and social development of Czechoslovakia from the liberation in 1945 to the end of the Communist régime in late 1989 and, in some respects, also in the period that followed. The basic premise of the article is that in any event at least a partial expulsion would have been carried out and at most one and half million Germans would have remained in Czechoslovakia. Such a large number of Germans remaining in the country might have modified some of the conditions of Czechoslovak economic and social development, particularly in the 1950s and 1960s, but would most likely not have had any substantial effect on developments in the country in the second half of the twentieth century or on the present Czech state or Czech-German relations today.

The Worst Possible Version: August 1968

Oldřich Tůma

This article mostly considers the conditions and reasons that culminated in the Soviet-led military intervention with four other Warsaw Pact states in August 1968 as the primary factor determining future Czechoslovak developments. The author

first takes issue with two interpretations that point to the causes of the intervention as being in Soviet policy. The first interpretation is by Jiří Fidler, a Czech historian, who considers paramount the military aspect, that is to say, the endeavour of the Kremlin to change the strategic balance in central Europe by deploying Soviet troops and nuclear weapons in Czechoslovakia. The author of the current article argues that this explanation is based on mere hypotheses unsupported by the archive records. He considers even more vague and unfounded the interpretation, typical of Western Kremlinologists before the Changes of late 1989, which sees the intervention as resulting from a power struggle amongst factions at the top level of the Soviet leadership. The decision to intervene militarily was, he argues, the result of an overall Soviet assessment of the situation in Czechoslovakia and the leadership's endeavours to maintain the Communist régime here. On this basis, he then considers the circumstances that could – most probably in conjunction with each other – have prevented the intervention. An important factor that would have acted as a brake in this sense, he argues, was the possible involvement of the United States, whose timely warning of the negative consequences of the intervention for the policy of détente would have considerably complicated Soviet decision-making. Certain possible ways to influence events were also open to the Czechoslovak Reform Communists led by Alexander Dubček, whose waffling between the demands of the Czechoslovak public and the pressure of the Kremlin provoked the Soviets and also gave them the impression of Czechoslovak helplessness. By contrast, the Czechoslovak leaders could have chosen either to resist Moscow more openly or to retreat tactically to her demands.

Although the threat of intervention would not have vanished with August 1968, if Czechoslovakia had honoured certain commitments towards its allies, namely, the Soviets, she would not, argues the author, have necessarily become the victim of Soviet intervention. In that event, developments could have taken essentially two directions: either the decay of the Communist system would have continued together with its gradual change into a pluralist Western-type democracy (the probable alternative) or the Reform Communists would have decided to change the situation by force (the less probable). In any event, the alternative to the actual developments would, according to the author, have definitely been preferable to the reality of the twenty years of “Normalization” under the aegis of Soviet tanks.

A Chronicler of Communist Czechoslovakia: Karel Kaplan and Contemporary History

Vítězslav Sommer

The author here attempts to pinpoint the place of the historian Karel Kaplan (b. 1928) in the context of Czech historiography of the last half century, to show the changes in the basic tendencies characterizing his work, and to consider his

role in the formation of the field of contemporary history in the Czech Republic. Kaplan is perhaps the most prolific and most translated Czech historian living today. His career is emblematic of the path taken by Czech research on contemporary history and its writing.

As an historian he began to publish in the 1950s when he worked in the *apparat* of the Czechoslovak Communist Party. At that time he devoted himself to regional topics with a tendency to be a Party propagandist, offering interpretations that conformed to the times. His earlier works, however, share the same respect for the sources as his later works do. In the 1960s Kaplan found himself at the forefront of reform in Czechoslovak historiography. He exposed and criticized the preparation of the show trials of the previous decade (partly because he was on “rehabilitation commissions” set up by the Communist régime), and he saw his work on history as a way to redress failed policy. Kaplan defected to West Germany in 1976, and in numerous publications he then acquainted readers in the West with the operation of the Communist régime and political repression in Czechoslovakia. He used as his sources many unique archive records, which he had managed to get out of the country, and he completely abandoned his political ambitions, tending instead to be utterly empirical in his work. Back in Czechoslovakia and then the Czech Republic since 1990, he has developed his empirical, fact-based, approach, seeking objectivity, in a number of other, often very large, works systematically charting out the history of Czechoslovakia from 1945 to the early 1970s. The focus of Kaplan’s research has, however, shifted in recent years from analysis of the régime to analysis of society.

In the conclusion of his article the author discusses the weaknesses and strengths of Kaplan’s works and methods. Considering the changes that the historical sciences have gone through in recent times, he considers problematic Kaplan’s clinging to the objectivity of historical knowledge, his positivistic interpretation of archive records without a real interpretational framework, and his dry, matter-of-fact style of writing. On the other hand his contribution to our knowledge of the history of Communist Czechoslovakia is pioneering and absolutely fundamental. No historian in the field can get by without the results of Kaplan’s research.

Horizon

Has “Il Novecento” Superseded “Storia Contemporanea”? Some Thoughts on Italian Contemporary History

Lutz Klinkhammer

This article, which is one of a series in *Soudobé dějiny* on the development of the discipline of contemporary history and its current state in selected countries of Europe, was originally published as “Novecento statt Storia contemporanea? Überlegungen zur italienischen Zeitgeschichte” in Alexander Nützenadel and

Wolfgang Schieder (eds), *Zeitgeschichte als Problem: Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, pp. 107–27). The author argues that in Italy, unlike Germany or France, there is no distinct term for “contemporary history” to denote this clearly defined discipline of historical research. The term *storia contemporanea* had three meanings since 1945. First, it was used to denote an historical period of roughly the last two centuries. Second, it meant only the “short” twentieth century (*il novecento*). Last, the term served to denote any historical event in its “contemporary” dimension, that is to say, its instrumentalization according to current needs, political or otherwise. The author illustrates these meanings by providing examples from surveys and textbooks of Italian history and from current debates on the historical actions of the popes and the Roman Catholic Church, the bright and dark sides of Italian unification in the 1860s, and the alleged left-wing ideologization of post-war Italian historiography. In this historiography was born the “myth of resistance” to the German occupation of 1943–45, the other side of which was the marginalization of Italian Fascism or even its being made taboo. This corresponded to the interests of the broad anti-Fascist political coalition in Italy. More penetrating research into Italian Fascism did not begin to appear till the 1960s. Since the 1990s, according to the author, there have been fierce disagreements in assessments of the resistance (including Communist crimes) and the Nazi-puppet state known as the Salò Republic, in which there has been an evident endeavour to achieve the “creeping rehabilitation” of the Fascist past, which would speak in support of the argument that Italian contemporary history really begins in 1943.

Reviews

The Literary Aspect of the Historian’s Work

Jan Randák

Řepa, Milan. *Poetika českého dějepisectví*. Brno: Host, 2006, 260 pp.

The work under review is concerned with the rhetorical and stylistic aspects of writing history. Using examples from selected works by nineteenth and twentieth-century Czech historians, the work analyzes the form of this historiography. The reviewer appreciates the passion and interdisciplinary erudition with which the author has tackled the little examined topic of the relations between historiography and art, and recommends the book as inspirational for those seeking to surmount the positivist stereotypes about the historian’s work being merely the chronological arrangement of facts.

A Critical and Self-critical Stocktaking: A German View of the Historiography of the Bohemian Lands in the Twentieth Century

František Svátek

Brenner, Christiane, Erik K. Franzen, Peter Haslinger, and Robert Luft (eds). *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert: Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse*. (Bad Wiesseer Tagungen, vol. 28.) Munich: Oldenbourg, 2006, 483 pp.

This volume of the proceedings of a conference held by the Munich-based Collegium Carolinum in Bad Wiessee is focused on the relationship between politics and historiography, particularly in the Nazi and Communist eras and in the post-Communist period of “coming to terms with the past,” and also on Czech-German relations and conflicts as well as a comparison of Czech and German historiography. Whereas most of the Czech scholars contributed summary overviews, useful mostly for non-Czech researchers seeking facts, most of the German contributions include broader thematic interpretations in the sense of *Ostforschung*, a critical analysis of the historiography of German Democratic Republic and research on Sudeten-German historiography and its institutions. The reviewer praises the quality of the papers from scholars at German research centres in the volume and their critical and self-critical view of earlier German and Sudeten German historiography of the Bohemian Lands.

A Contribution to the “National Memory”: Jews in the Second Republic

Vlastimil Hála

Pojar, Miloš, Blanka Soukupová, and Marie Zahradníková (eds). *Židovská menšina za druhé republiky: Sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu až červnu 2007*. Prague: Židovské muzeum v Praze, 2007, 183 pp.

The volume under review, concerning the situation of the Jews and antisemitism in Czechoslovakia in the period from the signing of the Munich Agreement in late September 1938 to the German occupation of the Bohemian Lands in mid-March 1939, is, according to the reviewer, on the whole highly critical of the Second Republic régime and its élite, which the papers reproach for having introduced restrictions on the Jews of the country and ostracizing them. The authors see the sources of the ideology mostly in utilitarian Czech nationalism and militant conservative Roman Catholicism, and they see the Second Republic in continuity with the drastic measures against the Jews after the setting up of the Protectorate of Bohemia and Moravia.

Socialist Vogue? Three Works on Fashion in the “Fraternal Nations”

Martin Franc

Hlaváčková, Konstantina. *“Kytky v popelnici”: Společnost a móda v sedmdesátých letech v Československu / “Flowers in the Dustbin”: Society and Fashion in Czechoslovakia in the Seventies*. Prague: Uměleckoprůmyslové museum v Praze and NAGA, 2007, 166 pp.

Menzel, Rebecca. *Jeans in der DDR: Vom tieferen Sinn einer Freizeithose*. Berlin: Christoph Links, 2004, 199 pp.

Pelka, Anna. *Texas-land: Moda młodzieżowa w PRL*. Warsaw: Wydawnictwo Trio, 2007, 264 pp.

The reviewer compares three recent publications on fashion and dress in Socialist Czechoslovakia, East Germany, and Poland, and inquires into common aspects in the relationship between political power and society on the one hand and fashion on the other in these countries. All three works, despite some limitations, are, according to the reviewer, a fine contribution to the topic.

May Czech Religiousness be a Model for Europe?

Zdeněk R. Nešpor

Fiala, Petr. *Laboratoř sekularizace: Náboženství a politika v ne-náboženské společnosti. Český případ*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007, 183 pp.

The reviewer has two fundamental reservations about the work under review. First, it is limited to an examination of Roman Catholic religiousness in Czech society today, and omits other denominations and unorganized forms of religiousness. Second, it does not reflect the contemporary sociology of religion and continues to use as its starting point a paradigm of secularization, a paradigm that is increasingly isolated in it. The predominantly negative Czech attitude towards religiousness can, according to the reviewer, be seen more as a special case than as a model.

The Czech Right-wing from a British Perspective

Adéla Gjuričová

Hanley, Seán. *The New Right in the New Europe: Czech Transformation and Right-Wing Politics, 1989–2006*. London and New York: Routledge, 2008, xiv + 276 pp.

This work by a political scientist is, according to the reviewer, in many respects the best book to have been written on the development of Czech right-wing politics

since it emerged at the beginning of the 1990s. The author shows himself to be well informed about the Czech political environment, with a remarkable knowledge of the literature. He successfully pokes holes in some Western theoretical models of the post-Communist transformation, and offers his own well-considered, sometimes surprising, interpretation.

“We Never Expected Our Archives in Moscow to Vanish So Quickly”

Doubravka Olšáková

Cœuré, Sophie. *La mémoire spoliée: Les archives des Français, butin de guerre nazi puis soviétique (de 1940 à nos jours)*. Paris: Payot, 2007, 270 pp.

This volume, by a French historian, considers the fate of the French archives that were first confiscated during the Second World War and carted off to various places in central Europe by the German authorities, before eventually being taken by the Soviet authorities and brought to the USSR. Many of the records have remained in Russia to this day. The author presents this potentially lacklustre subject as an exciting story. She puts it into the historical framework of archives as war booty, and adds a new, important dimension to current debates about historical memory.

Wood in Czech History and Culture

Zdeněk Kárník

Šplíchal, Václav, Marie Olivová et al. *Poselství dřeva: Most mezi minulostí, přítomností a budoucností; historická paměť – svědectví – vize*. Letohrad: Golempress, 2008, 702 pp. Photos by Jaromír Ježek et al. 1,659 colour or toned illustrations, list of illustrations, lists of sources, indexes of persons and places.

The publication under review, whose title may be translated as “The Message of Wood: A Bridge between the Past, the Present, and the Future,” is the first volume of a huge interdisciplinary project called “Zlaté ruce” (Real Craftsmanship) charting out the history of the use and processing of wood in the culture of the Bohemian Lands. The group of authors has conceived the subject on a remarkably large scale and in great detail, with articles and illustrations being given equal weight.

Contributors

Martin Franc (1973) is a Senior Researcher at the Masaryk Institute and Archive, part of the Academy of Sciences, and at the Institute of Contemporary History, Prague. He is also Editor-in-Chief of *Kuděj*, a cultural-history periodical. His chief area of research is the history of eating, particularly after 1945. He is the author of *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Prague, 2003).

Adéla Gjuričová (1971) is a Senior Researcher at the Institute of Contemporary History, Prague. Her chief research interest is changes in the ideological discourse of the Czech right-wing since the end of the Communist régime in late 1989. With Jaroslav Cuhra, Jiří Ellinger, and Vít Smetana, she is co-author of the fourth volume of the textbook, *České země v evropských dějinách*, covering the period 1918 to 2004 (Prague and Litomyšl, 2006).

Vlastimil Hála (1951) is a Senior Researcher in the Institute of Philosophy at the Academy of Sciences, Prague. His main academic interest is ethics in the history of philosophy. He is the author of *Impulsy Kantovy etiky* (Prague, 1994) and many articles on the history of philosophy and recent philosophers (including Bolzano, Brentano, Höhle, and Habermas).

Zdeněk Kárník (1931) was, till his recent retirement, Professor of History in the Institute of Economic and Social History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. The focus of his research is Czech and German social history of the nineteenth and twentieth centuries, and the history of the Social Democrats in the Bohemian Lands. He is author of *Habsburk, Masaryk či Šmeral: Socialisté na rozcestí* (Prague, 1996) and the three-volume *České země v éře První republiky: 1918–1938* (Prague, 2000–03). As head of the project “Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu” he edited, with Michal Kopeček, a five-volume publication of the same name (Prague, 2003–05). His latest publication is *Malé dějiny československé: 1867–1939* (Prague, 2008).

Lutz Klinkhammer (1960) is an expert on the history of the nineteenth and twentieth centuries at the German Historical Institute, Rome. A specialist on Italian history of the nineteenth and twentieth centuries, he is chiefly concerned with nationalism and the Second World War, Europe during the Napoleonic Wars, Church-State relations from 1870 to 1945, and national “cultures of remembrance” since 1945. His main publication is *Zwischen Bündnis und Besatzung: Das nationalsozialistische Deutschland und die Republik von Salò* (Tübingen, 1993; in Italian translation, 1993, 1996, 2007). Among his other publications are *Stragi naziste in Italia: La guerra contro i civili 1943/44* (Rome, 1997; expanded edn, 2006) and, with Enzo Collotti, *Il fascismo e l'Italia in guerra: Una conversazione fra storia e storiografia* (Rome, 1996).

Jaroslav Kučera (1955) is Docent of Modern History in the Institute of International Studies, at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. His main research interest is in the various aspects of Czechoslovak and modern Czech history, particularly Czech-German relations from 1918 onwards. On this topic he has published *‘Der Hai wird nie wieder so stark sein’: Tschechoslowakische Deutschlandpolitik 1945–1948* (Dresden, 2001), published in Czech as *‘Žralok nebude nikdy tak silný’: Československá zahraniční politika vůči Německu v letech 1945–1948* (Prague, 2005).

Zdeněk R. Nešpor (1976) is a Senior Researcher in the Institute of Sociology at the Academy of Sciences, Prague, and a lecturer in the Faculty of Humanities, Charles University, Prague. His research is focused on the history and sociology of religion, economic sociology, and migration, social anthropology, and comparative religion. He has published dozens of academic articles and seven books, including, most recently, *Náboženství na prahu nové doby: Česká lidová zbožnost 18. a 19. století* (Ústí nad Labem, 2006), *Děkuji za bolest...: Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let* (Brno, 2006), *Čeští nekatolíci v 18. století: Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí* (Ústí nad Labem, 2007), and *Ne/Náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu* (Prague, 2008).

Doubravka Olšáková (1977) is a Senior Researcher at the Institute of Contemporary History, Prague. Her chief research areas are the history of the nineteenth century, Czech-French relations in the nineteenth and twentieth centuries as well as Czech historiography after 1945.

Jan Randák (1977) is a Researcher in the Institute of Czech History at the Faculty of Arts, Charles University. His chief research interests are nineteenth and twentieth-century Czech history, particularly the Springtime of Nations, 1848–49, the construction of national histories, historical myths, and national heroes in the years of the Communist régime.

Vít Smetana (1973) is a Senior Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. His research interests include the history of international politics and diplomacy during the Second World War and the first phase of the Cold War, particularly the role of Great Britain, and also British-Czechoslovak relations in this period. He is the author of *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)* (Prague, 2008). He is, with Jaroslav Cuhra, Jiří Ellinger, and Adéla Gjuričová, co-author of the fourth volume of the textbook, *České země v evropských dějinách*, covering the period 1918 to 2004 (Prague and Litomyšl, 2006).

Vítězslav Sommer (1981) is a Researcher in the Institute for the Study of Totalitarian Regimes, Prague. His principal research areas are the history of the radical left and the Communist movement as well as the history and theory of historiography, particularly Communist Party historiography in Czechoslovakia in the 1950s and 1960s.

František Svátek (1936), now retired, was for many years a Senior Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. His chief academic interests are nineteenth and twentieth-century Czech and European history, particularly the political élite of Czechoslovakia from 1918 to 1953, nineteenth and twentieth century Czech and European history, and the history and theory of historiography.

Pavel Šrámek (1973) is employed in the State District Archive, Zlín. His research focuses on the history of central Europe between the two world wars, particularly military aspects of the Munich crisis, 1938. His publications include *Československá armáda v roce 1938* (Brno, 1996) and *Když zemřít, tak čestně: Československá armáda v září 1938* (Brno, 1998).

Oldřich Tůma (1950) has been Director of the Institute of Contemporary History, Prague, since 1998. After the Changes of 1989–90 he began research on modern Czech and Czechoslovak history, particularly the years 1968–89. He is the author of, among other things, scholarly articles on political regimes and opposition in Czechoslovakia and the German Democratic Republic in this period.

Contents

Historical Alternatives to the Fateful “Eights,” 1938, 1948, 1968: An Introduction	249
(Vít Smetana and Milan Drápala)	

Articles

Pavel Šrámek	A Forked Cul-de-sac: Munich 1938	255
Vít Smetana	Under the Soviets’ Wing: Could Czechoslovakia Have Avoided “Sliding In” Behind the Iron Curtain?	274
Jaroslav Kučera	Unwanted Fellow-Citizens: Czechoslovakia after the Unsuccessful Expulsion of the Germans . . .	303
Oldřich Tůma	The Worst Possible Version: August 1968	318
Vítězslav Sommer	A Chronicler of Communist Czechoslovakia: Karel Kaplan and Contemporary History	341

Horizon

Lutz Klinkhammer	Has “Il Novecento” Superseded “Storia Contemporanea”? Some Thoughts on Italian Contemporary History	357
------------------	---	-----

Reviews

Jan Randák	The Literary Aspect of the Historian’s work	377
------------	---	-----

František Svátek	A Critical and Self-critical Stocktaking: A German View of the Historiography of the Bohemian Lands in the Twentieth Century . . .	382
Vlastimil Hála	A Contribution to the “National Memory”: Jews in the Second Republic	387
Martin Franc	Socialist Vogue? Three Works on Fashion in the “Fraternal Nations”	393
Zdeněk R. Nešpor	May Czech Religiousness be a Model for Europe?	399
Adéla Gjuričová	The Czech Right-wing from a British Perspective . . .	404
Doubravka Olšáková	“We Never Expected Our Archives in Moscow to Vanish So Quickly”	410
Zdeněk Kárník	Wood in Czech History and Culture	415
<i>Annotations</i>		419
<i>Summaries</i>		426

Poslední svazek ediční řady „Sešity“ obsahuje české překlady prací deseti německých historiků, kteří se věnovali osudům sudetoněmeckých odpůrců nacismu. Sborník, jehož editory jsou Stanislav Kokoška a Thomas Oellermann, vznikl v rámci projektu „Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti takzvanému nepřátelskému obyvatelstvu“.

Sborník německých
odborných studií

Sudetští Němci
proti Hitlerovi

42 | 2008

Sešity
Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR

Publikaci je možno zakoupit v prodejně
Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Vlašská 9, Praha 1